

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Ю.М. ЛОПАТИНСЬКИЙ
С.І. ТОДОРЮК

ДЕТЕРМІНАНТИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ
АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Монографія

Чернівці
Чернівецький національний університет
2015

УДК 631:11:502.131.1
ББК 65.9(4УКР)321
Л 771

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол № 5 від 25.05.2015 р.)

Рецензенти:

Малік М.Й., академік НААН України, доктор економічних наук, професор, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки», завідувач відділу розвитку підприємництва і кооперації

Попова О.Л., доктор економічних наук, старший науковий співробітник, Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України», головний науковий співробітник відділу економіки і політики аграрних перетворень

Шпикуляк О.Г., доктор економічних наук, професор, Вінницький національний аграрний університет, декан економічного факультету

Лопатинський Ю.М., Тодорюк С.І.

Л 771 Детермінанти сталого розвитку аграрних підприємств : [монографія] / Ю.М. Лопатинський, С.І. Тодорюк. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. – 220 с.
ISBN

У монографії систематизовано зміст поняття «сталий розвиток» стосовно аграрних підприємств національної економіки та визначити його детермінанти, зокрема виокремлено базисні та доповнюючі детермінанти. Оцінені об'єктивні передумови та проблеми сталого розвитку аграрних підприємств, здійснений аналіз економічної, екологічної, соціальної та інституційної складових сталого розвитку. Обґрунтовані напрями гармонізації детермінант сталого розвитку аграрного сектора України на засадах його екологізації.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів економічного профілю, державних діячів, керівників і спеціалістів установ розвитку аграрного сектора, а також усіх, хто цікавиться проблемами розвитку аграрного сектора національної економіки.

УДК 631:11:502.131.1
ББК 65.9(4УКР)321

ISBN

© Лопатинський Ю.М., Тодорюк С.І., 2015
© Чернівецький нац. ун-т., 2015

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Теорія та практика сталого розвитку	
1.1. «Сталий розвиток» як наукова категорія та його детермінанти	7
1.2. Об’єктивні передумови та процес сталості розвитку вітчизняного аграрного сектора	22
Висновки до розділу 1	37
Розділ 2. Інституційні детермінанти сталого розвитку	
2.1. Інститути та інституції сталого розвитку	40
2.2. Нормативно-правове забезпечення сталого розвитку аграрного сектора національної економіки	51
Висновки до розділу 2	69
Розділ 3. Результативність сталості розвитку аграрних підприємств України	
3.1. Економічна ефективність розвитку аграрних підприємств	71
3.2. Екологічні імперативи сталості розвитку аграрних підприємств національної економіки	86
3.3. Соціальні детермінанти сталого аграрного розвитку	100
Висновки до розділу 3	114
Розділ 4. Напрями гармонізації детермінант сталого розвитку аграрних підприємств на засадах екологізації	
4.1. Екологічні перспективи у реалізації концепції сталого розвитку аграрних підприємств України	116

4.2. Економічні принципи екологізації аграрних підприємств	134
4.3. Соціальні складові у балансі елементів сталого аграрного розвитку в Україні	150
Висновки до розділу 4	165
Висновки	169
Список використаних джерел	172
Додатки	196

ПЕРЕДМОВА

Аграрний сектор був і залишається визначальною складовою суспільного розвитку. Сучасний стан аграрного сектора України засвідчує незбалансованість його розвитку, коли перевага надається економічній складовій при вторинності екологічної та соціальної детермінант. Цьому сприяють процеси концентрації виробництва на рівні агрохолдингів, з одного боку, та відсутність можливостей дотримання екологічних вимог і соціальних стандартів у переважній більшості дрібних виробників агропродовольчої продукції, з іншого боку. При цьому проблема ширша, ніж межі суто аграрних підприємств чи національної економіки та має ознаки глобальної. Розв'язання її можливе на засадах концепції сталого розвитку.

Особливої актуальності набуває теоретичне обґрунтування і практична розробка та реалізація детермінант сталого розвитку аграрних підприємств національної економіки, де поєднались як внутрішні суперечності, так і зовнішні виклики. Вітчизняний аграрний сектор фактично єдиний із сукупності видів економічної діяльності, який демонструє зростання як в умовах фінансової кризи 2008-2009 рр., так і у важких умовах 2014-2015 рр. Водночас, наявні перспективи розвитку аграрного сектора України значною мірою визначатимуться узгодженістю детермінант його сталості.

Проблематиці сталого розвитку присвячені як саміти, конференції та документи міжнародних організацій, так і праці ряду вітчизняних вчених, таких як В. Геєць, З. Герасимчук, Б. Данилишин, С. Дорогунцов, М. Згуровський, Л. Мельник, В. Трегобчук, В. Шевчук та ін. Щодо сталості розвитку аграрного сектора та його підприємств, то тут вагомими є напрацювання О. Бородіної, Ю. Лупенка, М. Маліка, О. Онищенко, Т. Осташко, О. Попової, І. Прокопи, П. Саблука, О. Шпикуляка, О. Шубравської, В. Юрчишина та багатьох інших.

Проте глобальність аналізованого явища, неоднозначність його сприйняття в суспільстві, необхідність урахування при розробці стратегічних програм секторального розвитку та формуванні інституційного забезпечення зумовлює доцільність подальших наукових досліджень у напрямі окреслення передумов і обґрунтування перспектив гармонізованої реалізації детермінант сталого розвитку аграрного сектора національної економіки.

За базисну методологію дослідження взято системний підхід, який найповніше враховує всі детермінанти сталого розвитку аграрного сектора. Методологічною основою також виступають фундаментальні положення теорії інституціоналізму в частині розгляду інституційного забезпечення аграрного розвитку. Використовується такий загальнонауковий метод як абстрактно-логічний (для визначення ролі детермінант сталого розвитку аграрного сектора). Історичний і діалектичний методи використовувалися при дослідженні об'єктивних передумов і процесу сталості розвитку аграрного сектора; аналізу та синтезу – при дослідженні окремих складових об'єкта та узагальненні одержаних результатів; порівняльний та економіко-статистичний – у процесі аналізу тенденцій розвитку аграрних підприємств та детермінант сталості аграрного розвитку; кореляційно-регресійного та дисперсного аналізу – при виявленні впливу окремих факторів на результативність аграрного виробництва; метод сценаріїв – при формуванні перспективних напрямів гармонізації детермінант сталого розвитку аграрного сектора національної економіки та його суб'єктів.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів економічного профілю, державних діячів, керівників і спеціалістів установ розвитку аграрного сектора, а також усіх, хто цікавиться проблемами розвитку аграрного сектора національної економіки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ

1.1. «Сталий розвиток» як наукова категорія та його детермінанти

Нелінійна динаміка сучасного світу зумовлює необхідність прийняття та, найголовніше, дотримання нової парадигми суспільного розвитку. У нинішніх умовах глобалізації, які зумовлюють інтенсифікацію виробництва, людина наносить непоправну шкоду навколишньому середовищу, втручаючись у природні процеси, нехтуючи природою задля задоволення власних інтересів та отримання прибутку. Екологічна ситуація у світі залишає бажати кращого. Збільшилась кількість природних катаклізмів, руйнуються екосистеми, відбуваються незворотні процеси нищення озонового шару та ін. У гонитві за економічними вигодами соціальна складова розвитку часто відходить на другий план. Так, в Україні агрохолдинги отримують надприбутки, в той час як сільські домогосподарства здебільшого перебувають на межі бідності. Агрохолдинги часто зневажають екологічною складовою, концентруючи увагу на максимізації прибутку. Саме тому в сучасних умовах господарювання важливим є урівноваження економічних пріоритетів з екологічними та соціальними. Така рівновага характеризується категорією сталого розвитку.

Розглядаючи історію концепції сталого розвитку [див., зокрема: 168; 223], варто зазначити, що тут важливу роль відіграли такі документи, події та заходи:

- 1) наукові праці В. Вернадського про ноосферу;
- 2) конференція Організації Об'єднаних Націй (ООН) з проблем навколишнього середовища (Стокгольм, 1972 р.) – визначений зв'язок економічних, соціальних і екологічних проблем;
- 3) наукові доповіді Римського клубу (1972 р.);

- 4) звіт Всесвітньої комісії ООН з навколишнього середовища та розвитку (1987 р.);
- 5) конференція ООН з проблем навколишнього середовища та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) – саме тут концепція сталого розвитку була визнана найбільш прийнятною;
- 6) глобальна конференція зі сталого розвитку малих острівних держав, що розвиваються (Бриджтаун, 1994 р.);
- 7) зустріч на вищому рівні “Планета Земля” +5 (Нью-Йорк, 1997 р.);
- 8) Всесвітній саміт з питань сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002 р.);
- 9) Маврикійська стратегія з подальшого впровадження Програми дій щодо забезпечення сталого розвитку малих острівних країн, що розвиваються (Маврикії, 2005 р.);
- 10) рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат (2008 р.);
- 11) спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН: Майбутнє сталого розвитку (Нью-Йорк, 2009 р.);
- 12) 15-та щорічна Міжнародна конференція дослідження сталого розвитку в Утрехті (Нідерланди, 2009 р.);
- 13) 18-та сесія Комісії зі сталого розвитку (Нью-Йорк, 2011 р.);
- 14) конференція ООН з питань сталого розвитку, відома як «Ріо +20» (Ріо-де-Жанейро, 2012 р.) та багато ін.

Загальні підходи до концепції сталого розвитку як такого наявні у працях багатьох вчених. Так, В. Вернадський згадував керований соціоеволюційний розвиток, тобто розвиток, узгоджений з об’єктивними законами еволюції природи і суспільства [72], що відповідає поняттю сталого розвитку. Виникнення ж терміну «сталий розвиток» пов’язують із роботами Д. Медоуза, Б. Уорд (1970-ті роки). Проте більш відомим він став після доповіді тодішнього прем’єр-міністра Норвегії, голови Всесвітньої комісії ООН з навколишнього середовища та розвитку Гру Гарлем Брундтланд. Даний термін був згаданий у звіті «Наше спільне майбутнє» очолюваної нею комісії ООН, який був опублікований у 1987 році. У звіті зазначалося, що

сталий розвиток – це розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, проте не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби [242]. Після цього почала з’являтися значна кількість інших визначень даного поняття.

Зарубіжні та вітчизняні вчені визначають термін «сталий розвиток» по-різному [див., зокрема: 80; 95; 97; 115; 131; 150; 160; 167; 173; 220; 157]:

I. Зарубіжна наукова думка:

1) Г. Делай – розвиток, при якому зростання не перевищує «пропускну» здатність навколишнього середовища, можна вважати соціально стійким;

2) Н. Газізулін – еколого-економічна рівновага в суспільстві;

3) В. Возняк – необхідність цілеспрямованих антропогенних змін природного середовища і соціального стану, які повинні допомогти суспільству подолати обмеженість біосферних умов його існування;

4) Н. Глазовський – багаторівнево-ієрархічно керований процес коеволюційного розвитку природи і суспільства (при масовій і усвідомленій участі населення), мета якого – забезпечити здорове, продуктивне життя в гармонії з природою нинішньому та майбутньому поколінням на основі охорони і збагачення культурної та природної спадщини;

5) Е. Пестель – стан, за якого чисельність населення та обсяг капіталу залишаються незмінними, а між чинниками, що впливають на їх збільшення або зменшення, підтримується стійкий баланс;

6) Г. Розенберг, Д. Гелашвілі, Г. Краснощоків – допустимий розвиток, або розвиток, що не виснажує наявні ресурси чи розвиток, який зберігає цілісність навколишнього світу;

7) М. Гузев – форма соціально-економічного розвитку суспільства на базі постіндустріальної моделі господарювання та вільної творчої праці з урахуванням інтересів сучасного та майбутніх поколінь і спрямування на досягнення високого рівня якості природного середовища життєдіяльності людини;

8) Т. Акімова – така модель соціально-економічного розвитку, при якій досягається задоволення життєвих потреб нинішнього покоління людей без того, щоб майбутні покоління були б позбавлені такої можливості через вичерпання природних ресурсів і деградацію навколишнього середовища;

9) В. Горшиков, К. Лосев – поліпшення життя людей в умовах стійкості біосфери, тобто в умовах, коли господарська діяльність не породжує перевищення допустимого порога збурювання біосфери чи коли зберігається такий об'єм природного середовища, який здатний забезпечити стійкість біосфери із включенням у неї господарської діяльності людини;

10) М. Замятіна – сукупність соціальних і структурних економічних перетворень, які оптимізують економічні та соціальні блага, що перебувають у розпорядженні суспільства без загрози потенційним чи аналогічним благам у майбутньому;

II. Вітчизняна наукова думка:

1) О. Попова – системні, людиноцентристські, адаптивні за природою і якісні за сутністю цілеспрямовані зміни, що повинні забезпечувати підвищення її економічної ефективності, соціальної прогресивності, екологічної безпечності та стійкості;

2) Б. Данилишин, Л. Шостак – така система відносин суспільного виробництва, при якій досягається оптимальне співвідношення між економічним ростом, нормалізацією якісного стану природного середовища, ростом матеріальних і духовних потреб населення;

3) В. Шевчук – процес гармонізації продуктивних сил, задоволення необхідних потреб усіх членів суспільства за умови збереження та поетапного відтворення цілісності навколишнього середовища, забезпечення рівноваги між потенціалом природи та вимогами людей усіх поколінь;

4) З. Герасимчук – процес забезпечення функціонування територіальної системи із заданими параметрами в певних умовах, протягом необхідного проміжку часу, що веде до гармонізації факторів виробництва та підвищення

якості життя сучасних і наступних поколінь за умови збереження та поетапного відтворення цілісності навколишнього середовища;

5) В. Прадун – збалансований розвиток, тобто такий, що має збалансовану динамічну рівновагу між компонентами інтегрованої екосистеми;

6) С. Мочерний – незворотні та закономірні сутнісно-якісні зміни суспільства на основі оптимального поєднання та раціоналізації економічної, екологічної та соціальної сторін такого розвитку з урахуванням потреб майбутніх поколінь; важливою умовою сталого розвитку є якісне економічне зростання;

7) Л. Корнійчук – поняття, яке включає у свій зміст такі семантичні відтінки, як «життєздатний», «усебічно збалансований», «достатній», це розвиток без зростання, тобто без виходу ресурсопотоку за межі регенеративних і поглинаючих можливостей довкілля, метою якого є достатнє, а не максимальне багатство на душу населення.

Проект Концепції сталого розвитку України [45] визначав його як процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення необхідних потреб усіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності навколишнього природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами суспільства.

Узагальнюючи зауважимо, що існує декілька підходів до визначення поняття «сталий розвиток». Наприклад, Л. Руденко й І. Горленко виокремлюють чотири типи модифікацій поняття, залежно від рівня управління (держава, екосистема, складові екосистеми (природа, населення, господарство), територія):

- суспільно-природний, що передбачає глобальну рівновагу між антропотехногенним навантаженням на природне середовище та його здатністю до самовідтворення;
- домогосподарсько-природний, при якому забезпечується збалансований економічний, соціальний і екологічний розвиток;

- рівновага, що формується в самому виробництві, соціальній сфері та природному середовищі (біологічна стійкість);
- територіальний тип рівноваги – від міжрегіонального до локального (включає всі види рівноваги) [167, с. 290].

На нашу думку, такий поділ є досить обґрунтованим, адже концепції сталого розвитку необхідно дотримуватися на всіх рівнях, тоді можна досягнути сталого розвитку в цілому.

Інший поділ визначень пропонує В. Прадун, зокрема у залежності від спеціальності вчених, які досліджують цю категорію, – біологи, екологи, економісти. Перша група відображає позицію біологів і означає підтримання продуктивності біологічних ресурсів; друга – екологів, які вважають, що «сталий розвиток» означає підтримання різноманітності видів в екосистемах, які перебувають під тим чи іншим антропотехногенним впливом; третя – економістів, на думку яких «сталий розвиток» – це підтримання економічного розвитку на основі раціонального використання наявних ресурсів та їх збереження для наступних поколінь людства [160]. По суті, даний підхід досить обмежений, адже визначення є неповними і стосуються лише окремих складових сталого розвитку, ігноруючи зокрема соціальну компоненту. Загально визначеними є трактування категорії, які стосуються саме трьох складових сталості: економічної, екологічної, соціальної.

Отже, найбільш влучний, на нашу думку, підхід до систематизації визначень запропонувала З. Герасимчук [80], яка стверджує, що залежно від світоглядних позицій акцент більшою чи меншою мірою робиться на соціальну (задоволення матеріальних і культурних потреб), екологічну (збереження функціональних і структурних якостей біологічних систем, їх здатність до самовідтворення, охорона генетичних ресурсів і біорізноманіття) або економічну складову (постійний економічний і технологічний прогрес).

Варто також зазначити, що деякі дослідники вважають невдалим застосування терміну «сталий розвиток», оскільки категорії «сталість» і «розвиток» на перший погляд не сумісні. Тому разом із категорією «сталий»

пропонуються й інші терміни, такі як «зрівноважений», «стійкий», «збалансований», «екорозвиток», «зелена економіка» та інші (додаток А), що в цілому, незважаючи на деякі відмінності, характеризують одне й те ж саме поняття. Термін «зелена економіка» набуває все більшої популярності. Зокрема, його використовують у підсумковій резолюції «Майбутнє, якого ми прагнемо» [69] Конференції з питань сталого розвитку, відомої під назвою «Ріо+20», яка пройшла у м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія) у 2012 р. Як відомо, розвиток – це незворотна, цілеспрямована, закономірна зміна системи. І хоча сам термін «розвиток» передбачає упорядкованість, у поєднанні з терміном «сталий» посилюється визначена цілеспрямованість, векторність змін системи, йдеться про конкретну модель розвитку, як справедливо зазначає О. Попова [155]. Тому поділяємо думку, що категорія «сталий розвиток» розкриває сутність явища, до того ж найуживаніша на сьогодні.

Деякі вчені вживають близьке за змістом поняття до категорії сталий розвиток – «сталий стан», визначаючи його так:

- 1) Р. Констанза – стан, підтримуваний як завгодно довго;
- 2) А. Янссон – підтримання загального природного капіталу на одному рівні незалежно від обсягів споживання;
- 3) Світовий фонд дикої природи – використання організму, екосистеми чи іншого відновного ресурсу на рівні його здатності до самовідновлення та відтворення.

Зауважимо, що сталий стан – поняття статичне, тоді як розвиток – динамічне, тож коректніше говорити саме про сталий розвиток.

Сталий розвиток формується та забезпечується його детермінантами. Узагальнено детермінант (лат. *determinans* – визначальний) трактується як основний чинник або складова (компонент), що визначає розвиток певного явища, процесу. Із трактуванням детермінант пов'язаний і детермінізм – вчення про взаємозв'язок і об'єктивну зумовленість (причинність) явищ і процесів реальності (природи, суспільства, людської поведінки). У суспільстві, за трактуванням Ж. Гурвича [85], детермінант – це

універсальний чинник, який стимулює інтегрування окремих реалій суспільної дійсності в соціальні рамки або середовище, позиціонуючи зазначені реалії у визначеному місці соціального простору, детермінант їх наповнює змістом, зумовленим функціональною спрямованістю зазначеного середовища.

У нашому дослідженні детермінант може бути визначений з двох позицій: з одного боку, детермінанти сталого розвитку аграрного сектора – це умови, причини, фактори, від яких цей розвиток залежить, з іншого боку – це елементи, складові сталого розвитку.

Отже, зазначене зумовлює доцільність та необхідність трактування сукупності детермінант сталого розвитку аграрного сектора як системи, де розкривається цілісність об'єкта, єдність і взаємозалежність складових, що характеризується різноманітними типами зв'язків. Інтегральні властивості систем зумовлюють вищий спільний результат взаємодії елементів, ніж результативність кожного з них окремо, що характеризує ефект синергії. Системний підхід передбачає дослідження як окремих складових, так і їхніх взаємозв'язків, відносин і залежностей.

Дане дослідження стосується підприємств аграрного сектора національної економіки та засад їхнього сталого розвитку. При цьому сам аграрний сектор також розглядаємо як систему, яка охоплює найвагоміші складові – економічну, соціальну, екологічну. У залежності від пріоритетності розвитку та охоплення окремих елементів розрізняють екосистему, агроекологічну систему, агросоціальну систему, з урахуванням першості виробничих процесів – систему аграрного господарювання тощо. Так, агроекосистема визначається як цілісне сполучення природних (рельєфу, ґрунтів, біоти, водних об'єктів) і антропогенних елементів [39]. Водночас, розширення меж аграрної системи піднімає її на вищий рівень – аграрної сфери. Зазначене підсилюється взаємопов'язаністю досліджуваних елементів і категорій, серед яких системоутворюючими вважаємо саме аграрні підприємства.

Стосовно систематизації та класифікації детермінант сталого розвитку аграрних підприємств, вважаємо за можливе подати їх у вигляді двох укрупнених груп:

- 1) базисні детермінанти – економічні, соціальні, екологічні, інституційні;
- 2) доповнюючі детермінанти – інформаційні, техніко-технологічні, організаційні та ін.

Отже, на наш погляд [126], сталий розвиток зумовлюється об'єднанням чотирьох базисних детермінант: економічної, соціальної, екологічної, а також інституційної. Додавання інституційної детермінанти вважаємо необхідним з урахуванням ролі соціальних інститутів та інституцій у суспільному розвитку. Це так само відрізняє наш підхід від поширеного уявлення про складові сталого розвитку.

Говорячи про детермінанти як про фактори та складові, необхідно охарактеризувати їх окремо.

Серед багатьох трактувань економічної детермінанти сталого розвитку розглянемо таке, що засноване на теорії максимального потоку сукупного доходу Хікса-Ліндаля, який може бути забезпечений за умови, принаймні, збереження сукупного капіталу, за допомогою якого й одержується цей дохід [див.: 112, с. 4]. Зазначена концепція передбачає оптимальне використання обмежених ресурсів і використання екологічних, природо-, енерго- і матеріалозберігаючих технологій, включаючи продукування та переробку сировини, створення екологічно прийнятної продукції, мінімізацію, переробку і знищення відходів. Однак, при вирішенні питань про те, який капітал повинен зберігатися (наприклад, фізичний або природний, чи людський капітал) і якою мірою різні види капіталу є взаємозамінними, а також при вартісній оцінці цих активів, особливо екологічних ресурсів, виникають проблеми правильної інтерпретації та розрахунку. Є два види стійкості – слабка, коли мова йде про не зменшуваний у часі природний та виробничий капітал, і сильна – коли повинен не зменшуватися природний

капітал (причому частина прибутку від продажу невідновних ресурсів повинна спрямовуватися на збільшення цінності відновлюваного природного капіталу) [112, с. 4]. Отже, узагальнено економічна детермінанта означає максимізацію кінцевого результату при ефективному та збалансованому використанні ресурсів, зокрема в аграрному виробництві – природних.

Соціальна детермінанта тісно пов'язана з економічною та узагальнено охоплює підтримання належного рівня життя населення, забезпечення умов для збереження здоров'я, створення місць прикладання праці, забезпечення певного рівня доходів громадян, можливості задоволення культурних і естетичних потреб, протидія дискримінації. Вагома роль належить добробуту суспільства як такого. Не випадково у Цілях розвитку тисячоліття [208] перша – зниження рівня бідності. Запорукою цього є формування середнього класу, що особливо актуально для сільської місцевості. У рамках концепції людського розвитку людина є не об'єктом, а суб'єктом розвитку. Спираючись на розширення можливостей вибору людини як головної цінності, концепція сталого розвитку передбачає, що людина повинна брати участь у процесах, які формують сферу її життєдіяльності, сприяти прийняттю та реалізації рішень, контролювати їх виконання [112, с. 5]. Соціальна детермінанта стосується соціальної справедливості, запорукою реалізації чого є формування громадянського суспільства. У сукупності це має призвести до зростання соціального капіталу. Водночас, у дещо звуженому трактуванні не варто відкидати такі складові, як рівень та умови життя населення сільської місцевості. У соціально-екологічному плані важливим є посилення соціальної екологічної відповідальності, підвищення рівня аграрної культури тощо.

Екологічна детермінанта стосується збереження фізичної і біологічної ресурсної бази й екосистеми [67]. Людина та сфера виробництва згубно впливають на екологічний стан навколишнього середовища, порушується природна рівновага та здатність природи до самовідновлення чи пристосування до змін. Безконтрольно використовуються ресурси, нищиться

біосфера, забруднюється атмосфера, скорочується біологічне різноманіття, відбувається деградація ґрунтів, забруднюються річки та водойми, знищуються водні ресурси, руйнується озоновий шар, не нормується внесення добрив, нітратів і пестицидів, вирубаються ліси тощо. Усе це призводить до погіршення екологічної ситуації у світі, зокрема – у аграрному секторі національної економіки.

При цьому зазначені детермінанти повинні розглядатись у цілісності, насамперед – за принципом системного підходу, згідно з яким усі елементи системи виконують свої окремі функції, але при цьому є взаємодоповнюючими та взаємозалежними, а тому повинні розглядатися у сукупності. Як зазначає О. Кулініч, економічні та соціальні елементи, взаємодіючи один з одним, породжують такі нові завдання, як досягнення справедливості всередині одного покоління (наприклад, щодо розподілу доходів) та надання цілеспрямованої допомоги бідним верствам населення. Механізм взаємодії економічного й екологічного елементів – збалансування сфери виробництва та її впливу на навколишнє середовище з відновленням природи та її ресурсів. Нарешті, зв'язок соціального та екологічного елементів викликав інтерес до таких питань, як внутрішньопоколінна і міжпоколінна рівність, включаючи дотримання прав майбутніх поколінь та участі населення у процесі прийняття рішень [117, с. 28-29]. Отже, у сталому розвитку повинна бути збалансованість між економічною, соціальною та екологічною детермінантами, взаємодію між якими можна представити у вигляді доволі популярного графічного відображення принципів сталого розвитку (рис. 1.1).

Разом із тим, ми розглядаємо категорію сталого розвитку ширше, додаючи до базисних детермінант інституційну, якій відводимо вагому роль.

Узагальнюючи, пропонуємо власне визначення поняття «сталий розвиток аграрних підприємств», під яким розуміємо розвиток, що ґрунтується на збалансуванні та поєднанні таких важливих детермінант як економічна (підтримання певного рівня дохідності), екологічна (збереження природи та її здатності до самовідновлення), соціальна (забезпечення певного

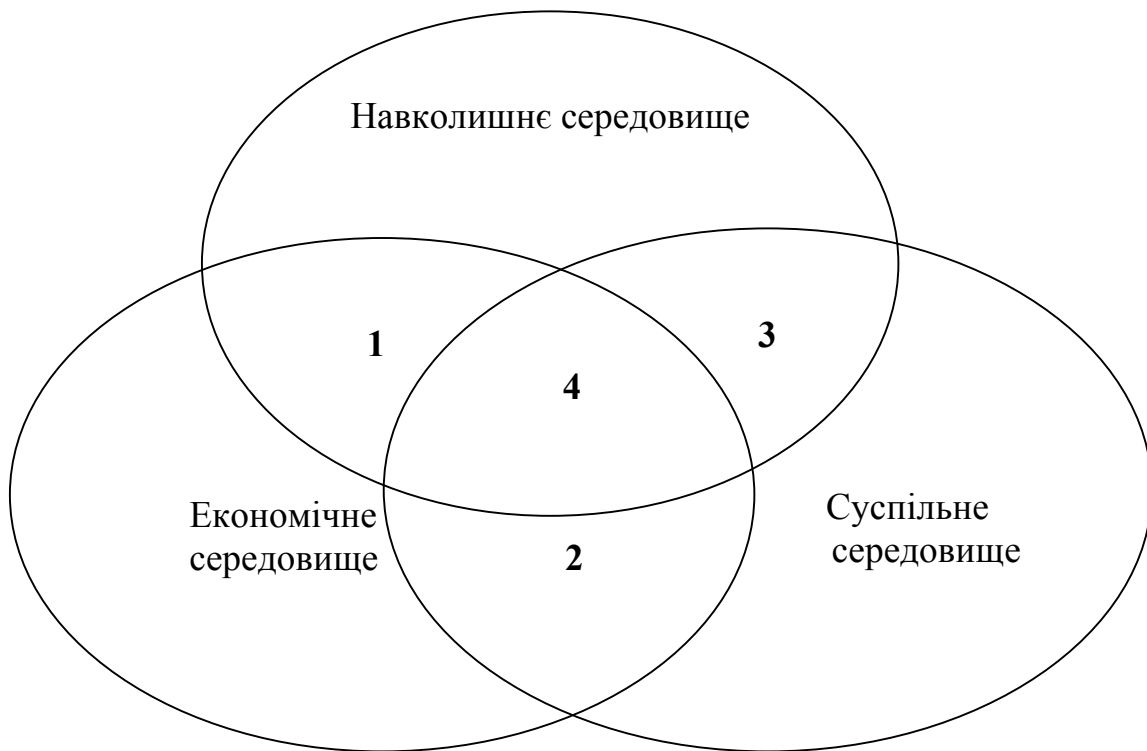

Рис. 1.1. Схема концепції сталого розвитку

Примітки:

1. Джерело [98].
2. Умовні позначення:
 - 1 – сприятливий для життя розвиток (охорона здоров'я, збереження біорізноманітності);
 - 2 – справедливий розвиток (зайнятість, бізнес-етика, підвищення рівня кваліфікації та доходів);
 - 3 – прийнятний розвиток (ефективне використання ресурсів, управління життєвим циклом розвитку);
 - 4 – сталий розвиток.

рівня життя працівників сьогодні та в майбутньому), інституційна (інституційні рамки сталого розвитку, формування яких покладається на відповідне інституційне забезпечення), а також взаємодія даних складових на основі системного підходу та синергетичної компонент.

Так як сталий розвиток потребує координуючого та цілеспрямовуючого впливу, говорять про концепцію сталого розвитку. Концепція сталого розвитку ґрунтується на таких п'яти головних принципах (положеннях) [див., напр., 165]:

1. Людство дійсно може надати розвитку сталого та довготривалого характеру для того, щоб він відповідав потребам людей, які живуть

зараз, не втрачаючи при цьому можливості майбутнім поколінням задовольняти свої потреби.

2. Обмеження, які існують у сфері експлуатації природних ресурсів, – відносні. Вони пов'язані з сучасним рівнем техніки та соціальної організації, а також із здатністю біосфери до самовідновлення.
3. Необхідно задовольнити елементарні потреби всіх людей і всім надати можливість реалізувати свої надії на більш благополучне життя. Без цього сталий і довготривалий розвиток просто неможливий. Одна з головних причин виникнення екологічних та інших катастроф – злидні, які стали у світі звичайним явищем.
4. Необхідно збалансувати стан життя тих, хто користується надмірними засобами (грошовими і матеріальними), з екологічними можливостями планети, зокрема стосовно використання енергії.
5. Розміри і темпи росту населення повинні бути узгоджені з виробничим потенціалом змінної глобальної екосистеми Землі.

На нашу думку, зазначені положення повністю відповідають сутності поняття сталого розвитку і лише за рахунок їх дотримання можна досягнути кращих результатів, впроваджуючи ефективну політику сталого розвитку на всіх рівнях, хоча це і доволі проблемно...

Концепція сталого розвитку суспільства, яке прагне задовольнити потреби населення і підвищити якість його життя, при цьому раціонально використовуючи природні ресурси і дбаючи про довкілля, повинна базуватися на таких передумовах [116; 203]:

- політична система має забезпечити участь широкої громадськості у прийнятті всіх важливих рішень;
- економічна система повинна вміти організувати розширене виробництво та науково-технічний прогрес на власній основі та забезпечувати збереження еколого-ресурсної бази;
- соціальна система покликана знімати напруження, що виникають у

- процесі економічного розвитку;
- технологічна система повинна стимулювати постійний і ефективний пошук нових оптимальних рішень;
 - владна структура повинна мати гнучкий характер і бути здатною до самокорекцій і самовдосконалення;
 - міжнародна система повинна сприяти розвитку торгових і фінансових зв'язків на взаємовигідній основі.

При розробці стратегії та довготривалих програм соціально-економічного розвитку та охорони навколишнього природного середовища України в контексті сталого розвитку необхідно враховувати таке:

- 1) економічна діяльність у країні має збалансовуватись із законами природи і обмеженням, які ними визначаються;
- 2) пріоритетність національних інтересів, національної культури та національної ідентичності у загальноцивілізаційному поступі світового співтовариства;
- 3) одержаний від господарської діяльності результат не може бути меншим від шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу;
- 4) пагубність невідновного споживання природних ресурсів;
- 5) природні ресурси країни належать її народові та становлять матеріальну основу його існування незалежно від форм власності; вони мають використовуватися з урахуванням потреб нинішнього та майбутніх поколінь;
- 6) інтелектуальний потенціал нації як провідна продуктивна сила українського суспільства має постійно нарощуватись і вдосконалюватись;
- 7) забезпечення здоров'я людини та її соціальної захищеності є пріоритетною політикою держави;
- 8) усі перетворення мають бути спрямовані на утвердження засад гуманізму, демократії та цінностей громадянського суспільства.

З урахуванням притаманних Україні географічних, демографічних, соціально-економічних та екологічних особливостей, основними завданнями на перехідний період до сталого розвитку країни є:

- розв'язання проблеми бідності як основного соціального завдання;
- раціональне використання ресурсів;
- збалансований розвиток економіки в межах екологічного простору країни;
- забезпечення високої якості стану навколишнього природного середовища;
- суттєве послаблення наслідків Чорнобильської катастрофи;
- досягнення демографічної стабільності;
- сприяння становленню громадянського суспільства.

Вагома роль належить державному регулюванню, у сфері якого пріоритетними напрямками є макроекономічне планування та довгострокові програми модернізації національної економіки; створення умов для збільшення частки енерго- та ресурсозберігаючого виробництва; розробка системи стимулювання виробництва екологічних товарів і розвиток екологічних послуг; забезпечення зайнятості населення; справедливий розподіл ресурсів і доходів.

Перехід України до сталого розвитку можливий за умов забезпечення сталого розвитку усіх її регіонів. Програми переходу до сталого розвитку кожного регіону інтегруються в загальну державну політику у цій сфері. Першочерговим завданням регіональної політики сталого розвитку є забезпечення збалансованого розвитку регіонів та мегаполісів на основі збереження їхніх структурних регіональних особливостей, природно-ресурсного потенціалу, господарчо-екологічної ємності. Адміністративно-територіальний устрій має закріпити такий регіональний статус України, який би спирався на природно-історичні особливості регіону, й унеможлилював будь-які прояви порушення цілісності держави. На регіональному рівні основною метою сталого розвитку є збалансований

розвиток території в межах екологічного простору даного регіону, а також узгодження дій з розвитком інших регіонів України [45].

Саме дотримання основних принципів сталого розвитку дасть можливість забезпечити перспективи гармонійного існування людства і природи на засадах збалансованості залучених детермінант.

Одним із завдань реалізації концепції сталого розвитку на національному рівні є створення інституційних рамок сталого розвитку аграрного сектора. Водночас наявний обумовлюючий зв'язок інституційної детермінанти з політичною, враховуючи роль якої згадуємо її окремо.

Політична детермінанта пов'язана як із загальнодержавним рівнем, так і необхідністю посилення ролі місцевого самоврядування, адже саме на місцях краще відомі економічні, соціальні та екологічні проблеми. Особливо це стосується сільської місцевості.

У сфері інформаційного забезпечення та доступу до інформації важливу роль відіграє забезпечення постійної інформованості населення з питань розв'язання місцевих і загальнодержавних екологічних проблем і процесу переходу до сталого розвитку з активним залученням засобів масової інформації [120, с. 10].

Техніко-технологічна детермінанта пов'язана із низьким рівнем технологічності вітчизняного аграрного виробництва, значною часткою ручної праці, зокрема – у господарствах населення.

Організаційна детермінанта має на меті ефективне поєднання та взаємодію залучених у процес сталого аграрного розвитку компонентів.

1.2. Об'єктивні передумови та процес сталого розвитку вітчизняного аграрного сектора

Аграрний сектор економіки України відіграє одну з ключових ролей у розвитку нашої держави. Це зумовлюється тим, що даний сектор гарантує

продовольчу безпеку, постачає сировину іншим секторам економіки, забезпечує розвиток сільської місцевості та зайнятості, нарощує експортний потенціал країни та ін.

Сучасний український аграрний сектор пройшов непростий шлях від формально колективного, а, по суті, державного сільського господарства радянського періоду. Зміни, що відбулися, відзначаються суперечливими проявами. З одного боку, при переході до приватного володіння та господарювання посилилась ініціативність і підприємливість власників, заінтересованість у кінцевих результатах діяльності. З іншого боку, рівень фінансового та матеріально-технічного забезпечення аграрного сектора національної економіки порівняно з радянським періодом суттєво знизився. Змінилися як структура сільгосптоваровиробників, так і структура та обсяги виробництва продукції.

Зазначене безпосередньо впливає на можливості та реальність реалізації принципів сталого розвитку в аграрному секторі. Наприклад, щодо структури виробників, то дрібні виробники (насамперед – господарства населення) не мають можливості забезпечувати дотримання сталості розвитку; великі аграрні об'єднання (агрохолдинги), маючи такі можливості, принципами сталого розвитку часто нехтують. У структурі ж виробництва суттєво зросла питома вага культур, які виснажують земельні ресурси; зростає частка культур, які не спрямовуються на виробництво продуктів харчування тощо.

Тим не менше для вітчизняного аграрного сектора характерно багато позитивів. Так, це один з небагатьох секторів, який демонстрував зростання обсягів виробництва у 2008-му кризовому році. У складних умовах 2014-2015 рр. аграрний сектор України єдиний у національній економіці демонструє економічний ріст. Зазначене засвідчує значний потенціал вітчизняного аграрного виробництва, що зумовлено як вагомим ресурсним (насамперед – природним) потенціалом, так і людським потенціалом, цілеспрямованістю та наполегливістю мешканців сільської місцевості та

працівників аграрного сектора (що, зокрема, підтверджується і зростанням продуктивності праці). А частка зайнятих тут досить вагома (17,5% усіх зайнятих у національній економіці за даними 2013 р.).

Також значущість аграрного сектора відображає його частка у валовому внутрішньому продукті (ВВП) та у валовій доданій вартості (ВДВ) країни (рис. 1.2), яка зростає після тривалого періоду спаду.

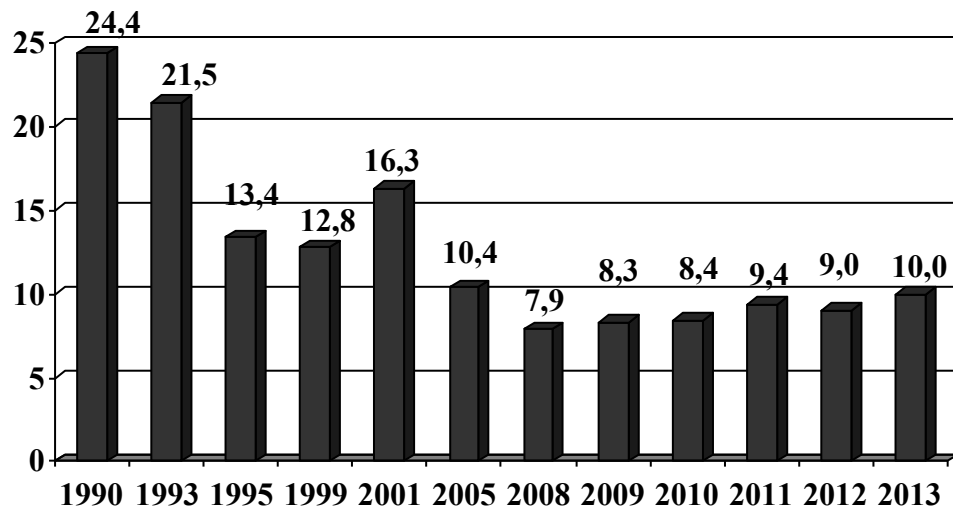

Рис. 1.2. Частка сільського господарства у валовій доданій вартості України, %

Примітка. Побудовано за даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Так, в Україні у 1990 р. частка сільського господарства у ВДВ мала найвищий рівень і становила 24,4%. За роки економічної кризи зазначений параметр почав знижуватись і вже у 1995 р. складав 13,4%, в 1999 р. – 12,8%, тобто чітко простежувалася спадна тенденція. У 2001 р. показник досяг рівня 16,3%, що можна вважати результатом реформування вітчизняного аграрного сектора на приватновласницьких засадах. Хоча у 2005 р. рівень показника зменшився до 10,4 % (насамперед за рахунок швидшого зростання інших секторів національної економіки), аграрний сектор продовжував входити в п'ятірку видів економічної діяльності, які забезпечують високу частку у ВДВ країни. Спадна тенденція спостерігалась і до 2008 р. (7,9%). З 2009 р. (8,3%) почалось поступове зростання показника, адже аграрний сектор виявився

одним із небагатьох секторів національної економіки, який демонстрував зростання у посткризовий період. У 2013 р. досягнуто рівня 10,0%.

Зауважимо, що у ВВП частка аграрного сектора дещо менша та становила у 2013 р. близько 8%. Водночас, розвинені країни мають ще меншу питому вагу аграрного виробництва у сукупному обсязі.

Для прикладу, подібні тенденції спаду та подальшого зростання ролі аграрного сектора простежуються і в Чернівецькій області, хоча питома вага аграрного сектора тут значно вище середньоукраїнських значень, враховуючи аграрну специфіку області. Чернівецька область приваблива для наукових досліджень аграрної тематики за рахунок того, що має три природно-географічних зони (рівнинну, передгірну та гірську), що робить її своєрідною мініатюрою України в цілому. Населення Чернівецької області, як і в цілому західної частини країни, характеризується значним підприємницьким потенціалом, що, зокрема, зумовлено історичними та ментальними факторами. У новітньому періоді найвища частка сільського господарства у валовій доданій вартості Чернівецької області була у 2001 році – 30,9%, далі простежується скорочення і вже у 2008 р. – показник знизився до 17,7%. Проте з 2009 року починається поступове зростання частки аграрного сектора у структурі ВДВ регіону. У 2011-2013 рр. показник коливається на рівні 20-22%.

Але навіть за таких умов не досягнуто рівня, який був до початку реформ. На формування обсягів аграрного виробництва (як і інших основних параметрів функціонування аграрного сектора – ефективності, конкурентоспроможності тощо) важливий вплив має ряд факторів, зокрема формування та застосування прийнятних правил «гри», формування необхідного середовища, забезпечення еквівалентних взаємовідносин із контрагентами, виконання договірних умов та інше, що узагальнено опосередковується відповідними інституціями.

Інституційне середовище аграрної сфери нашої держави зумовлюється історичними та географічними факторами. Ще з давніх часів в Україні

сформувалися селянські звичаї та традиції, наші пращури обробляли землю та вирощували сільськогосподарську продукцію. Сприятливими для цього були географічне положення та природно-кліматичні умови. Так, в Україні зосереджена значка частка родючих ґрунтів: у ґрунтовому покриві понад 27,8 млн. га чорноземів, що становить 8,7% від світових площ чорноземів і 67,7% від сільськогосподарських угідь країни [154, с. 3]. На сьогодні як рілля використовується 21,5 млн. га, тобто понад 77% чорноземів держави [180, с. 38]. Отже, Україна забезпечена родючими ґрунтами, що сприяє ефективному функціонуванню вітчизняного аграрного виробництва.

Досліджуючи розвиток аграрного сектора нашої держави й об'єднуючи основні етапи цього розвитку, запропоновані різними вченими, можна виокремити такі періоди стосовно сталості:

1. До 1991 року, тобто до набуття Україною незалежності. Даний етап характеризувався значною залежністю від народногосподарських планів СРСР, коли основні напрямки капіталовкладень визначалися прогнозами Держплану. Аграрні ресурси перебували, в основному, у державній і колективній власності, конкуренція відбувалася лише між дрібними одноосібними виробниками сільгосппродукції на колгоспних ринках. Незважаючи на зусилля державних органів влади народне господарство залишилося на низькому рівні розвитку, а СРСР продовжував суттєво відставати від розвинених капіталістичних країн.

У цілому розвиток аграрної сфери на території України до 1991 року можна охарактеризувати як нестабільний (чергування занепаду і зростання). На нашу думку, це можна пояснити використанням екстенсивних шляхів розвитку, що призводило до вичерпування ресурсів країни. Розмов про «сталий розвиток» у цей період ще не було взагалі.

2. 1991-1999 роки. Незважаючи на злети і падіння сільського господарства за часів СРСР, після його розпаду Україна отримала значний потенціал для подальшого розвитку й ефективного функціонування аграрного сектора (друге місце серед країн СРСР). Проте досить сильно на

сільському господарстві позначилась загальноекономічна криза 90-х років, зокрема розбалансування міжгосподарських зв'язків, інфляція, розлад фінансово-кредитної системи, зростання диспаритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію тощо. У цей період відбулася зміна структури сільськогосподарського виробництва за категоріями господарств на користь господарств населення, які виявилися стійкішим до негативних наслідків економічної кризи (насамперед завдяки більшій автономності та меншій потребі в енергетичних ресурсах, засобах виробництва, орієнтації на задоволення власних продовольчих потреб, мобільності та вищій мотивації праці тощо).

Цей період також характеризується початком процесу ринкової трансформації, пов'язаної передусім із реформуванням земельних відносин на селі. Першоосною була Постановою Верховної Ради УРСР від 18 грудня 1990 р. №563-ХІІ «Про земельну реформу» [21] та ін. З 1996 р. в Україні почалося паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам, що, зокрема, здійснювалося відповідно до Указу Президента України від 8 серпня 1995 р. №720/95 «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям».

До грудня 1999 року здійснювалась поступова реорганізація колгоспів і державних підприємств, формувалися колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Такі перетворення також здійснювалися за підтримки міжнародних проектів. Незважаючи на це, реформування відбувалося досить повільно, непослідовно, оскільки була відсутня чітка програма реформ на державному рівні [152].

Важливим на зазначеному етапі розвитку було створення професійних громадських організацій, яких не існувало до набуття Україною незалежності (раніше функціонували лише професійні спілки і громадські організації, що нагадували клуби за інтересами). Нові формування взяли на себе відповідальність із впровадження ринкових відносин у сільському

господарстві, створенню сприятливого середовища для розвитку підприємництва, захисту інтересів суб'єктів аграрного ринку та, частково, сталого розвитку.

Громадські організації в аграрному секторі створювалися різними шляхами [127, с. 4-5]:

- шляхом реорганізації існуючих професійних об'єднань (наприклад, Всеукраїнський союз сільськогосподарських підприємств);
- шляхом створення громадських організацій новими суб'єктами господарювання, сформованими на засадах приватної власності, об'єднання яких викликане цілями захисту своїх економічних та корпоративних інтересів (Асоціація фермерів та приватних землевласників України);
- шляхом створення громадських організацій суб'єктами господарювання з винятковим видом діяльності (Ліга страховиків в аграрному секторі України, Національна асоціація бірж України, Національна спілка сільськогосподарських кооперативів);
- шляхом створення громадських організацій на основі єдності економічних інтересів (Українська ліга підприємців АПК, Українська зернова асоціація);
- шляхом створення громадських організацій за участю міжнародних організацій (Національна асоціація дорадчих служб України, Національна асоціація бірж України, Асоціація сільськогосподарських кооперативів, Асоціація учасників біовиробництва «БІОЛан-Україна»);
- шляхом створення громадських організацій громадянами з певним статусом (Рада жінок-фермерів України, Союз молодих аграріїв);
- шляхом створення громадських організацій на основі приватної ініціативи соціально-активних громадян (Клуб органічних фермерів).

Одночасно в державі розпочалася адміністративна реформа. В ході її реалізації з'явилася друга група професійних громадських організацій,

утворених за участю підприємств, що входили до складу галузевих підкомплексів, управлінські державні структури яких були скорочені в процесі реформування органів державної влади. Це асоціації: «Укроліяпром», «Укрмолоко», «Укрм'ясо», «Укрмолпром» та інші [127].

У цілому для зазначеного періоду характерні персанентні кризові процеси, що унеможливило застосування принципів сталого розвитку як таких (у комплексі). Водночас, відсутність коштів для придбання та використання мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин, боротьби з шкідниками тощо сприяли покращанню екологічної ситуації в аграрному секторі України.

3. 2000-2005 роки. Переломним етапом став вихід Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. №1529/99 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» [23], після чого почалась масштабна структурна реформа. До цього реформування фактично затягувалося, тому попередній етап розвитку аграрного сектора, по суті, став підготовчим до проведення реформи, чого не було у країнах Центральної та Східної Європи [152, с. 37], які реформувалися швидшими темпами.

Вагому роль у аграрному поступі відіграв Указ Президента України від 6 липня 2000 р. №267/2000 «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку».

Також на даному етапі відбувалися поступові спроби зміни напрямів внутрішньої аграрної політики від лібералізації торгівлі, цін та обмеженого втручання у функціонування ринків, до політики підтримки цін та ринків, експортних та імпорتنих обмежень. При цьому в Європейському Союзі вже почалася адаптація сільського господарства до вимог Спільної аграрної політики (САП). Україна ж продовжувала відставати у сфері інституційних реформ і формуванні ринкової інфраструктури [152, с. 36].

Позитивним є те, що у процесі здійснення аграрних реформ розпочався захист майнових прав селян і створення сприятливих умов для розвитку підприємництва й орендних відносин на селі. Реалізувався комплекс

організаційних заходів для уточнення складу та вартості пайового капіталу, майна членів колишніх колективних сільськогосподарських підприємств, почалося визначення розмірів паїв колишніх учасників КСП, які не були одержані, а також запроваджувався документ, що посвідчував право власності на паї, на основі якого відбувалося вільне розпорядження цим активом.

Важливими були і підтримка структурної перебудови аграрного сектора та забезпечення можливості використання новітніх технологій через розвиток лізингу за допомогою створення національної акціонерної компанії «Украгролізинг». Здійснювалися заходи для розвитку продовольчого ринку та сприяння експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів. Зокрема, створювалися умови для нарощення обсягів випуску якісної та конкурентоспроможної продукції, що відповідає міжнародним стандартам, як запоруки виходу та завоювання позицій на світових ринках збуту, а також розвивалася інфраструктура аграрного ринку та реалізація сільськогосподарської продукції на засадах біржової торгівлі. На фоні удосконалення механізмів державної підтримки впроваджувалися екологічно чисті та ресурсозберігаючі технології вирощування та переробки сільськогосподарської сировини. В аграрному секторі, насамперед – аграрних підприємствах, скоріше інтуїтивно ніж під прямим державним впливом розпочалася реалізація основних принципів сталого розвитку.

Розвивався і ринок вітчизняної техніки для агропродовольчого комплексу, створювалися нові моделі та впроваджувалися сучасні технології виробництва техніки, стимулювалося раціональне використання матеріальних ресурсів та енергоносіїв при їх виготовленні, створювалися умови для розширення мережі підприємств, які займаються реалізацією, фірмовим обслуговуванням, ремонтом, наданням у користування, в тому числі за договорами лізингу, техніки для аграрного сектора. Також планувалося стимулювання інвестиційної діяльності банків та інших фінансових установ, спрямованої на технічне переоснащення аграрного сектора, запровадження механізму державної підтримки та фінансового

оздоровлення підприємств, що займаються виготовленням сільськогосподарської техніки.

Пріоритетним сектором економіки країни вважається зерновий, тому формувалася державна політика щодо розвитку ринку зерна. Створювалися правові, економічні й організаційні умови конкурентоспроможного виробництва та формування ринку зерна для забезпечення потреб держави і нарощення експорту. Також була розроблена програма розвитку аграрного ринку на 2003-2004 рр., яка передбачала досягнення більшого товарного наповнення ринку, стимулювання виробників до участі у біржових торгах і сприяння розвитку особистих селянських господарств.

На цьому етапі почали визначатися правові, економічні та соціальні основи формування та функціонування фермерських господарств з метою створення сприятливих умов реалізації ініціативи громадян щодо виробництва товарної сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації на внутрішньому та зовнішньому ринках, а також для забезпечення раціонального використання й охорони земель фермерських господарств, правового та соціального захисту фермерів (як зазначається в Законі України «Про фермерське господарство»). Загалом, охороні земель приділялася значна увага, був прийнятий ряд заходів для забезпечення їхнього раціонального використання, збереження якості та сприяння відтворенню і підвищенню родючості ґрунтів, а також збереження екологічних функцій ґрунтового покриву й охорони довкілля в цілому.

Підвищилась увага до якості та безпеки харчових продуктів і продовольчої сировини, зокрема, посилився контроль і почала здійснюватися сертифікація сільськогосподарської сировини та продукції, яка ввозиться на територію України, декларування відповідності кожної партії харчових продуктів і сировини за умов сертифікації відповідно до вимог міжнародного стандарту *ISO* або вимог міжнародної системи забезпечення безпеки харчових продуктів *HACCP*. Упровадження систем управління якістю посилювало конкурентоспроможність аграрних підприємств.

У контексті стратегічного розвитку визначалася державна аграрна політика до 2015 року [11] і було проголошено, що вона повинна спрямовуватися на забезпечення сталого розвитку аграрного сектора, бути з системною основою та комплексною стратегією розвитку та виконуватись усіма органами державної влади й місцевого самоврядування, а також забезпечувати досягнення проголошених стратегічних цілей сталого розвитку.

4. 2006-2009 роки – пореформений період, який характеризується формальним завершенням реструктуризації КСП і виходом на завершальний етап приватизації земель сільськогосподарського призначення. Особливістю даного періоду також є те, що ініціатива в розвитку реформ перейшла від держави до агробізнесу. Тобто, якщо у процесі реформування держава ініціювала реструктуризацію КСП, а також, пропонувала нові організаційно-правові форми господарювання, то в пореформеному періоді ця ініціатива перейшла в руки аграрного бізнесу і, як наслідок, почалося зародження та розвиток агрохолдингів [88].

Проблемою було те, що інституційні трансформації так і не були завершені, а це дало змогу розподіляти сільськогосподарські землі «в тіні» – виник тіньовий ринок землі. Завдяки даним процесам до 2008 р. з'явилась значна кількість великих корпоративних структур, які отримали в своє розпорядження 50-100 тис. гектарів землі. Пізніше була введена заборона внесення прав на земельну частку до статутного капіталу господарських товариств, купівлі-продажу земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, а також їх купівлі-продажу та будь-яким способом відчуження з метою зміни цільового призначення землі.

У зазначений період увага приділялася системі інженерно-технічного забезпечення аграрного сектора України. Так, були встановлені правові, економічні й організаційні засади формування та функціонування даної системи, регулювання відносин у сфері технічного та технологічного обслуговування аграрного сектора, сприяння розвитку економічних умов для створення, випробування, виробництва, реалізації, використання й

обслуговування технічних засобів для галузей аграрного виробництва (Закон України «Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України»).

Відбувалася лібералізація ринку зерна, кількісне обмеження експорту аграрної продукції, забезпечення ефективного регулюючого впливу держави на кон'юнктуру внутрішнього ринку та гарантування продовольчої безпеки через формування державного продовольчого резерву, а також розвиток механізмів кредитування, страхування та державної підтримки аграрних виробників.

З 2005 р. почав зростати рівень доходів сільгосптоваровиробників, що сприяло детермінантам сталості аграрного розвитку.

5. 2009-2014 роки (після вступу України до СОТ). На даному етапі розвитку аграрного сектора суттєво збільшився експорт сільськогосподарської продукції – до 12 млрд. дол. США в рік. Це пояснюється тим, що світова продовольча криза, зростання світових цін, девальвація гривні підвищили конкурентоспроможність українських товарів на світовому ринку. Імпорт став вдвічі менше експорту: в середньому за 2008-2011 рр. – 5,9 млрд. дол. США. Визначальним було позитивне сальдо експорту-імпорту сільськогосподарської продукції: у 2008-2011 рр. – 5 млрд. дол. США у середньому в рік; при цьому спостерігалися високі темпи щорічного приросту. Після вступу України в СОТ частка сільськогосподарських товарів у загальному експорті товарів збільшилась до 20%, при цьому до вступу вона становила 12% [111].

Продовжує зростати кількість масштабних корпоративних структур. У зв'язку з фінансовою кризою деякі корпорації зменшили кількість своїх земель, що призвело до появи нових структур, які скуповували землі у занепадаючих корпорацій. Так з'явилися аграрні компанії, земельний фонд яких подекуди перевищував 500 тисяч гектарів.

У 2010 р. налічувалося близько 60 агрохолдингів, площа землі кожного з яких перевищувала 10 тисяч гектарів, а у 2011 році їх кількість становила

вже 75 з сукупною площею землі 5-6 мільйонів гектарів. Щодо територіального розміщення, то значний відсоток земель, контрольованих холдингами, перебуває в Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій та Чернівецькій областях. Найбільші агрохолдинги контролювали найпридатніші для сільськогосподарського виробництва землі у Полтавській, Вінницькій, Хмельницькій, Сумській і Чернігівській областях, менші компанії – у Черкаській, Харківській, Тернопільській, Донецькій і Житомирській [74].

Надалі кількість агрохолдингів продовжує зростати, що становить певну проблему для розвитку аграрного сектора України. Вони отримують надприбутки, використовуючи обмежені ресурси і часто не піклуючись про екологію. Так, за даними 100 найбільших аграрних компаній у 2009 році у сукупності вони отримали близько 6 млрд. грн. чистого прибутку, у 2010 р. – понад 11 млрд. грн., у 2011 р. – більше 14 млрд. грн., а у 2012 році – майже 16 млрд. грн. чистого прибутку [74; 81].

Також агрохолдинги мають більший доступ не лише до закордонних інвестицій, але й до відносно дешевих позик міжнародних фінансових установ. Так, в останні роки Міжнародна фінансова корпорація вклала кошти у проекти українських агрохолдингів на суму близько 281 млн. дол. [237], а Європейський банк реконструкції та розвитку за 2009-2014 роки профінансував проекти аграрних корпорацій на суму близьку до 660 млн. дол. [96]. Також агрохолдинги отримують фінансову підтримку від експортно-кредитних агентств. Наприклад, німецьке експортно-кредитне агентство в 2000-2012 рр. застрахувало експорт для України на суму 36,67 млн. євро, датське експортно-кредитне агентство за 2003-2011 роки – на суму 154 млн. євро, австрійське експортно-кредитне агентство у 2009-2012 роках – 1,31 млн. євро [238].

Не менш важливими негативними сторонами діяльності агрохолдингів є занепад невеликих сільськогосподарських підприємств і господарств населення, які часто не витримують конкуренції, скорочення зайнятості в

аграрному секторі завдяки використанню сучасних систем і технологій в агрохолдингах та інші проблеми, зокрема – незначний акцент на заходах поліпшення екологічної ситуації в країні.

У цілому ж позитивним є те, що у зазначений період розвитку аграрного сектора була здійснена гармонізація національної нормативної правової бази, пов'язаної з безпекою сільськогосподарської продукції, з міжнародними стандартами, здійснення ряду заходів з розвитку тваринництва та допоміжних галузей як пріоритетного напрямку забезпечення населення України якісними та безпечними продуктами харчування. Змінилися умови використання та збереження родючості ґрунтів, а також встановлена відповідальність за їхнє порушення.

Визначені правові засади організації діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні, здійснено регулювання відносин у цій сфері та захист прав і законних інтересів сільськогосподарських товаровиробників, які здійснюють оптовий продаж сільськогосподарської продукції власного виробництва (Закон України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції»). Також були внесені зміни щодо нарахування та сплати податку на додану вартість виробниками сільськогосподарської продукції за умов їх реєстрації як платника ПДВ.

В Україні було створено ПАТ «Державний земельний банк», концепція якого складалася з двох частин: розвиток земельних територій і консолідації земель; функціонування його як кредитної установи з метою розвитку малого та середнього бізнесу на селі. Правда, функціонував земельний банк недовго (до 2014 р.) і не відзначався високою ефективністю діяльності.

Україна приєдналася до Міжнародної угоди про зерно від 1995 р. (метою якої є сприяння міжнародному співробітництву в усіх галузях торгівлі зерном, створення умов для розширення міжнародної торгівлі зерном і забезпечення якомога вільнішого її розвитку, у тому числі усунення торговельних бар'єрів і нечесної та дискримінаційної практики продажу), до Схеми сортової сертифікації насіння зернових культур, Схеми сортової

сертифікації насіння кукурудзи та сорго Організації економічного співробітництва та розвитку. Це сприяло, зокрема, зростанню якості вітчизняного зерна, виробництво якого не має значної екологічної загрози.

Зростає роль регіональної складової у забезпеченні сталого розвитку аграрного сектора, проте здебільшого декларативно. Наприклад, у Чернівецькій області серед усіх можливих державних програм дотичною до сталого розвитку аграрного сектора є тільки «Стратегія розвитку сільських територій Чернівецької області на 2011-2015 роки» [187]. Ніякі позабюджетні фонди стимулювання сталого розвитку в області, на жаль, не задіяні. Авторські пропозиції щодо стратегічних складових забезпечення сталого розвитку системи аграрного господарювання на прикладі Чернівецької області конкретизовано у Розділі 4 та у Додатку Ф.

6. 3 2014 року розпочинається особливий етап розвитку вітчизняного аграрного сектора, пов'язаний із підписанням Україною Угоди про асоціацію з ЄС та відповідними змінами у напрямі гармонізації аграрного господарювання з європейськими засадами. Це накладає специфічні зобов'язання щодо дотримання вимог сталості у аграрному розвитку.

У цілому ж можна окреслити такі проблеми розвитку аграрного сектора економіки України на сучасному етапі:

- 1) недосконале державне регулювання розвитку аграрного сектора; водночас останнім часом у країні йдеться про певну дерегуляцію;
- 2) неналежні відносини між ланками аграрного сектора, а також недостатньо розвинена інфраструктура аграрного ринку, наприклад, недосконала система логістики зберігання продукції, що призводить до її псування та втрат;
- 3) збільшення агроекологічних дисбалансів;
- 4) неефективне використання сільськогосподарських угідь, їхній занепад, забруднення, зниження якості ґрунтів, відсутність у вітчизняних сільськогосподарських виробників мотивації до дотримання агроекологічних вимог на фоні значного рівня розораності земель та ін.;

5) витіснення агрохолдингами дрібних сільськогосподарських підприємств і господарств населення, що опосередковано сприяє зростанню екологічного навантаження та соціальної напруженості;

6) дрібні виробники не мають доступу до недорогих позик, інвестицій, сучасних технологій, досягнень науково-технічного прогресу, виходу на міжнародний ринок збуту сільськогосподарської продукції;

7) недостатній контроль за якістю та безпечністю продукції аграрного сектора, як наслідок – незавершеність процесів адаптації до європейських вимог і нестабільність конкурентних позицій вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках;

8) низький рівень оплати праці працівників сільського господарства порівняно із заробітною платою в середньому по економіці України.

9) занепад села і сільських територій;

10) низький рівень соціального забезпечення працівників і мешканців сільської місцевості, умов праці та проживання.

Зменшення і подолання зазначених проблем сприятиме не лише подальшому прогресивному, але і сталому розвитку аграрного сектора економіки України та збалансуванню таких складових сталого розвитку, як економічна, екологічна, соціальна, інституційна. Інституційна детермінанта має досить вагомий вплив на сталість вітчизняного аграрного розвитку.

Висновки до розділу 1

1. Світова спільнота понад два десятиліття наголошує на нагальності розв'язання дуже важливих проблем суспільного та аграрного розвитку, пов'язаних із глобальною зміною клімату, виснаженням і забрудненням земельних ресурсів, домінуванням монокультур у аграрному виробництві тощо. Водночас в Україні рівень соціального розвитку сільської

місцевості та її мешканців залишається вкрай низьким. Подолання цих проблем можливе на засадах концепції сталого розвитку, яка охоплює разом із економічною також соціальну та екологічну детермінанти.

2. Сталому розвитку присвячено багато як праць окремих учених, так і суспільних заходів (конференцій, самітів, асамблей, у т.ч. на глобальному рівні). Використовуються й альтернативні до «сталого розвитку» терміни: «збалансований», «зрівноважений», «стійкий», «екорозвиток», «зелена економіка» тощо. Останній термін набуває неабиякої популярності, особливо за кордоном. Натомість, незважаючи на суперечності та різні погляди, термін «сталий розвиток» вже закріпився в наукових колах та й нормативно-правових документах України.
3. Категорія «сталий розвиток» складна і багатогранна, охоплює багато компонентів і детермінант, тож її дослідження повинно базуватися на принципах системності.
4. Детермінанти нами визначаються з двох позицій: з одного боку, детермінанти сталого розвитку аграрного сектора – це умови, причини, фактори, від яких цей розвиток залежить, з іншого боку – це елементи, складові сталого розвитку. Сукупність детермінант сталого розвитку аграрного сектора трактується як система, що характеризується різноманітними типами зв'язків, інтегральні властивості якої зумовлюють вищий спільний результат взаємодії компонентів за ефектом синергії.
5. У систематизації та класифікації детермінанти сталого розвитку аграрного сектора представлені у вигляді двох великих груп:
 - базисні детермінанти – економічні, соціальні, екологічні, інституційні;
 - доповнюючі детермінанти – інформаційні, техніко-технологічні, організаційні.
6. Аграрний сектор був і залишається вагомим ланкою як національної економіки, так і суспільного розвитку, маючи значний потенціал і вирішуючи низку важливих завдань економічного, соціального та

екологічного характеру, що формує передумови та визначає процес сталості аграрного розвитку. Водночас, для аграрного сектора України характерна нестабільність за усіма дослідженими детермінантами.

7. Необхідність подолання існуючих проблем вітчизняного аграрного сектора актуалізується після підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС, що зумовлює нагальність визначення пріоритетів та орієнтирів розвитку сектора на засадах концепції сталості. Натомість для України характерна низька активність інституції державного регулювання у переході від теорії до практики сталого розвитку, зокрема – в аграрному секторі національної економіки.

РОЗДІЛ 2

ІНСТИТУЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

2.1. Інститути та інституції сталого розвитку

На сьогодні для України в цілому, як і для окремих секторів її економіки, характерна недостатність стимулювання сталого розвитку, однією з причин чого виступає низький рівень його інституційного забезпечення. Саме у механізмі реалізації стратегії сталого розвитку узагальнено із правовими, організаційними, фінансовими, економіко-інноваційними, соціальними, екологічними та інформаційними напрямками розвитку основне місце посідають якраз інституційні детермінанти сталого розвитку.

Наявні інституційні детермінанти визначають інституційні рамки сталого розвитку, формування яких покладається на відповідне інституційне забезпечення.

Складовою інституційного забезпечення стимулювання сталого розвитку слід вважати цілеспрямований систематичний вплив державних органів влади, спрямований на забезпечення високих соціальних, економічних та екологічних стандартів. Цей вплив полягає у використанні нормативно-правової та інформаційної бази, а також використовує програмно-технічні комплекси з управління даними [78].

Інституційне забезпечення нерозривно пов'язане з поняттями та основними категоріями теорії інституціоналізму як «зростаючого» напрямку сучасної економічної думки, в якому тісно поєднуються економічні та соціальні складові, що може слугувати аргументом для застосування даної теорії як методологічної основи нашого дослідження сталого розвитку аграрних підприємств.

Інституціоналізм можна вважати однією з найпоширеніших економічних течій сьогодення. Дана концепція почала формуватися

наприкінці XIX ст. На відміну від неокласичного напряму, який розглядав індивіда окремо, ізольовано від суспільства («економічна людина»), теорія інституціоналізму досліджує поведінку людини, яка перебуває у певному суспільному середовищі («соціальна людина»). В основі концепції інституціоналізму перебувають дві ідеї, перша з яких стверджує, що суспільство являє собою сукупність різних категорій громадян, інституцій, і досліджувати їх потрібно з урахуванням норм, звичаїв, традицій, правил, а друга – що економічні питання потрібно розглядати тільки у єдності з політичними, соціальними тощо, тобто у середовищі, в якому вони існують.

Історично передумовою виникнення інституціоналізму вважають перехід капіталізму в монополістичну стадію, що означало централізацію виробництва та капіталу, а це призвело до суспільних неузгодженостей та суперечностей. Саме тому постала необхідність реформування капіталізму та розвитку економічної теорії, об'єктом якої було б суспільство та індивід, а також їх зв'язок з економікою в цілому та неекономічними факторами розвитку. Значний внесок у формування інституціоналізму зробили такі вчені як Т. Веблен, Дж. Коммонс, Г. Адамс, В. Мітчелл, Дж. Кларк, А. Берлі, Дж. Гелбрейт, Р. Коуз, Д. Норт, О. Вільямсом, А. Алчіан, К. Менар, Дж. Б'юкенен, М. Олсон, Р. Позер та багато інших.

Щодо неоінституціоналізму (з 60-70-их рр. XX ст.), то основне його завдання [218] – пояснення значення економічних процесів у соціальному житті суспільства, визначення взаємного впливу суспільних відносин на економічні процеси, відмінних рис функціонування суспільства й економіки.

Основними категоріями інституціоналізму є інституції та інститути. Спроби їхнього розмежування доволі давні, зокрема, узагальнено інституції визначають як норми, звичаї поведінки в суспільстві, які забезпечують його поступальний розвиток, а інститути – це закріплення даних норм і звичаїв у вигляді законів, організацій, установ [181]. Разом вони впливають на стан соціо-еколого-економічної рівноваги в умовах стимулювання сталого розвитку.

На сьогодні існує дискусія щодо розмежування інститутів й інституцій, зокрема часто вони використовуються як синоніми. Серед зарубіжних науковців ширшого застосування набув термін «інституція» як базова категорія інституціоналізму. Натомість російські вчені надають перевагу «інститутам», в тому числі завдяки підходам С. Сорокіної [181], яка у 1984 р. саме так трактувала термін «*institution*», а також через російські переклади праць Т. Веблена, Д. Норта та інших, де використовувався саме термін «інститут». Щодо вітчизняної науки, то на сьогодні для позначення основної категорії інституціоналізму ширше застосовується термін «інституція», яким ми будемо оперувати надалі. Зважаючи на неоднозначність підходів, опрацьовані основні визначення інституцій, які подані у додатку Б.

Погоджуємося з О. Іншаковим та Д. Фроловим, що саме інституція виступає рушійною силою будь-якої цілеспрямованої діяльності та є базовою категорією інституціональної теорії. Натомість інститут – це поняття більш складне. Інститут можна трактувати як функціональну організацію, за допомогою якої здійснюється реалізація конкретної системи однорідних інституцій. Тобто інститути важливо розуміти як складні чинники суспільного виробництва, що є видовими комплексами взаємодії інституцій і організацій, які закріплюють ефективні інституції в рамках господарської системи. Інститути – це типові комплекси інституцій, які виступають функціональними генотипами організацій, моделями, що еволюційно склалися, їх функціональної структури [102]. Відповідно, кожен інститут має у своєму складі унікальний набір інституцій, що дає можливість урізноманітнити форми організації людської діяльності.

За трактуванням О. Шпикуляка, інституції – правила, традиції, усталені стереотипи, а інститути – організаційно-оформлені утворення, які підтримують правила, інституції, формують умови життєдіяльності й можливості суспільного буття [216, с. 163].

Узагальнюючи розглянуті визначення та підходи, можна стверджувати, що інституції – це норми й правила (як писані, так і неписані), що

виступають умовами процесу прийняття рішень, у випадку їхнього ефективного функціонування урегульовуються конфлікти та покращуються умови укладання контрактів. Як зазначає Ю. Лопатинський [122, с. 34], інституції створюють середовище, яке впливає на поведінку економічних агентів і не примушуючи суб'єктів діяти у певний спосіб, роблять іншу поведінку не вигідною, при цьому інституції виконують функцію регулюючого механізму. Але вона ширша від економічного механізму, адже охоплює крім економічних ще й соціальні, психологічні, ментальні, культурні, історичні та інші аспекти.

Щодо складових елементів інституцій, можна навести трактування В. Вольчика, який розрізняє такі основні елементи даного поняття:

- 1) норма, правило;
- 2) спрямована та структурована взаємодія, що повторюється;
- 3) механізм примусу (*enforcement*), який забезпечує виконання правила [73, с. 126-134].

За іншим трактуванням до складу інституцій входять: інституційне середовище, інституційні угоди, інституційні сектори та інституційні одиниці. Тут виникає необхідність розрізняти інституції й організації. За трактуванням Д. Норта, якщо інституції – це «правила гри», то організації – це «гравці», які являють собою групи індивідумів, залучених до цільової діяльності. Обмеження, що накладаються інституціональною структурою (разом з іншими обмеженнями), визначають безліч можливостей і відповідно типи організацій, які можуть бути створені [146, с. 7]. На нашу думку, такий поділ і трактування є доцільним, адже організації функціонують в інституційному середовищі й керуються у своїй діяльності звичаями, нормами, правилами, тобто їх діяльність корегують та обмежують інституції.

До основних детермінант інституційного впливу на аграрний розвиток належать: інституційне середовище та інституції; норми і правила; права власності; економічні агенти та їх поведінка; обмежена раціональність; асиметричність інформації; виконання угод і контрактів; договірні умови;

транзакції та транзакційні витрати; довіра; опортуністична поведінка; суспільний вибір; економіка права; економічна історія та еволюційність тощо [122, с. 22].

Отже, при дослідженні та класифікації інституцій і визначенні їхніх складових необхідно враховувати багато факторів. Так, інституції характеризуються набором основних параметрів: метою існування (призначенням даних правил); сферою застосування; функціональним наповненням; періодом часу до зміни; витратами функціонування; ступенем відторгнення чи прийняття норми, що запроваджується; стійкістю до мутації (міра стійкості інституції до її перетворення в яку-небудь іншу форму) [188, с. 70-71]. На нашу думку [122, с. 34], до зазначеного необхідно додати міру підпорядкованості та ступінь взаємодії між інституціями різних рівнів. Також можна було б включити період часу, необхідний для формування та впровадження інституції, законність функціонування тощо.

З огляду на широту інституціональних підходів виникає необхідність класифікації інституцій (рис. 2.1).

Так, Д. Норт виокремлює базові інституції та периферію інституціональної системи [145]. С. Кірдіна здійснює такий же поділ, але периферії називає комплементарними інституціями. Базові інституції – це глибинні, історично стійкі соціальні відносини, що постійно відтворюються, а комплементарні мають допоміжний характер, забезпечуючи стійкість інституційного середовища в тій або іншій сфері суспільства [110]. Щодо функціонування додаткових інституцій у просторі та часі, то вони обмежені базовими інституціями. На нашу думку, поділ інституцій на базові та периферійні є досить важливим, адже для початку необхідно належно сформувати базові інституції, які стануть основою формування та ефективного функціонування периферійних.

Щодо переліку інституцій, які належать до базових, то існують ширші (наприклад, В. Савчук, В. Якубенко) та вужчі трактування (зокрема, А. Ткач). У широкому значенні – це категорії власності, влади, управління,

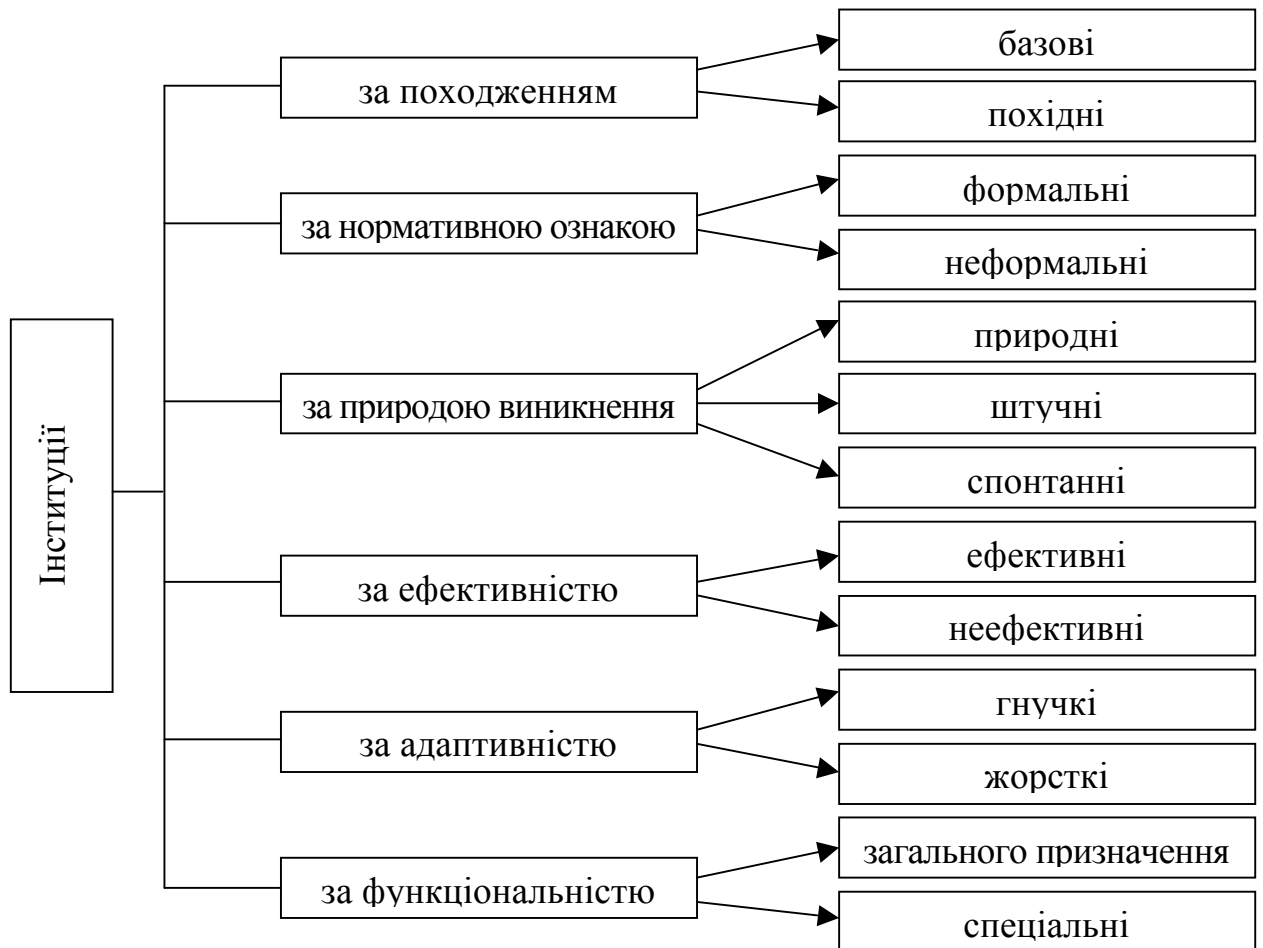

Рис. 2.1. Класифікація інституцій

Примітка. Узагальнено авторами.

праці [170, с. 49], а у вузькому – це інституції власності й трансакційних витрат [194, с. 72]. А. Гриценко пропонує введення у систему базових інституцій категорії інституційної динаміки, під якою розуміє формування правил, норм, процедур інституційних змін, готовності до них суб'єктів [104, с. 96]. На нашу думку, до базових інституцій аграрного розвитку можна віднести:

1. Державу як інституцію.
2. Інституцію власності.
3. Інституцію угод та контрактів.
4. Інституцію ринку.

До похідних інституцій, які сформувалися, або формуються на основі базових ринкових інституцій, можна віднести інституції підприємництва, конкуренції, ціноутворення, фінансово-кредитні та ін.

Формальні інституції можуть включати: інституції власності, державного управління, законодавче та нормативно-правове регулювання, інституції угод, ринків та інші, а неформальні – звичаї, стереотипи, моральні та психологічні особливості поведінки учасників, «тіньові» контракти [122, с. 38]. При визначенні інституційних детермінант необхідно пам'ятати про наявність неформальних інституцій та їхній вплив на функціонування суспільства, його окремого сектора, зокрема – аграрних підприємств тощо.

Д. Норт говорить про існування ефективних та неефективних інституцій, співвідношенням між якими і визначає реальне економічне середовище [145]. Тому свідоме формування інституції повинно відбуватися обґрунтовано, а впроваджувати необхідно лише такі інституції, які покликані функціонувати ефективно. Побудова нової інституції повинна розглядатися як інновація.

З погляду адаптивності (швидкість пристосування до нових умов та змін) інституції поділяють на гнучкі та жорсткі. Гнучкі – швидко адаптуються до впливу зовнішніх факторів, а жорсткі – відносно сталі, їх зміна вимагає досить тривалого періоду часу (у звичайних умовах).

За критерієм функціональної широти інституції ринкової економіки можна поділити на: інституції загального призначення та спеціальні інституції [113, с. 84]. Діяльність інституцій загального призначення не обмежується лише виконанням конкретної функції у складі ринкової інфраструктури, а передбачає також участь у реалізації завдань і цілей інших підсистем.

Також у класифікації інституцій вони поділяються на зовнішні (основні правила в господарській системі) та внутрішні (роблять можливими угоди між окремими суб'єктами); системні (визначають тип економічного порядку) і локально-організаційні (структурують взаємодію, пов'язану з укладанням угод) [201].

Важливу роль у функціонуванні та розвитку економіки країни відіграють й інституції ринку праці, які виникли як відповідь на питання забезпечення зайнятості населення, адже її не можуть гарантувати лише

державні служби працевлаштування та перепідготовки кадрів, необхідно також створити відповідні умови для розвитку людини, включно з охороною здоров'я, соціальним забезпеченням, освітою, культурою як основи сталого розвитку.

У контексті нашого дослідження досить актуальним є питання визначення саме сукупності інституцій сталого розвитку та окреслення їх функцій. На нашу думку, можна виокремити такі інституційні детермінанти сталого розвитку (додаток В), ефективна реалізація яких повинна сприяти вирішенню суперечностей на шляху до впровадження концепції сталого розвитку шляхом налагодження дієвих соціально-еколого-економічних відносин на всіх рівнях аграрного господарювання. Визначені інституційні детермінанти утворюють систему, успішне функціонування якої залежить від реалізації зумовлених ними відповідних функцій, що, у свою чергу, забезпечить сталий розвиток.

Наведемо логічний ланцюг формування інституційного середовища сталого розвитку (рис. 2.2), який забезпечує розвиток і аграрного сектора.

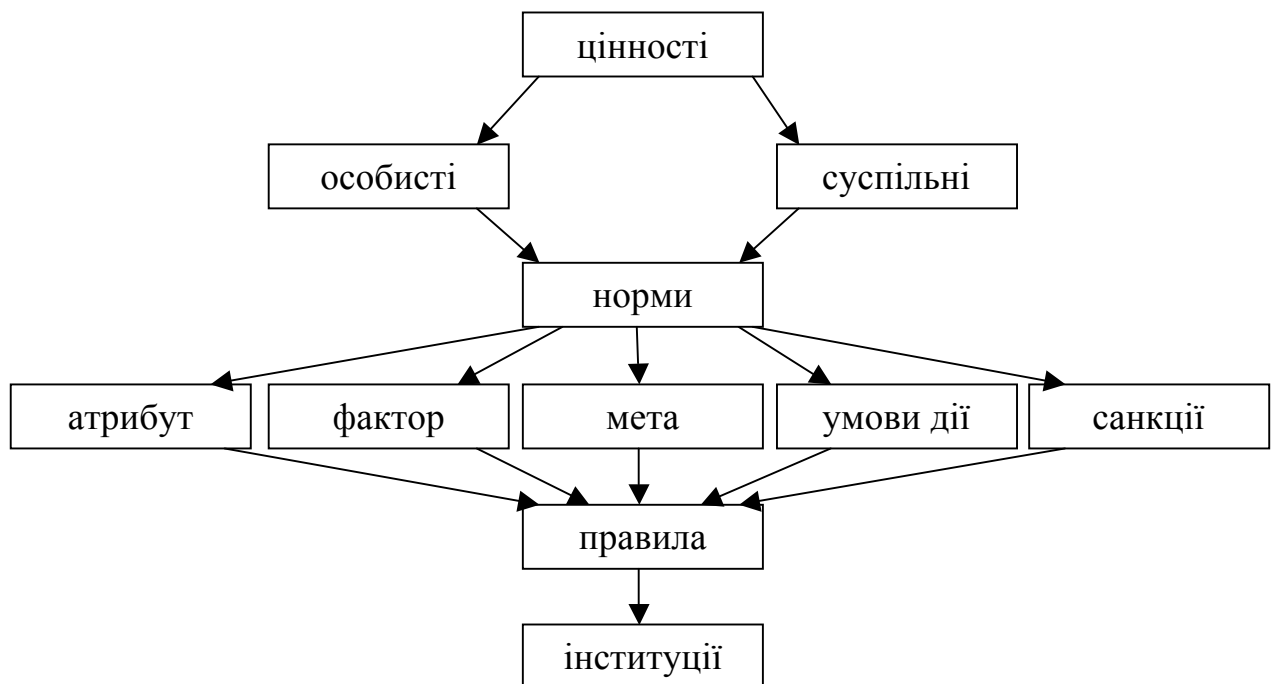

Рис. 2.2. Формування інституційного середовища сталого розвитку

Примітка. Побудовано авторами на основі [201].

Першим елементом є цінності, які формуються у результаті розвитку відносин між членами суспільства. Деякі цінності формуються у людини особисто як у індивідуальності, проте деякі набуваються через виховання та суспільні відносини і є базовими принципами життєдіяльності. Особисті та суспільні цінності складають основу норм – другого елемента ланцюга інституцій. Норми є своєрідними установами для людських дій, завдяки ним формуються відносини між членами суспільства. Третім елементом є правило, яке являє собою поєднання усіх складових норми, а саме: атрибуту (особи, на яких розповсюджуються норми), фактора (ступінь рекомендації чи заборони дії), мети (пояснює призначення норми), умови дії норми, санкцій (засудження суспільством, офіційне покарання, штраф, позбавлення прав тощо). Правила – це сукупність настанов, які дозволяють чи забороняють певні дії при взаємодії з іншими членами суспільства. Основною їх відмінністю є санкції за невиконання. Останнім елементом у ланцюгу формування є власне інституції як система правил, яка сформувалась у суспільстві на даному етапі розвитку та керує стосунками між його членами. Прикладами таких інституцій є ринок, приватна власність, підприємництво, конкуренція, захист прав споживачів (економічні інституції), сім'я, релігія, наука й освіта, правосуддя (соціальні інституції). При цьому зазначені складові діють не розрізнено, а функціонують як система.

Отже, у широкому розумінні інституція – це система правил. На Всесвітній екологічній конференції з природного середовища та розвитку, яка відбулась у Ріо-де-Жанейро у червні 1992 року, визначені обов'язкові правила сталого розвитку, які повинні стати основою принципів, дотримання яких є обов'язковою умовою переходу суспільства до сталого розвитку. Правилами сталого розвитку визначені такі [див., зокрема: 90; 116]:

- забезпечення психічного розвитку та здоров'я людини с основним завданням життєдіяльності кожного суспільства;
- визначення розумної та достатньої межі задоволення власних матеріальних потреб людини;

- прагнення охороняти основні екосистеми Землі й опановувати знання про управління природними ресурсами;
- прийняття концепції відкритої економічної системи та засад справедливої торгівлі;
- узгодження національних екологічних політик і створення міжнародних проєкологічних структур;
- розвиток прав і активності громадян.

Для реалізації інституційного потенціалу необхідно виключити нецільове використання інституцій, подолати невідповідності інституцій, трансформувати інституційну систему у визначальний фактор економічного розвитку. Відповідно, існує подвійний зв'язок між інституційною системою та сталим розвитком: інституції не тільки виступають джерелами сталого розвитку, а й самі є результатом процесу сталого розвитку.

Як зазначалось, інституції сталого розвитку також можуть бути зовнішніми та внутрішніми. Зовнішні інституції (якими, наприклад, можуть виступати різноманітні міжнародні організації та фінансово-кредитні установи, що займаються питаннями сталого розвитку) забезпечують активізуючий вплив на розвиток регіональних і державних систем у контексті сталого розвитку через застосування різноманітних форм впливу. Внутрішні інституції (представлені переважно органами державної та регіональної влади) сприяють стимулюванню сталого розвитку через вироблення внутрішньої мотивації суб'єктів господарювання до активної діяльності, націленої на досягнення сталості розвитку.

Узагальнено інституційне забезпечення стимулювання сталого розвитку, як зазначає зокрема В. Химинець [204, с. 164], передбачає:

- вибір політики стимулювання сталого розвитку – вибір оптимального типу політики стимулювання сталого розвитку відповідно до стану сталого розвитку, властивого країні в цілому чи конкретному регіону;
- вибір інституційних інструментів для реалізації політики стимулювання сталого розвитку – формування набору інструментів

стимулюючого характеру, що максимально ефективно сприятимуть досягненню сталого розвитку конкретного регіону чи держави;

- контроль за стимулюванням сталого розвитку – відстеження проведення стимулюючих заходів, направлених на досягнення сталого розвитку країни та її секторів, державними та громадськими організаціями в межах країни та міжнародними установами; виявлення недоліків щодо застосування стимулюючих заходів на практиці;

- пропозиції щодо поліпшення проведення стимулювання сталого розвитку – рекомендації щодо покращення якості стимулювання сталого розвитку країни та регіонів з боку всіх суб'єктів, направлені на зміну законодавства, конкретних дій виконавчих органів з метою досягнення сталого розвитку.

Основним змістом інституційних перетворень політики, спрямованої на стимулювання сталого розвитку, має бути стимулювання за допомогою трансформації податкової, бюджетної, інвестиційно-інноваційної політики ресурсо- і енергозбереження, впровадження екологічної техніки та технологій. У цілому інституційні інструменти стимулювання сталого розвитку спрямовані на залучення додаткових коштів до країни та регіонів для реалізації різноманітних програм і проектів у контексті досягнення сталого розвитку, забезпечуючи при цьому потужну протидію внутрішнім і зовнішнім загрозам у соціальній, економічній та екологічній сферах [204, с. 164].

Вагому роль відіграє збалансований регіональний розвиток. Інституційними інструментами мотивації сталого розвитку в регіонах України можуть бути такими:

- регіональні програми еколого-соціально-економічного стимулювання – нормативні документи, які спрямовані на стимулювання сталого розвитку регіону за рахунок коштів бюджетів різних рівнів та позабюджетних коштів з урахуванням нагальних соціальних, економічних й екологічних потреб регіону;
- розвиток регіональної інформаційної детермінанти: популяризація

ідеї сталого розвитку регіону з метою піднесення позитивного іміджу регіону як в межах країни, так і за її межами, що має ґрунтуватись на успішних проектах стимулювання сталого розвитку.

Звісно, усі програми регіонального сталого розвитку мають бути підпорядковані загальній меті та стратегії сталого розвитку країни в цілому.

Стратегія сталого еколого-соціально-економічного розвитку України має передбачати, що продуктивні сили, структура економіки, спеціалізація та розміщення виробництв повинні якнайтісніше узгоджуватися з наявними ресурсами, продуктивним, відтворювальним і асиміляційним потенціалом навколишнього природного середовища [204, с. 164].

Економіка країни постійно розвивається, що зумовлює необхідність подальших інституційних перетворень, які, по суті, є зміною правил, як формальних (на політичному рівні), так і неформальних. Інституційні детермінанти сталого розвитку є надзвичайно важливими, адже вони дозволяють забезпечити розвиток усіх сфер економіки на основі виваженого використання ресурсів для вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем. Вагому роль у цьому, зокрема, відіграє нормативно-правове забезпечення.

2.2. Нормативно-правове забезпечення сталого розвитку аграрного сектора національної економіки

Нормативно-правове забезпечення сталого розвитку як одна із складових інституційної детермінанти – це сукупність нормативно-правових актів найвищих гілок влади у державі (законодавчої, виконавчої та представницької), зокрема міністерств і відомств, за допомогою яких визначається державна стратегія сталого розвитку, здійснюється впорядкований вплив на нього, забезпечується реалізація принципів і

концепції сталого розвитку у країні. Вагому роль відіграє секторальне спрямування нормативно-правового забезпечення, яке, звісно, підпорядковується загальному.

Можна стверджувати, що на сьогодні нормативно-правове забезпечення сталого розвитку в нашій державі недостатнє. Існують загальні документи, які опосередковано стосуються сталого розвитку і аграрного сектора, зокрема. Основними законодавчими актами, що мають регулюючий та обмежуючий вплив, є такі:

1. Конституція України (тлумачення від 15.05.2014 р.) [1] закріплює вихідні положення, на яких ґрунтуються найголовніші форми життя суспільства. В ній визначаються основи функціонування держави і громадських структур, правового статусу особи, уся правотворча діяльність. Це – компроміс між усіма соціальними групами, своєрідний суспільний договір, за яким населення покладає на державу забезпечення соціальних гарантій і злагоди.

2. Господарський Кодекс України (редакція від 24.07.2014 р.) [2] проголошує забезпечення зростання ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток підприємництва та підвищення ефективності суспільного виробництва, його соціальну спрямованість відповідно до вимог законодавства; утвердження суспільного господарського порядку в економічній системі України, сприяння гармонізації її з іншими економічними системами. Певним обмеженням є те, що в Господарському Кодексі не передбачено глав та статей, присвячених екологічним питанням та відповідальності за їхнє порушення.

3. Земельний Кодекс України (зі змінами та доповненнями від 06.09.2014 р.) [3] є кодифікованим нормативним актом, за допомогою якого регулюються земельні відносини для забезпечення раціонального використання земель, рівноправного розвитку всіх форм власності на землю, збереження та відтворення родючості ґрунтів, поліпшення природного середовища, охорони прав фізичних і юридичних осіб на землю тощо.

Оскільки земля є одним з основних факторів виробництва, а особливо в сільському господарстві, то регулювання земельних відносин, прав та обов'язків землевласників та орендарів, відповідальність за їхнє порушення, збереження та відновлення ґрунтів – пріоритетні напрями законодавчого впливу. Проте в Земельному Кодексі є певні неузгодженості, наприклад, стаття 28 пункт 2 проголошує, що право власності на землю аграрними підприємствами може набуватися шляхом внесення до статутного капіталу земельних ділянок їх засновників та придбання земельних ділянок за договорами купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами. Але в Україні до 1 січня 2016 року діє мораторій на продаж сільськогосподарських земель, згідно із яким забороняється купівля-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Тож виникають певні нормативно-правові суперечності.

4. Податковий Кодекс України (редакція від 07.09.2014 р.) [4] регламентує ставки та режими справляння податків і зборів. Щодо оподаткування сільгоспвиробників, то Податковий Кодекс передбачає загальну систему та фіксований сільськогосподарський податок (ФСП), а також спеціальний режим сплати податку на додану вартість для сільгосптоваровиробників. В умовах переходу до концепції сталого розвитку позитивним моментом є оподаткування за забруднення навколишнього середовища. Так, стаття 243 Податкового Кодексу передбачає сплату податку за викиди забруднюючих речовин. Його ставки градується відповідно до забруднюючої речовини і коливається в межах від 54,05 грн. за 1 т. (хлористий водень, окис вуглецю, тверді речовини) до 1826401,21 грн. за 1 т. (бензопірен). Також здійснюється поділ за класом небезпечності та іншими ознаками. Проте, наприклад, спеціальних податкових виплат або штрафів за забруднення чи виснаження сільськогосподарських угідь аграрними товаровиробниками тут не передбачено.

5. Митний Кодекс України (від 23.07.2014 р.) [5] встановлює порядок і умови переміщення товарів через митний кордон України, їх митний

контроль і митне оформлення, застосування механізмів тарифного та нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, справляння митних платежів, запобігання та протидія контрабанді тощо. Це має важливе значення для створення умов конкурентного розвитку вітчизняного аграрного сектора, у тому числі на засадах сталості.

Існує і декілька вузькоспрямованих документів з питання сталого розвитку, які розкривають його тією чи іншою мірою:

1. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. №1264-XII [6] визначає правові, економічні та соціальні основи організації охорони навколишнього природного середовища в інтересах нинішнього та майбутніх поколінь, що є одним з пріоритетів сталого розвитку. Прийнятий доволі давно (1991 р.), Закон практично не виконує покладені на нього регулюючі функції.

2. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат (Міжнародний документ від 22.05.2003 року) [41] створена з метою поліпшення якості життя, зміцнення місцевих економік та громад, збереження природних цінностей та культурної спадщини регіону. Водночас, має здебільшого декларативне значення.

3. Відповідне Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії виконання Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат» [35] від 16.01.2007 р. № 11-р. Метою Стратегії є забезпечення збереження та відновлення унікальних природних комплексів Карпат, що мають важливе природоохоронне, естетичне, наукове, освітнє, рекреаційне, оздоровче та ресурсне значення, запобігання негативному впливові на гірські екосистеми й організація скоординованої з екологічної точки зору діяльності в Карпатському регіоні. При цьому передбачена розробка та затвердження Закарпатською, Івано-Франківською, Львівською та Чернівецькою облдержадміністраціями плану заходів з реалізації Стратегії. Тобто, реалізація Стратегії покладається на області Карпатського економічного району. Даний економічний район і ситуація зі сталим

розвитком у ньому будуть досліджуватися нами разом із ситуацією в Україні в цілому у наступному розділі монографії.

4. На основі Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат було прийнято ряд Протоколів, зокрема про сталий туризм, про стале управління лісами, про збереження і стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття [36; 42; 43].

5. Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів» [22] від 24.12.1999 № 1359-XIV, яка визначає основні напрями державної політики щодо забезпечення сталого розвитку населених пунктів, правові та економічні шляхи їх реалізації. Концепція слугує основою для розробки нормативно-правових актів, програм та проектів щодо регулювання планування і забудови, стимулювання інвестиційної діяльності, вдосконалення податкової політики, наповнення і раціонального використання місцевих бюджетів для забезпечення соціально-економічного розвитку населених пунктів.

Разом із тим, серед зазначених нормативно-правових документів немає таких, які б комплексно забезпечували прийняття та реалізацію в Україні концепції сталого розвитку або ж безпосередньо стосувалися сталого розвитку аграрного сектора національної економіки.

Тим не менше, є ще частина нормативно-правових актів щодо екологічних питань сталого розвитку, розглядаючи які, водночас можемо зазначити недостатність приділення уваги такій складовій у нашій державі. Серед основних:

1. Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» від 21.09.2000 р. [7]. Основна мета Програми – збільшення площі земель країни з природними ландшафтами на рівні, достатньому для збереження їх різноманіття, близького до притаманного їм природного стану, та формування їхньої територіально єдиної системи, яка б забезпечувала збереження природних екосистем, видів рослинного і тваринного світу та їх популяцій.

2. Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21.12.2010 р. №2818-VI [8]. Метою національної екологічної політики є стабілізація та поліпшення стану навколишнього природного середовища України шляхом інтеграції екологічної політики до стратегії соціально-економічного розвитку України для гарантування екологічно безпечного природного середовища для життя і здоров'я населення, впровадження екологічно збалансованої системи природокористування та збереження природних екосистем. Екологічні питання тут розглядаються загальною, здебільшого без секторальної специфіки.

3. Ближче до аграрного сектора Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку розроблення проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь України» від 2.11.2011 р. [25]. Метою є організація сільськогосподарського виробництва та впорядкування сільськогосподарських угідь у межах землеволодінь і землекористувань для ефективного ведення сільськогосподарського виробництва, забезпечення раціонального використання й охорони земель, створення сприятливого екологічного середовища та покращання природних ландшафтів.

4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про кліматичну програму України» від 28.06.1997 р. [26]. Метою Програми є створення ефективної системи забезпечення користувачів гідрометеорологічною інформацією та прогнозами про можливі екологічні та соціально-економічні наслідки коливань і змін клімату.

5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Міжвідомчу комісію із забезпечення виконання Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату» від 14.04.1999 р. [27]. Комісія створюється з метою забезпечення організації розроблення та координації впровадження національної стратегії та національного плану дій з виконання зобов'язань України відповідно до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського Протоколу до неї, де Україна приймає активну участь.

Існує і низка підзаконних актів:

- Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року» від 17.10.2007 р. № 880-р.

- Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 роки» від 25.05.2011 р. № 577-р.

- Наказ Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Концепції збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року» від 20.08.2003 р. №280 [39] та ін.

На рівні науковців і практиків багато говорилось про прийняття Екологічного кодексу України. Наприклад, забезпечено прийняття та дотримання основних вимог Екологічного кодексу Республіки Казахстан. Розробка проекту Екологічного кодексу України передбачена Основними напрямами державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, затвердженими Постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 року № 188/98-ВР. Натомість в Україні є тільки Громадський екологічний кодекс.

У частині комплексного законодавчого забезпечення сталого розвитку в Україні є багато недоробок. Так і не був прийнятий проект Закону України «Про Концепцію переходу України до сталого розвитку» [45], мета якої полягала у забезпеченні сталого соціального розвитку України як сукупності духовних, соціальних, економічних, політичних процесів, що розгортаються в суспільстві, з метою досягнення гармонійного розвитку людини, суспільства, економіки та навколишнього середовища, а також реалізація рекомендацій, що містяться у Програмі дій «Порядок денний на XXI століття» (ухваленій конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро у 1992 р.), Програмі дій з подальшого впровадження «Порядку денного на XXI століття» (прийнятій на дев'ятнадцятій спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН в 1997 р.), Плану

дій, ухваленому на Йоганнесбургському саміті на вищому рівні зі сталого розвитку (2002 р.), Декларації Тисячоліття ООН (Цілі розвитку Тисячоліття), ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН (2000 р.). Прийнята Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003-2015 роки» від 26 квітня 2003 р. №634 втратила чинність. У 2004 р. була спроба розробки Міністерством охорони навколишнього природного середовища України проекту Закону «Про стратегію сталого розвитку України», проте також без кінцевого результату. Натомість у більшості країн Європи прийняті основні стратегічні документи, наприклад, національні стратегії сталого розвитку.

Отже, зазначений блок нормативно-правового забезпечення екологічного напрямку досить вузько спрямований і не вирішує питань сталого розвитку в Україні комплексно. Хоча в екологічній сфері існують різні Закони та Постанови Кабінету Міністрів України, аграрного сектора національної економіки вони стосуються опосередковано.

Також в Україні на інституційному рівні немає державного органу чи іншого інституту, які б безпосередньо займалися питаннями сталого розвитку країни. У різні періоди функціонували різні організації з консультативно-дорадчими функціями. Так, при Кабінеті Міністрів існувала Національна комісія сталого розвитку (1997-2003 рр.); існувало Управління стратегії сталого розвитку Апарату Ради національної безпеки і оборони (2001-2003 рр.); при Президенті України існувала Національна рада з питань науки, інновацій та сталого розвитку (2009-2010 рр.); при Кабінеті Міністрів України існувала Національна рада із сталого розвитку (2009-2013 рр.). На них покладались важливі завдання, їхня діяльність визнавалась надзвичайно важливою для забезпечення сталого розвитку нашої країни, проте виявилася неефективною, тож зазначені консультативно-дорадчі органи були ліквідовані. А наявність такої інституції, яка б мала повноваження щодо гармонізації економічної, соціальної та екологічної детермінант, передбачена

Резолюцією конференції ООН зі сталого розвитку «Майбутнє, якого ми прагнемо» [69], яка у 2012 році відбулась у Ріо-де-Жанейро. На таку інституцію покладається завдання сприяння забезпеченню інституційної злагодженості й узгодженості відповідних стратегій, планів і програм розвитку [69, с. 25].

Простежується відсутність системності й у законодавчо-нормативному забезпеченні сталого розвитку саме аграрної сфери. Так, згідно із Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про визнання таким, що втратило чинність, розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2010 р. № 121» [37] від 2.09.2010 р. № 1761-р, було скасовано Концепцію Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року. Метою Програми визначалося забезпечення сталого розвитку сільських територій, підвищення рівня життя сільського населення, охорона навколишнього природного середовища, збереження природних, трудових і виробничих ресурсів, підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва. Тож дієва реалізація даної Концепції була б важливим поступом на шляху сталого розвитку аграрної сфери України.

Визначним є факт існування проекту Концепції сталого розвитку сільських територій [47], надзвичайно вагомий і яка також потребує прийняття. Мета Концепції – формування напрямів державної політики сталого розвитку сільських територій щодо створення соціально-економічних умов для забезпечення ефективності сільської економіки, підвищення рівня якості життя сільського населення, а також раціонального використання та відродження природно-ресурсного потенціалу сільських територій. Реалізація Концепції передбачала систему правових, фінансово-економічних і організаційних заходів, які визначають діяльність державних і місцевих органів влади, органів місцевого самоврядування. Отже, Концепція сталого розвитку особливо доречна для такого сектора національної економіки, як аграрний, адже саме в ньому найбільшою мірою взаємодіють три основні

складові сталого розвитку – екологічна (як природа впливає на показники діяльності аграрного сектора, так і аграрний сектор здійснює вплив на природу), соціальна (аграрний сектор не лише налічує значну кількість зайнятих, але й є основним місцем зайнятості сільського населення) і економічна (від економічних результатів діяльності аграрного сектора залежать, зокрема, можливості його розвитку).

Залишається у формі проекту і Закон України «Про сільське господарство» [44], який мав би визначати правові, соціально-економічні засади організації сільського господарства України, створення сприятливих економічних умов для його ефективного розвитку як пріоритетної галузі економіки, формування раціональної структури аграрного виробництва з метою гарантування продовольчої безпеки, створення необхідної сировинної бази для інших галузей економіки країни, нарощування експорту продукції за умов раціонального екологічнобезпечного використання земель, збереження та підвищення родючості ґрунтів, охорони природного середовища.

Тож розглянемо наявне та чинне законодавче та нормативно-правове забезпечення сталого розвитку щодо аграрного сектора економіки України детальніше. Конкретних нормативно-правових актів щодо сталого розвитку саме аграрного сектора немає. Тому вважаємо за доцільне розглянути законодавчі та нормативно-правові акти, які опосередковано стосуються сталого розвитку вітчизняного аграрного сектора.

Основні Закони, що впливають на розвиток вітчизняного аграрного сектора, такі:

1. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» [10] визначає основи державної політики у бюджетній, кредитній, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також гарантування продовольчої безпеки населення.

2. Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [11] визначає, що державна аграрна політика повинна

спрямовуватися на забезпечення сталого розвитку аграрного сектора, бути з системною основою та комплексною стратегією розвитку і виконуватись усіма органами державної влади й місцевого самоврядування, а також забезпечувати досягнення таких стратегічних цілей:

- гарантування продовольчої безпеки держави;
- перетворення аграрного сектора на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави;
- збереження селянства як носія української ідентичності, культури та духовності нації;
- комплексний розвиток сільської місцевості та розв'язання соціальних проблем на селі.

3. Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів» [12] регулює відносини між органами виконавчої влади, виробниками, продавцями (постачальниками) та споживачами харчових продуктів і визначає правовий порядок гарантування безпечності та якості харчових продуктів, що виробляються, перебувають в обігу, імпортуються, експортуються.

4. Серед вузькоспеціалізованих – Закон України «Про насіння і садивний матеріал» [18], який регулює виробництво, реалізацію насіння та садивного матеріалу сільськогосподарських, лісових, квітково-декоративних, а також лікарських рослин, на які затверджено державні стандарти, визначає правові відносини між їх виробниками та споживачами.

5. Закон України «Про пестициди і агрохімікати» [19] регулює правові відносини, пов'язані з державною реєстрацією, виробництвом, закупівлею, транспортуванням, зберіганням, торгівлею та безпечним для здоров'я людини і навколишнього природного середовища застосуванням пестицидів і агрохімікатів, визначає права і обов'язки підприємств, установ, організацій і громадян, а також повноваження органів державної виконавчої влади та посадових осіб у цій сфері.

6. Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» [20] спрямований на захист від страждань і загибелі тварин унаслідок жорстокого поводження з ними, захист їх природних прав та укріплення моральності й гуманності суспільства. Стосовно аграрної сфери дія цього закону поширюється на скотарство та племінне скотарство.

7. У цьому ж ряду Закон України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» [13], який регулює відносини у сфері страхування сільськогосподарської продукції, що здійснюється з державною підтримкою, з метою захисту майнових інтересів сільськогосподарських товаровиробників. Закон спрямований на забезпечення стабільності виробництва в сільському господарстві.

8. Закон України «Про зерно та ринок зерна в Україні» [16] визначає державну політику щодо розвитку ринку зерна як пріоритетного сектора національної економіки. Закон спрямований на створення правових, економічних та організаційних умов конкурентоспроможного виробництва та формування ринку зерна для забезпечення внутрішніх потреб держави у продовольчому, насінневому та фуражному зерні, нарощування його експортного потенціалу. Це актуально й у тому контексті, що вирощування зерна не завдає значної екологічної шкоди довкіллю.

9. Закон України «Про виноград та виноградне вино» [17] регулює правові відносини у сфері виноградарства та виноробства України, пов'язані з веденням виноградників і виробництвом винограду, вина та інших продуктів виноробства, визначає регламентацію і контроль в цих галузях виробництва, права і обов'язки виробників, повноваження органів виконавчої влади і спрямований на посилення боротьби з фальсифікацією виноробної продукції в Україні.

10. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції» [14] урегулює деякі положення щодо моніторингу аграрного ринку та ін.

11. Закон України «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції» [15] встановлює порядок тарифного та нетарифного регулювання імпорту сільськогосподарської сировини та продуктів її переробки для створення рівних умов конкуренції між продукцією вітчизняного виробництва та продукцією нерезидентів, а також визначає деякі методи цінової підтримки сільськогосподарських товаровиробників України.

Варто згадати Закон України «Про землеустрій» [9], який визначає правові та організаційні основи діяльності у сфері землеустрою та спрямований на регулювання відносин, які виникають між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, юридичними та фізичними особами із забезпечення сталого розвитку землекористування, у тому числі в аграрній сфері.

Цільові програми підтримки та розвитку аграрного сектора, на нашу думку, також є важливими нормативно-правовими актами, які безпосередньо впливають на сталий розвиток сектора. Серед відповідних програм в Україні можна виокремити такі:

1. «Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року» (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. №1158) [29]. Основна її мета – забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринку, гарантування продовольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності. Для досягнення поставленої мети у програмі передбачено виконання ряду завдань:

- створення організаційно-правових та соціально-економічних умов для комплексного розвитку сільських територій, наближення та вирівнювання умов життєдіяльності міського та сільського населення;
- підвищення рівня ефективної зайнятості, посилення мотивації сільського населення до розвитку підприємництва у сільській місцевості як основної

- умови підвищення рівня життя населення;
- підтримка конкурентоспроможності аграрного сектора в умовах інтеграції України у світовий економічний простір;
 - подолання стихійності та тінізації аграрного ринку;
 - створення екологічно безпечних умов для життєдіяльності населення, збереження навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів, особливо земель сільськогосподарського призначення.

Програма спрямована на покращення функціонування аграрного сектора економіки та передбачає розвиток підприємництва, розв'язання питань зайнятості сільського населення, розвиток транспортного сполучення і зв'язку, удосконалення існуючої та розбудова нової інфраструктури на селі, покращення медичного обслуговування, освіти і культури в сільській місцевості. Також передбачені заходи заохочення молоді до роботи та проживання в сільській місцевості, державна підтримка розвитку депресивних сільських населених пунктів, удосконалення системи управління розвитком сільських територій тощо. Тобто, програма передбачає розв'язання комплексу питань: економічних, екологічних, соціальних.

2. Стратегія розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р [34]. Стратегія мала реалізовуватися шляхом розроблення, схвалення та виконання Державної програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року. «Проект структури Програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року» [53] охоплює два рівні:

- перший – мета, завдання, шляхи і способи вирішення:
 - а) в розрізі укладів;
 - б) у розрізі функціональних напрямів;
- другий – у розрізі галузей аграрного сектора.

Було заплановано прийняття загаданої Державної програми у 2014 році, але з об'єктивних причин не прийнято.

3. «Аграрна реформа в дії» [48], метою якої є перетворення сільського господарства України на високоефективну конкурентоспроможну на внутрішньому та зовнішньому ринках галузь економіки держави, гарантування продовольчої безпеки країни, створення економічної основи для забезпечення соціально-економічного розвитку українського села. Цілі та завдання цього такі:

- в умовах глобальних змін та викликів вийти на нову соціально орієнтовану ідеологію зростання на основі значно вищого рівня аграрного виробництва;

- продовження реформування сільського господарства, що забезпечить спрямування аграрної політики на збалансований розвиток виробничої та соціальної складових розвитку українського села, гарантування продовольчої безпеки на основі подальшого зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, підвищення продуктивності й ефективності галузей з метою реалізації виробничого потенціалу, стимулювання експорту сільськогосподарської продукції та харчових продуктів.

Очікуваний результат від впровадження даної програми полягає у такому:

- зниження собівартості продукції за період з 2011 до 2020 рр. на 3-9%;
- обсяг валової сільськогосподарської продукції цього ж періоду збільшити в 1,6 рази (орієнтовно до 189,5 млрд. грн.);
- підвищення технологічності та зниження матеріаломісткості аграрного виробництва;
- обсяг експорту сільськогосподарської продукції та продовольства збільшити у проміжку 2011-2020 рр. у 2,8 рази (приблизно до 34 млрд. дол. США);
- збільшити податкові надходження до Зведеного бюджету від підприємств сектора до 2020 р. у 2,4 рази (до 95 млрд. грн.);
- зростання середньомісячної заробітної плати у сільському господарстві до середньомісячної по галузях економіки.

4. «Аграрний комплекс – локомотив вітчизняної економіки» [49]. Дана програма передбачає розвиток аграрного сектора економіки України як домінуючого, нові підходи в діяльності аграрного фонду (створення в державному інвестиційному фонді продовольчих запасів відповідно до світових норм, що дозволить покращити продовольчу безпеку). Також здійснюється страхування майбутніх врожаїв провідними світовими лідерами страхового бізнесу, державна підтримка розбудови оптових ринків (сума якої у 2012 р. склала 248 млн. грн.), ряд заходів підтримки сільських домогосподарств тощо.

5. Ініціатива «Рідне село» [51] – це програма розвитку, метою якої є підвищення якості життя сільського населення через зміцнення сільської економіки, налагодження соціальної інфраструктури, покращення довкілля. Тому основний акцент даної програми зосереджений на малих та середніх виробниках, а цілями є зміцнення економіки господарств населення та фермерських господарств, а також підтримка сільськогосподарської кооперації як дієвого шляху підвищення конкурентоспроможності малих та середніх аграрних виробників. Дана програма передбачає зміцнення економіки малих аграрних виробників як основи сільського розвитку та розвиток сільськогосподарської кооперації, як засіб зростання малих виробників, оптимізації їх витрат господарювання, спрощення доступу до сервісних послуг і каналів збуту, організації зберігання та переробки продукції, що позитивно вплине як на діяльність самих підприємств, так і на соціальний розвиток сільських територій. Крім цього, програма передбачає активну підтримку та розвиток сільськогосподарського дорадництва, а також ряд дій, спрямованих на державну підтримку сільськогосподарських товаровиробників.

У цілому можна говорити про значну спрямованість розглянутих програм на сталий розвиток аграрного сектора національної економіки.

Також важливими для розвитку аграрного сектора є прийняті концепції і проекти концепцій, зокрема:

1. Проект Концепції комплексної державної програми реформ та розвитку сільського господарства України [54], яка визначає орієнтири для реформування, формує майбутній образ сільського господарства України, окреслює розвиток ключових системоутворюючих галузей економіки, описує суть і механізм застосування інструментів управління, передбачених даною програмою, та очікувані результати від її реалізації.

2. Концепція реформування і розвитку аграрної освіти та науки [38], яка обґрунтовує необхідність реформування та розвитку аграрної освіти і науки, описує основні проблеми та аналізує причини їх виникнення, окреслює шляхи та способи їх розв'язання, визначає строки виконання та очікуваний результат, у тому числі – сталий розвиток.

3. Проект Концепції Загальнодержавної цільової програми селекції у тваринництві до 2020 року [55] – визначення плану заходів та робіт із створення умов для сталого розвитку, підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності галузі, формування експортного потенціалу племінних (генетичних) ресурсів шляхом забезпечення стабільного удосконалення генофонду тваринництва за умови підтримання його генетичного різноманіття, через оптимізацію завдань і напрямів селекційно-племінної справи у тваринництві, створення ефективної організаційної структури збору й обробки селекційної інформації, удосконалення шляхів і засобів їх державної підтримки.

Важливим для розвитку аграрного сектора є Проект Національної доктрини реформування та розвитку агропродовольчого комплексу України від 7 вересня 2010 року [56], яка описує місію агропродовольчого комплексу, окреслює мету його реформування, основні напрями та їх спрямування.

Також свого часу була прийнята Концепція Державної цільової економічної програми впровадження в агропромисловому комплексі новітніх технологій виробництва сільськогосподарської продукції на період до 2016 року (2009 р.), яка визначала суть аграрних проблем, передбачала здійснення аналізу причин їх виникнення та обґрунтування необхідності їх розв'язання

програмним методом, на основі порівняльного аналізу можливих альтернативних варіантів розв'язку проблем визначення оптимального, формулювала шляхи і способи подолання проблем, строки виконання, очікувані результати та ефективність програми. Проте, згідно із розпорядженням Кабінету Міністрів України, Концепція втратила чинність.

Вважаємо, що розробка, прийняття, запровадження заходів з виконання та наступне скасування, втрата чинності відповідних державних цільових програм не додає сталості аграрному розвитку. У силу ряду обставин у 2013-2014 рр. було скасовано багато державних цільових програм.

Структуровано на розвиток аграрного сектора здійснюють вплив також і затверджені Урядом національні проекти [28], серед яких:

- «Зерно України» – програма розвитку зерновиробництва з високими виробничими та економічними показниками;
- «Відроджене скотарство» – розроблення та реалізація програми розвитку скотарства;
- «Зелені ринки» – створення мережі регіональних оптових продовольчих ринків.

У Програмі економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [52] також є розділ, присвячений аграрному сектору, в якому зазначається, що метою проведення системних реформ є забезпечення технологічного переоснащення галузі, перетворення її на ефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому й зовнішньому ринках сектор економіки. У Програмі зазначений ряд проектів законів, які потрібно прийняти для реалізації даної Програми: Проект Закону України «Про ринок земель»; Проект Закону України «Про державний земельний кадастр»; Проект Закону України «Про засади сталого розвитку сільських територій»; Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства в Україні»; Проект Закону України «Про товарну біржу»; Проект Закону України «Про деривативи і

строкові контракти». Деякі з даних проектів законів були прийняті за основу, а деякі навіть не розроблені. Тому уряду необхідно докласти зусиль до виправлення ситуації та вжити заходів щодо сприяння прийняттю законів, необхідних для реформування і подальшого розвитку аграрного сектора економіки України.

Підсумовуючи викладене, можемо зазначити, що законодавче та нормативно-правове забезпечення сталого розвитку в Україні в цілому та в аграрному секторі, зокрема, на сьогодні недостатнє. Багато проектів законів, концепцій та інших нормативних документів, необхідних для розвитку, залишаються неприйнятими. А деякі важливі нормативно-правові акти скасовуються. Наявне забезпечення реалізується неефективно. Також не в повному обсязі виконуються завдання, зазначені в нормативних документах. І найголовніше – існує надзвичайно мало законів, які конкретно стосуються сталого розвитку. Саме тому важливим завданням вважаємо подальший розвиток законодавчого та нормативно-правового забезпечення сталого розвитку України та її аграрного сектора.

Висновки до розділу 2

1. Враховуючи складність і детермінантність категорії сталого розвитку, а також вагому роль сталості у розвитку країни, методологічною основою дослідження доцільно обрати теорію інституціоналізму, зокрема в частині інституційного забезпечення сталого розвитку аграрного сектора національної економіки.
2. У термінологічно-змістовній дискусії щодо застосування основних категорій інституціоналізму віддаємо пріоритетність терміну «інституція» на противагу терміну «інститут».

3. Інституції узагальнено визначаємо як норми та правила (писані та неписані), які виступають умовами процесу прийняття економічних, екологічних, соціальних рішень. Інституції виконують функції регулюючого механізму, створюють середовище, яке впливає на поведінку економічних агентів.
4. До базових інституцій аграрного розвитку можна віднести: державу як інституцію; інституцію власності; інституцію угод та контрактів; інституцію ринку. До похідних інституцій, які сформувалися, або формуються на основі базових ринкових інституцій, відносимо інституції підприємництва, конкуренції, ціноутворення, фінансово-кредитні та ін.
5. Інституційну складову, зокрема – інституційне забезпечення, яке формує інституційні рамки сталого розвитку аграрного сектора, вважаємо за необхідне визначити як інституційну детермінанту, яка є базисною у переліку детермінант сталого розвитку.
6. Інституційна детермінанта сталого розвитку аграрного сектора в Україні розвинена недостатньо: 1) законодавчо-нормативне забезпечення несистемне, неповне й нестабільне; 2) відповідні інституції не сформовані або неефективні.
7. Дослідження інституцій суспільного характеру, таких як влада, власність, управління, які крім нормативно-правового забезпечення також фундаментально впливають на сталість аграрного розвитку, залишається завданням подальших наукових досліджень.

РОЗДІЛ 3

РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ СТАЛОСТІ РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ

3.1. Економічна ефективність розвитку аграрних підприємств

При дослідженні сталого розвитку аграрного сектора важливо, насамперед, проаналізувати економічну детермінанту. Основними економічними показниками діяльності аграрного сектора національної економіки виступають обсяги виробництва, чистого доходу, прибутку, інвестицій, рівень рентабельності тощо.

Досліджуючи динаміку виробництва валової продукції сільського господарства (додаток Г), можна зазначити, що після набуття Україною незалежності спостерігався значний спад обсягів виробництва, насамперед у сегменті аграрних підприємств (додаток Д). І тільки з 1999 року, коли розпочалось активне реформування сектора, виробництво тут дещо зростає. У цілому, якщо порівнювати 1999 і 1990 роки, можна побачити, що виробництво впало більш ніж на 51%, у тому числі в рослинництві – майже на 47%, у тваринництві – на 55%. При порівнянні 2013 року з 1999 роком спостерігається в основному зростаюча тенденція (більш ніж на 92% в цілому; майже утричі в рослинництві та деяке зниження в тваринництві). Проте рівень 2013 року все ще менший за 1990 рік на 6,4% (при цьому виробництво в рослинництві зросло на 54,8%, а в тваринництві знизилося на 57,7%). Отже, спостерігається деяке зниження виробництва валової продукції сільського господарства, в основному за рахунок як підприємств, так і в галузевому розгляді – тваринництва.

З метою візуалізації уявлення про зміну виробництва валової продукції аграрних підприємств в Україні, відобразимо кумулятивну динаміку відсоткової зміни даного показника, де за базис прийнято 1990 рік (рис. 3.1).

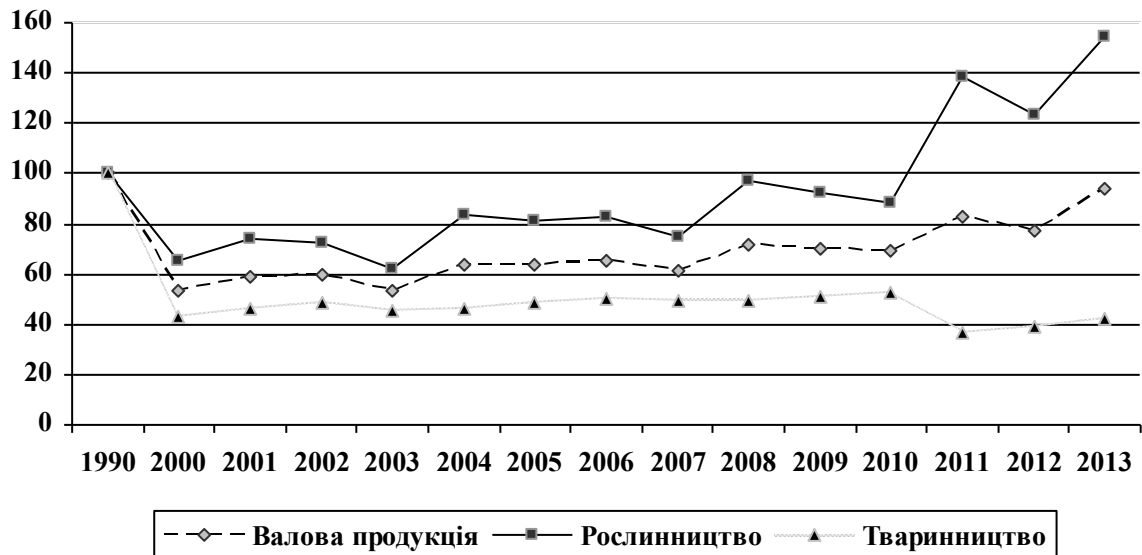

Рис. 3.1. Динаміка виробництва валової продукції аграрних підприємств в Україні (у % до 1990 року)

Примітка. Побудовано на основі даних Державної служби статистики України [153; 175; 199].

З рисунку 3.1 видно, що починаючи з 2000 р. обсяг валової продукції аграрних підприємств поступово зростав до 2002 року. На нашу думку, це пов'язано з початком масштабної структурної реформи аграрного сектора національної економіки. Далі динаміка характеризується стрибками, які зумовлені становленням на селі нових організаційно-правових структур ринкового типу, формуванням ринкових відносин та інституцій. Деякий спад 2009-2010 рр. може бути пов'язаний із наслідками світової та вітчизняної фінансової кризи. Крім того, коливання в окремі роки певною мірою зумовлені негативними природними та кліматичними умовами. Також неоднозначні трактовки впливу на обсяг аграрного виробництва вступу України до СОТ та інших факторів.

У цілому подібні тенденції можемо спостерігати в рослинництві (яке займає більшу частку у структурі аграрного виробництва), а в тваринництві відбувався спад виробництва валової продукції до 2000 року, після чого почалося деяке нарощення обсягів виробництва, хоча в загальному з 2000 до 2013 року рівень виробництва у тваринництві майже не змінюється, коливаючись у певних межах (30-40 млрд. грн. на рік).

У період відновлення позитивної динаміки виробництва валової продукції сільського господарства у цілому спостерігається також зростання ефективності виробництва та реалізації продукції на аграрних підприємствах (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Ефективність виробництва сільськогосподарської продукції
на аграрних підприємствах України**

Показники	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Прибуток (збиток) від реалізації сільгосп-продукції, млн. грн.	11422,8	675,6	-121,4	1253,2	5462,1	7120,0	12750,5	19926,0	20199,4	11804,3
у тому числі										
продукція рослинниц.	7060,0	1152,7	1834,5	900,2	5450,7	6334,3	11375,9	17322,7	17029,8	8977,8
продукція тваринниц.	4362,8	-477,1	-1955,9	353,0	11,4	785,7	1374,6	2603,3	3169,6	2826,5
Рівень рентабельності виробництва сільгосп-продукції, %	42,6	13,6	-1,0	6,8	13,4	13,8	21,1	27,0	20,5	11,2
у тому числі										
продукція рослинниц.	98,3	55,5	30,8	7,9	19,6	16,9	26,7	32,3	22,3	11,1
прод. тваринництва	22,2	-16,5	-33,8	5,0	0,1	5,5	7,8	13,0	14,3	11,3

Примітки:

1. Сформовано на основі даних Державної служби статистики України [153; 175; 199].
2. 1990 р. – млн. крб.
3. Рівень рентабельності – відношення прибутку (збитку) до собівартості реалізованої продукції.

Загалом, прибуток від реалізації сільськогосподарської продукції знижується після 1990 року і приймає від’ємні значення (збитки) у 2000-х роках. Надалі обсяг прибутку починає зростати, що досягається переважно завдяки рослинництву. Щодо тваринництва, то прибуток тут досягає суттєвих темпів приросту аж в 2010 році, при цьому показник 2011 року збільшився удвічі порівняно з попереднім роком, а у 2012 році темпи приросту продовжують бути вищими, ніж у рослинництві. Проте у 2013 році даний показник зменшився майже у 2 рази, що не є свідченням стабільності виробництва та пов’язане з впливом сукупності різномірних факторів.

Аналізуючи рентабельність виробництва сільськогосподарської продукції, можна побачити, що вона також зменшується й у 2000-х роках була від'ємною. Далі спостерігається поступове зростання, а у 2012 році знову падіння, зумовлене зниженням рентабельності у рослинництві. У 2013 році рівень рентабельності знизився на 9,3%. Рентабельність у тваринництві поступово зростає з 2009 року, проте її значення завжди було у декілька разів меншим за показник у рослинництві, що, власне кажучи, і зумовлює структуру вітчизняного аграрного виробництва із суттєвим переважанням рослинництва. В загальному бачимо, що за роки незалежності так і не вдалося досягнути рівня рентабельності 1990 року.

Водночас, якщо обсяги виробництва варто порівнювати з 1990-м роком, то щодо рентабельності відзначимо різні умови функціонування аграрного сектора, обсяги державної підтримки тощо, що робить цей параметр непорівнянним, особливо в абсолютних значеннях прибутку.

Як згадувалось, Чернівецької області відзначається своєрідною специфікою аграрного сектора, адже тут значна його питома вага, в області представлені три природно-кліматичні зони тощо. Динаміка виробництва валової продукції у згаданому регіоні представлена в додатку Е, табл. Е.1.

У Чернівецькій області, як і по Україні в цілому, спостерігається спад виробництва валової продукції до 2000 року, а далі простежується тенденція до зростання. Характерно, що темпи зростання вищі порівняно із загальними по Україні, а рівень 2013 року практично співпадає з 1990 роком, на відміну від показників по Україні в цілому. Тенденції у рослинництві в цілому схожі із загальними тенденціями в Україні, а тваринництво демонструє вищі темпи зростання у Чернівецькій області, тут рівень 2013 року нижчий за 1990 рік тільки на 33%. Зміни обсягів виробництва валової продукції у цілому, як і продукції рослинництва зокрема, відбуваються «стрибками», а в тваринництві з 2005 року майже не відбулося суттєвих змін в обсягах валової продукції. Найгірші показники спостерігаються до 2000 року, що якраз і зумовило необхідність реформування в аграрному секторі, завершення

процесів розпаювання земель і формування нових суб'єктів господарювання. Тож надалі обсяг виробництва зростає і вже в 2005 році він перевищив рівень 2000 року на 11,9% (8,9% – в рослинництві, 15,9% – в тваринництві). У 2013 році це перевищення досягло 48,3% (67,3% – в рослинництві, 25,4% – у тваринництві), що є позитивною тенденцією і свідчить про покращення умов аграрного господарювання в Чернівецькій області.

Дослідимо також ефективність виробництва сільськогосподарської продукції аграрними підприємствами Чернівецької області (додаток Е, табл. Е.2), що є одним з критеріїв сталості. Також порівнюємо результати з відповідними загальними показниками по Україні в цілому. З 1990 р. простежується тенденція до зниження прибутків аграрних підприємств Чернівецької області, а у 2000-х роках сільськогосподарська діяльність була взагалі збитковою, що збігається із загальними тенденціями по Україні в цілому. З 2005 р. спостерігається поступове зростання, хоча у тренді наявні значні коливання і вже у 2009 році підприємства отримують збитки (на відміну від ситуації по Україні). У 2011 році прибуток знову зростає, проте у 2012 році його рівень був нижчим за 2011 рік на 28,6%. У цьому полягає розбіжність тенденцій у області з загальноукраїнськими, де з 2005 року показник прибутковості підприємств стало зростає. Тенденції у рентабельності виробництва в цілому схожі з тенденціями зміни обсягів прибутку аграрних підприємств по Чернівецькій області.

Рентабельність аграрних підприємств є важливим параметром характеристики економічної детермінанти сталого розвитку аграрного сектора. У розрізі областей України рівень рентабельності аграрних підприємств подано у додатку Ж.

У цілому по Україні, як зазначалося, рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва коливається в окремі періоди та роки. Що ж стосується областей, то в них ситуація досить різна, в одних підвищується рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва, а в інших – спадає. В деяких областях рентабельність стає додатною аж в 2011

році, а в Закарпатській області – в 2012 році. Загалом найбільш спадна рентабельність сільськогосподарської діяльності спостерігалась в Житомирській, Закарпатській, Сумській і Чернівецькій областях. Найвища рентабельність у 2012 році була в Івано-Франківській області, де відбувається стрімке її зростання, незважаючи на від'ємне значення у 2005 році. В Івано-Франківській, Львівській і Миколаївській областях рівень рентабельності 2013 року суттєво перевищує середній показник по Україні.

Така «строкатість» параметрів рентабельності в різних областях України пов'язана, по-перше, з неоднаковими природно-кліматичними умовами; по-друге, з різним рівнем організації виробництва (зокрема – відмінною роллю аграрних підприємств і господарств населення). Водночас коливання параметрів не підтверджує набуття ознак сталості аграрного розвитку.

Відмінність окремих регіонів представлена і в частині інституційного забезпечення. Як зазначалось у попередніх розділах монографії, спеціальні законодавчо-нормативні акти стосуються саме сталого розвитку Карпатського регіону. Тож дослідимо також тенденції рівня рентабельності аграрного виробництва у Карпатському економічному районі, до складу якого входять Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська і Чернівецька області (рис. 3.2).

В усіх областях Карпатського регіону просліджується чіткий спад рентабельності до 2000 року, що характерно і для аграрного сектора України в цілому. Далі відбувається чергування спаду та зростання в Закарпатській області, проте в основному значення показника від'ємні. Зростання рівня рентабельності в Івано-Франківській області спостерігалось аж до 2012 року (рівень 2012 року навіть перевищував 1990 рік на 43%). У Львівській області було підвищення до 2010 року, в якому рентабельність становила 27,6% (більше рівня 1990 року) з подальшим зниженням – у 2012 році показник рентабельності найнижчий по Україні (лише 2,2%), а у 2013 році значення показника значно зросло і стало найвищим в Україні (перевищивши середній

показник по Україні більш, ніж утричі). Відбувалися коливання рівня рентабельності у Чернівецькій області з найвищим показником у 2011 році (13,4%). При цьому показники у Карпатському економічному районі в цілому одні з найнижчих в Україні – середня рентабельність складає майже 14%, при цьому в Північно-Західному економічному районі – майже 13%, у Подільському – 18,5%, у Столичному – 23,3%, у Центральнорайонському – 29,3%, у Причорноморському – 13,4%, у Придніпровському – 16,2%, у Північно-Східному – 18,7%, а в Донецькому – 25,6%.

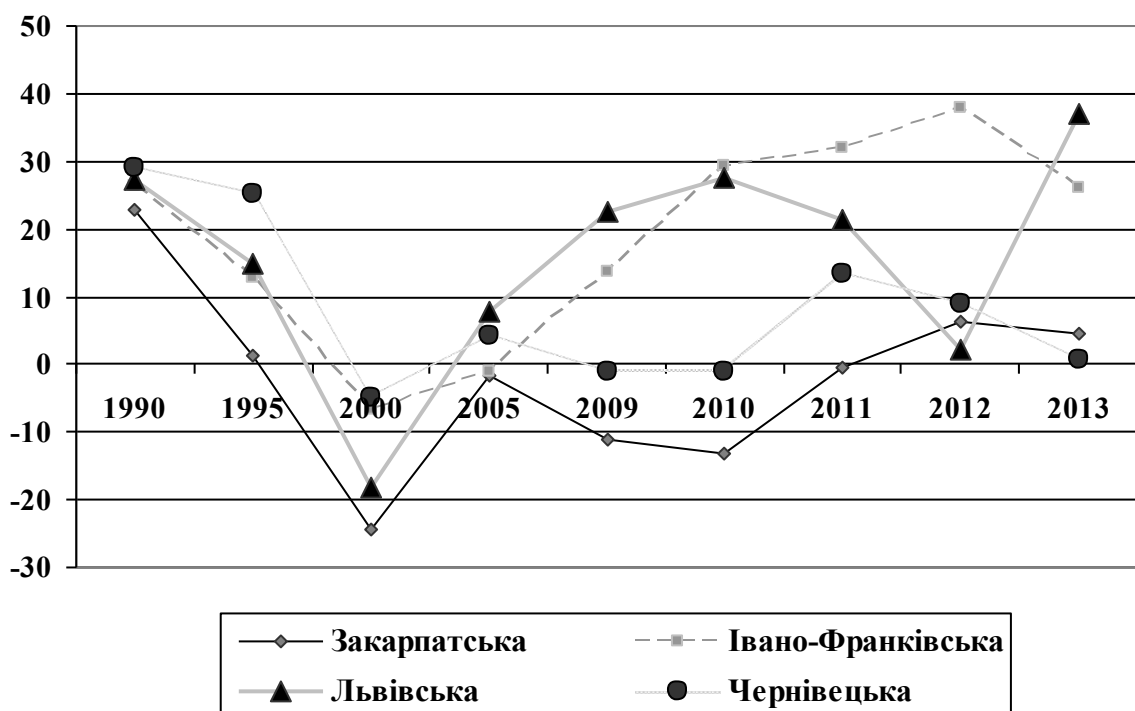

Рис. 3.2. Рівень рентабельності сільськогосподарської діяльності Карпатського економічного району

Примітка. Побудовано авторами на основі додатку Ж.

Не менш важливим показником для характеристики економічної детермінанти, на нашу думку, є чистий дохід від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг (додаток З). Як бачимо, спостерігається стійка тенденція до зростання. У 2013 р. по Україні в цілому також зафіксований приріст чистого доходу, який становив 133427,9 млн. грн., що на 0,9% більше рівня 2012 р. й у 2,7 рази вищий рівня 2008 р.

Зростання чистого доходу підприємств від реалізації продукції сільського господарства є позитивною тенденцією. Що стосується областей, то майже у всіх теж простежується збільшення показника. Щодо Карпатського економічного району, то чистий дохід тут також підвищується. У Закарпатській області рівень 2012 року перевищив 2008 р. у 3 рази, в Івано-Франківській – у 3,3 рази, у Львівській – у 2,4 рази, а в Чернівецькій – у 3,3 рази. Серед зазначених областей найвищий рівень чистого доходу у 2012 році – у Львівській області (не зважаючи на найнижчу в Україні рентабельність сільськогосподарської діяльності), тут чистий дохід перевищує аналогічний показник у Чернівецькій області – на 54%, в Івано-Франківській області – на 30%, у Закарпатській – на 92%. Не зважаючи на те, що зазначені області належать до одного регіону і мають багато подібностей, зокрема й у сільськогосподарській діяльності, звісно треба враховувати їхні відмінності та дію різних факторів впливу.

У частині деталізованого аналізу параметрів економічної ефективності та елементів впливу на зміну обсягів аграрного виробництва нами досліджена дія факторів на коливання чистого доходу від реалізації продукції по сукупності сільськогосподарських підприємств Чернівецької області за 2013 р. на основі зведених даних форми 50-сг методами кореляційно-регресійного та дисперсного аналізу.

Так, вплив землезабезпеченості на результативність аграрного виробництва підприємств області представлений на рис. 3.3.

Як бачимо з рисунку 3.3, вплив землезабезпеченості доволі вагомий, що цілком логічно, і характеризується незначним рівнем поліноміальності (що підтверджується малими значеннями коефіцієнтів біля змінної високого ступеня у рівнянні залежності). Рівень апроксимації розрахованого рівняння становить 52,6%. Методом дисперсного аналізу встановлено, що коливання чистого доходу по сукупності сільськогосподарських підприємств у 38,9% випадків зумовлено впливом використовуваної площі сільськогосподарських угідь.

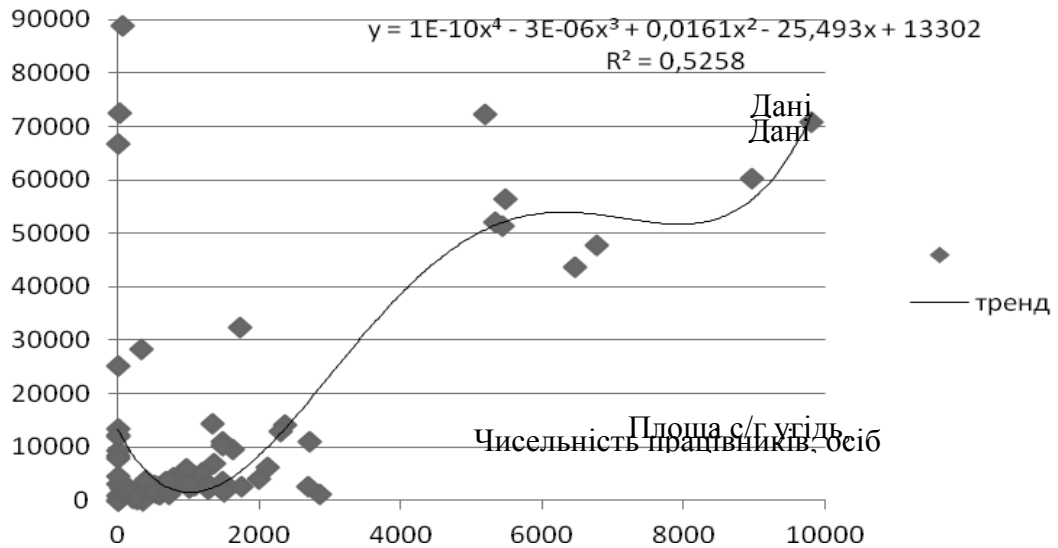

Рис. 3.3. Вплив землезабезпеченості сільськогосподарських підприємств Чернівецької області на їхній чистий дохід

Примітка. Побудовано авторами за зведеними даними форми 50-сг.

Не менш вагомим є вплив іншого фактора виробництва – забезпеченості трудовими ресурсами. Аналогічні розрахунки засвідчують високий рівень залежності (рис. 3.4).

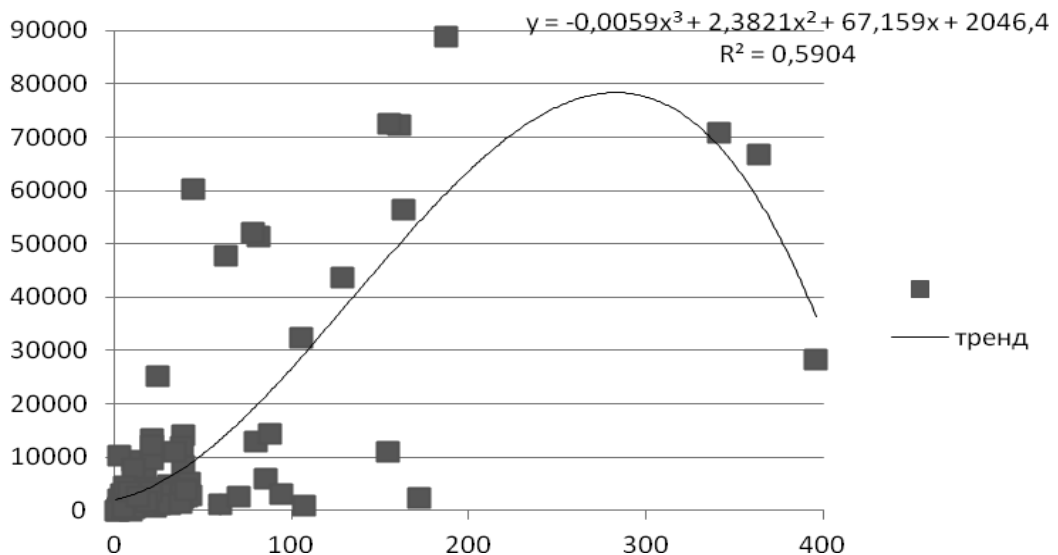

Рис. 3.4. Вплив чисельності працівників на чистий дохід сільськогосподарських підприємств Чернівецької області

Примітка. Побудовано авторами за зведеними даними форми 50-сг.

Простежується доволі тісний зв'язок між середньообліковою чисельністю працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, та чистим доходом сільськогосподарських підприємств на прикладі Дані Чернівецької області. Рівняння залежності класичне – поліноміальне третього ступеня, що підтверджує спадну віддачу змінного ресурсу виробництва (праці), достовірність апроксимації 59,0%. Водночас, відкидання крайніх (3-х) значень за факторною ознакою приводить регресійне рівняння до майже лінійного вигляду. Дисперсний аналіз засвідчує міру впливу чисельності працівників на обсяги продукції. Виражені 47,7%, що дозволяє

Третім дослідженим фактором є вплив мотивації, який узагальнено нами розглядається через залежність витрат на оплату праці та чистого доходу сільськогосподарських підприємств (рис. 3.5).

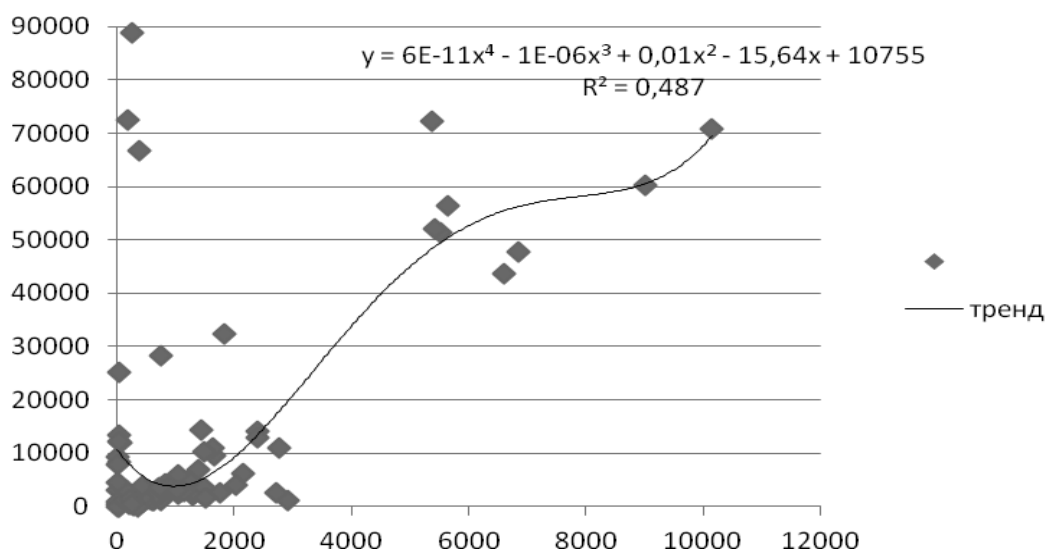

Рис. 3.5. Вплив оплати праці працівників на чистий дохід сільськогосподарських підприємств Чернівецької області

Примітка. Побудовано авторами за зведеними даними форми 50-сг.

Тенденції цілком логічні та відповідають передбаченим. Проте міра впливу витрат на оплату праці на обсяги чистого доходу сільськогосподарських підприємств, проаналізована на прикладі

Чернівецької області, найменша серед досліджених параметрів. Рівень відповідності (апроксимації) теоретичного рівняння регресії фактичним даним становить 48,7%, рівняння характеризується незначною поліноміальністю. За даними дисперсного аналізу, варіація чистого доходу залежить від мотивації працівників у середньому на 41,1%.

Водночас зазначимо невисокий рівень впливу досліджених параметрів на показники прибутку та рентабельності, варіація яких зумовлена насамперед дією інших факторів, зокрема – випадкових, наприклад – природно-кліматичних.

У цілому сприятлива і стала економічна ситуація свідчить про результативність діяльності та відповідну привабливість об'єкта як для внутрішніх, так і для зовнішніх інвесторів, сприяє залученню інвестицій. Тенденції тут у цілому позитивні. Дослідимо обсяг інвестицій, одержаних аграрним сектором економіки України, на базі даних Державної служби статистики (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Обсяг інвестицій, одержаних у аграрному секторі України

Показники	2010	2011	2012	2013
Капітальні інвестиції, млн. грн.	11568	17039	19411	19059
Відсоток капітальних інвестицій в аграрний сектор до загальних капітальних інвестицій, %	6,1	6,5	6,6	7,1
Прямі іноземні інвестиції, млн. доларів США	680,4	730,7	736,3	728,8
Відсоток прямих іноземних інвестицій у аграрний сектор до загальних прямих іноземних інвестицій, %	1,7	1,6	1,5	1,3

Примітка. Розраховано за даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Як видно з таблиці 3.2, обсяг капітальних інвестицій в аграрний сектор щороку зростає, проте його частка у загальному обсязі інвестицій по Україні надзвичайно низька. Нижчий відсоток лише у капітальних інвестицій в

діяльність готелів та ресторанів (0,9% у 2013 році), усі інші види економічної діяльності мають щонайменше у 2 рази вищу частку у капітальних інвестиціях. Щодо прямих іноземних інвестицій, то тут частка аграрного сектора у загальному обсязі ще нижча (і спостерігається тенденція до зменшення), як і нижчий сам обсяг інвестицій. Для порівняння, значно більші обсяги інвестицій спрямовуються в харчову промисловість, ніж безпосередньо в аграрне виробництво.

Дослідимо також капітальні інвестиції в аграрний сектор за регіонами України (додаток И). Бачимо, що найвищий обсяг інвестицій у 2011 році отримали Вінницька, Кіровоградська і Дніпропетровська області, а у 2012 і 2013 роках – Полтавська, Київська і Вінницька області. Також значні інвестиції в Дніпропетровській, Черкаській і Чернігівській областях. Найнижчі ж капітальні інвестиції отримують Закарпатська, Чернівецька, Рівненська і Рівненська області. Загалом у 2013 році 13 областей отримали надзвичайно малий обсяг інвестицій.

Зауважимо, що обсяги інвестицій у Карпатському економічному районі незначні. У Закарпатській області вони взагалі мізерні. У Львівській області в 2011 році значення показника було значно вище, ніж у наступних роках, в яких обсяг інвестицій знижується. У Чернівецькій і Івано-Франківській областях показник поступово зростає у досліджуваному періоді. Проте, на нашу думку, обсяг інвестицій мав би бути вищим у даний район, особливо – у Чернівецькій області, яка має значний потенціал, а частка сільськогосподарських угідь області складає 58,1% земель, що є найвищим показником в Карпатському економічному районі.

Важливим показником при економічній оцінці та характеристиці аграрного сектора національної економіки також є обсяг одержаної державної підтримки. Дослідимо обсяг коштів державної підтримки, отриманих сільськогосподарськими підприємствами, включаючи фермерські господарства, за рахунок бюджетних дотацій та пільг з податку на додану вартість у 2009-2013 роках (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Обсяг державної підтримки в Україні сільськогосподарських підприємств, включаючи фермерські господарства, млн. грн.

Показники	2009	2010	2011	2012	2013
Отримано коштів державної підтримки за рахунок бюджетних дотацій	738,5	1316,0	729,3	742,0	381,9
у тому числі					
- для підтримки виробництва продукції рослинництва	211,7	465,5	230,7	184,2	56,7
- для розвитку тваринництва	204,5	269,5	101,1	437,0	241,7
- для здійснення заходів з відтворення водних живих ресурсів	0,1	0,1	–	0,9	0,1
- за іншими видами державної підтримки	322,2	580,9	397,5	119,9	83,4
Отримано коштів державної підтримки за рахунок податку на додану вартість	2539,6	3292,1	3598,6	6232,1	7096,1
у тому числі					
- для підтримки виробництва продукції рослинництва	1547,2	1790,2	2780,5	4321,4	4519,2
- для розвитку тваринництва	992,4	1501,9	818,1	1910,7	2576,9

Примітка. Подано за даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

З таблиці 3.3 видно, що за рахунок бюджетних дотацій найвищий розмір державної підтримки був у 2010 році, при цьому обсяги 2009, 2011 та 2012 років майже рівні. Проте у 2013 році обсяг бюджетних дотацій знизився майже удвічі. Натомість обсяг коштів, отриманих за рахунок податку на додану вартість, щороку зростає. Позитивним є те, що у 2013 році державна підтримка перевищувала рівень 2009 року у 2,8 рази. За рахунок податку на додану вартість переважає підтримка виробництва продукції рослинництва (у 2013 році вона перевищила підтримку тваринництва майже у 2 рази, хоча у 2010 році обсяги підтримки у галузях були майже рівні). На противагу, за рахунок бюджетних дотацій у 2013 році тваринництво отримало підтримку, яка перевищила обсяг рослинництва у 4,3 рази, що виразно на відміну від

попередніх років, коли переважала підтримка виробництва продукції рослинництва (крім 2012 року).

Водночас дослідження засвідчують нерівномірність розподілу обсягів державної підтримки між окремими групами сільгосптоваровиробників. Так, господарства населення (як і значна частина дрібних підприємств і фермерських господарств) практично позбавлені такої підтримки.

Тим не менше, в Україні тривалий час за обсягами виробництва лідирували саме господарства населення, продукуючи $\frac{2}{3}$ від загального обсягу сільськогосподарського виробництва у 2003 р. Питома вага господарств населення у 2013 р. становила близько 46%, відповідно на підприємства припадало близько 54%. Для порівняння, на господарства населення у 1990 р. припадало 29,6% сумарного обсягу виробництва сільськогосподарської продукції [детальніше див.: 151; 153; 175; 199]. Лідирують господарства населення у виробництві продукції тваринництва (додаток К). Разом із тим, тут приховані певні труднощі дотримання сталості розвитку, адже забезпечити його у господарствах населення вкрай важко.

Вагомі обсяги сільськогосподарського виробництва, які припадають на господарства населення, зумовлені насамперед значним рівнем землезабезпеченості домогосподарств, який значно зріс після паювання земель колишніх колективних сільськогосподарських підприємств. У розподілі за площею земель переважають великі домогосподарства (табл. 3.4). Так, у 2013 р. 72,1% займають домогосподарства з площею понад 1 га, водночас у їхньому складі 28,8% від усіх домогосподарств України становлять господарства з площею понад 10 га.

На завершення цієї частини дослідження розглянемо виробництво основних видів сільськогосподарських культур в Україні, які мають різний вплив на земельні ресурси (табл. 3.5).

Бачимо, що виробництво зернових культур спочатку спадає, а потім знову зростає, хоча у 2012 році знову зменшилося і стало нижчим рівня 1990 року, з подальшим суттєвим зростанням у 2013 році. Виробництво цукрових

Таблиця 3.4

Розподіл сільських домогосподарств за площею землі, %

Домогосподарства з площею землі, га	Кількість домогосподарств					Площа землі домогосподарств				
	2005	2010	2011	2012	2013	2005	2010	2011	2012	2013
до 0,50	50,8	50,9	50,6	50,2	52,6	13,6	11,5	11,9	11,6	12,3
у тому числі										
до 0,25	22,4	25,2	23,5	23,7	26,6	3,3	3,3	3,3	3,2	3,8
0,26–0,50	28,4	25,7	27,1	26,5	26,0	10,3	8,2	8,6	8,4	8,5
0,51–1,00	30,3	27,3	27,3	27,0	25,9	20,2	16,2	16,0	15,7	15,6
більше 1,00	18,9	21,8	22,1	22,8	21,5	66,2	72,3	72,1	72,7	72,1
у тому числі										
1,01–5,00	16,0	18,5	18,8	19,3	17,9	28,2	30,4	31,4	31,3	30,2
5,01–10,00	1,7	2,0	2,0	2,2	2,2	11,1	11,8	11,5	12,3	13,1
більше 10,00	1,2	1,3	1,3	1,3	1,4	26,9	30,1	29,2	29,1	28,8

Примітка. За даними Державної служби статистики України [175].

буряків значно зменшилося з 1990 року і було нижчим у 4,1 разів у 2013 році. Виробництво соняшника щороку збільшується і у 2013 році перевищило значення показника у 1990 році у 4,3 рази. Виробництво картоплі і овочів також зростало, проте не такими темпами, як соняшнику. Щодо плодів і ягід, то тут виробництво скорочувалося, а потім дещо зростало, проте не досягло рівня 1990 року.

Звісно, коливання обсягів виробництва окремих культур пов'язано як із зміною урожайності, так і зміною площ вирощування даних культур. Проте характерна переорієнтація структури вирощування продукції рослинництва: зменшуються обсяги виробництва цукрових буряків (у зв'язку із відсутністю такої потреби в цукрі), зростають обсяги виробництва соняшнику (чому сприяє активізація експорту соняшнику та олії). Але соняшник суттєво виснажує земельні ресурси і не може вважатися культурою, яка сприяє сталому розвитку аграрного сектора економіки України.

Таблиця 3.5

**Виробництво основних видів сільськогосподарських культур
в Україні, тисяч тонн**

Роки	Зернові	Цукрові буряки	Соняшник	Картопля	Овочі	Плоди та ягоди
1990	51009,0	44264,5	2570,8	16732,4	6666,4	2901,7
1995	33929,8	29650,4	2859,9	14729,4	5879,8	1897,4
2000	24459,0	13198,8	3457,4	19838,1	5821,3	1452,6
2005	38015,5	15467,8	4706,1	19462,4	7295,0	1689,9
2010	39270,9	13749,2	6771,5	18704,8	8122,4	1746,5
2011	56746,8	18740,5	8670,5	24247,7	9832,9	1896,3
2012	46216,2	18438,9	8387,1	23250,2	10016,7	2008,7
2013	63051,3	10789,4	11050,5	22258,6	9872,6	2295,3

Примітка. За даними Державної служби статистики України [175].

Узагальнюючи, зазначимо, що здійснений аналіз економічної детермінанти сталого розвитку аграрного сектора економіки України дозволяє зробити висновок про в цілому достатні показники ефективності економічної діяльності та значний потенціал поліпшення. Потрібно створювати нові, досконаліші умови господарювання, використовувати новітні технології, забезпечувати належний рівень державної підтримки, що позитивно вплине на сільськогосподарські підприємства та в цілому на аграрний сектор економіки України. Це підвищить рівень збалансованості детермінант сталого розвитку вітчизняних аграрних підприємств.

3.2. Екологічні імперативи сталості розвитку аграрних підприємств національної економіки

Соціальні та екологічні детермінанти разом із економічними мають значний вплив на процес сталого розвитку аграрного сектора національної економіки України. Тим не менше, соціальні та екологічні складові часто

розглядаються як другорядні, особливо – суб'єктами господарювання. Водночас, на сучасному етапі розвитку цивілізації роль соціальних та екологічних детермінант визначальна, що дозволяє говорити про них як про імперативи (лат. *imperativus* – наказовий, від лат. *impero* – наказую), тобто – обов'язкові для врахування.

Стрімкий розвиток науки і техніки, впровадження нових технологій, збільшення техногенного навантаження на довкілля, підвищення впливу людини на природу та інші зміни призвели до погіршення екологічної ситуації у світі в цілому та в Україні зокрема.

Екологічні питання досліджує ряд міжнародних організацій, таких як Організація Об'єднаних Націй (ООН), зокрема існує Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), Всесвітня організація з охорони здоров'я (ВООЗ), Глобальна мережа для екологічної науки та технологій (*Global NEST*), Всесвітнє товариство із захисту тварин (*WSPA*), Всесвітній фонд природи (*WWF*), Грінпіс, Міжнародний союз охорони природи (*IUCN*) та багато інших.

Узагальнено можна виокремити такі екологічні проблеми сучасного аграрного сектора України [226]:

- 1) збідніння генетичного фонду рослин і тварин, що, в свою чергу, зумовлено:
 - впровадженням монокультур;
 - урбанізацією;
 - будівництвом великих водосховищ тощо;
- 2) зменшення родючості ґрунтів і їх деградація через:
 - гонитву за максимальними врожаями;
 - порушення правил агротехніки;
 - застосування важких сільськогосподарських машин;
 - неправильну меліорацію та ін.;
- 3) промислове забруднення земель;
- 4) знищення лісів, їх деградація та зменшення біорізноманіття;

- 5) надлишкова хімізація сільського господарства – 40% засвоюється рослинами (що в подальшому призводить до збільшення нітратів у харчових продуктах), а 60% вимивається з ґрунту та забруднює водойми;
- 6) деградація водних ресурсів;
- 7) проблеми розвитку природо-заповідного фонду та рекреаційних ресурсів.

З екологічних позицій небезпечною є глобальна проблема зміни клімату. Вона викликана значним антропогенним навантаженням на природу, в результаті чого зростає концентрація вуглекислого газу в атмосфері, що призводить до зростання температури повітря. Це, у свою чергу, викликає зміну температури ґрунту, його вологості, хімічного складу, кількості опадів, природні катаклізми, ерозію ґрунтів, їх деградацію, що в підсумку призводить до зменшення обсягів сільськогосподарського виробництва.

Зміна клімату також впливає на забезпечення водними ресурсами, від чого найбільше страждають господарства населення, яким важко застосовувати іригаційні системи та інші сучасні методи зрошення. Також зміна клімату має соціальні наслідки, адже люди з порівняно низькими доходами страждають більше, так як вони мають обмежений доступ до енергії, води, запасів їжі належної якості та інших послуг [143].

Одним із факторів і водночас проявів глобального потепління є зміна температури повітря та кількості опадів в Україні (табл. 3.6). Для дослідження нами обрані центральні місяці сезонів. Так, у січні в 2001-2005 роках спостерігалися найбільші позитивні аномалії температури повітря, порівняно з кліматичною стандартною нормою (1961-1990 роки), їхнє збільшення відмічалось із заходу України (1,4°C) на схід (4,6°C). При цьому відбулося збільшення кількості опадів на сході на 10-20 мм, а на південному сході до 30 мм, на заході та півдні зменшилася кількість опадів до 10 мм. У період 2006-2010 років відмічалось зменшення величини позитивних аномалій температури повітря, підвищення температури відбулося на півночі

(до 2°C) й заході, на півдні й сході на 0,4-1°C. На південному заході, сході та півдні опади знизилися на 10 мм.

Таблиця 3.6

Зміна температури та кількості опадів в Україні в 2001-2010 роках

Роки	Січень		Квітень		Липень		Жовтень	
	↑ t°C	↑ чи ↓ к-ті опадів	↑ t°C	↑ чи ↓ к-ті опадів	↑ t°C	↑ чи ↓ к-ті опадів	↑ t°C	↑ чи ↓ к-ті опадів
2001- 2005	до 4,6°C	↑ до 30 і ↓ до 10 мм	до 0,9°C	↑ до 10 і ↓ до 10 мм	до 3°C	↑ і ↓ до 30 мм	до 0,8°C	↑ до 30 мм
2006- 2010	до 2,0°C	↓ до 10 мм	до 2°C	↓ до 30 мм	до 2,8°C	↑ до 40 і ↓ до 20 мм	до 2°C	↑ до 25 мм

Примітка. Побудовано авторами на основі [169].

У квітні 2001-2005 років найбільші додатні аномалії відмічалися на півночі (0,9°C), а зменшення кількості опадів спостерігалось на заході, півдні, в центральних областях і північному сході на 10 мм, збільшення (10 мм) на південному сході. Найбільші температурні аномалії у квітні 2006-2010 років були на півночі (до 2°C), а зменшення кількості опадів на північному сході та південному заході на 10-15 мм, у центральних і південних районах України – до 20-30 мм.

У липні 2001-2005 років відмічається значне збільшення аномалії температури повітря до 3°C і вище. Кількість опадів збільшилася на південному заході та сході на 20-30 мм, північному сході на 10-20 мм і зменшилася на півночі та південному заході на 20-30 мм. У липні 2006-2010 років найбільша аномалія температури досягала 2,8°C. Кількість опадів зменшилась на північному сході на 10-20 мм і збільшилась на північному заході на 20-40 мм. По суті, досягаються вагомні значення приросту досліджуваних параметрів.

Жовтень 2001-2005 років характеризувався аномалією температури у південних і східних районах до $0,6-0,8^{\circ}\text{C}$, а кількість опадів зросла на заході на 15-20 мм, на півночі, сході й південному сході на 20-25 мм, в АР Крим на 20-30 мм. Жовтень 2006-2010 років був найтеплішим за розглянутий період, аномалія температури становила $1,2-1,6^{\circ}\text{C}$, на сході – 2°C . Кількість опадів перевищила норму у західних областях на 15-25 мм, на всій іншій території на 10-15 мм [63].

Отже, змінюються погодні умови, що впливає на урожайність основних сільськогосподарських культур (дослідимо її на прикладі зернових і зернобобових культур – додаток Л). Урожайність безпосередньо залежить від екологічної ситуації, середньорічної температури повітря, кількості та характеру опадів, якості ґрунтового покриву, його температури та вологості, дотримання сівозмін тощо.

Як засвідчують результати дослідження, урожайність зернових та зернобобових культур по Україні у 2009-2010 роках стрімко знизилась, що, на нашу думку, якраз і зумовлюється зміною природно-кліматичних умов (урожайність у 2010 році була на 22% нижча за відповідний показник у 2008 році). Найвищий рівень урожайності зафіксований у 2011 році – 37 центнерів з одного гектара зібраної площі, а у 2012 році урожайність знову знижується, проте у 2013 році зростає. Вагомим є вплив агротехнічних заходів.

Що стосується Чернівецької області, то урожайність у 2009-2010 роках поступово знижується, але на значно меншу величину, ніж по Україні в цілому (рівень 2010 року був нижчим за 2008 рік лише на 5%). Серед областей Карпатського економічного району Чернівецька область забезпечує найвищий рівень урожайності протягом досліджуваного періоду. Максимального значення по області показник досяг у 2013 році (46 центнерів з одного гектара зібраної площі), що перевищує середній показник по Україні.

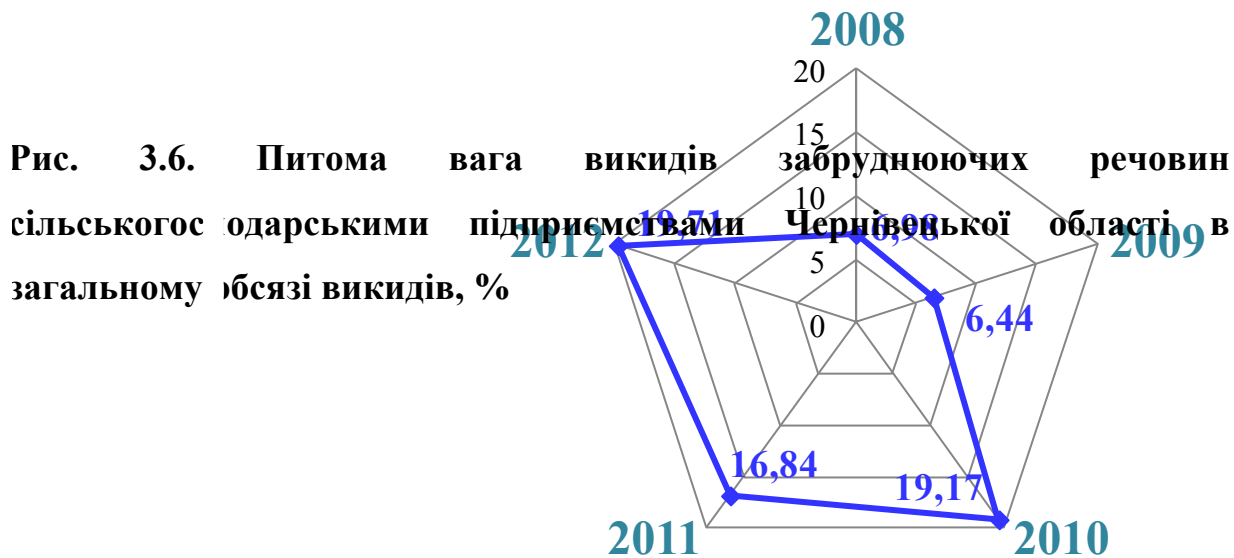
Екологічний стан навколишнього середовища, безперечно, піддається також негативному впливу з боку аграрних підприємств. Зокрема, це викиди

забруднюючих речовин в атмосферу, виснаження та ерозія ґрунтів тощо. Як це не дивно на перший погляд, внесок аграрного сектора у деградацію та забруднення навколишнього середовища становить близько третини. Доволі небезпечними є викиди забруднюючих речовин в атмосферу аграрними підприємствами, розглянемо їх на прикладі Чернівецької області (додаток М).

Отже, лише 5-8 підприємств аграрного сектору Чернівецької області за досліджуваний період здійснювали викиди забруднюючих речовин і таким чином негативно впливали на стан атмосферного повітря. При цьому кількість таких підприємств у переробній промисловості досягала 79. Це ж стосується і обсягу викидів, який у переробній промисловості у 2008-2009 роках був майже на порядок вищим за обсяг викидів у сільському господарстві. Тобто у Чернівецькій області сільське господарство наносить відносно меншу шкоду атмосфері. З 2010 року викиди у сільському господарстві зростають (у 3,3 рази у порівнянні з 2009 роком), а у переробній промисловості дещо скорочуються, що призводить до зменшення різниці у обсягах викидів (у 2012 році обсяг викидів у переробній промисловості був у 3 рази вищим за викиди у сільському господарстві). При цьому варто зазначити, що викиди на одне підприємство вищі в сільському господарстві. Особливо це стосується 2010 року, коли дані викиди значно зросли (у 2,7 рази в порівнянні з попереднім роком) і перевищили викиди одним підприємством переробної промисловості у 4,3 рази. Проте надалі викиди одним підприємством сільського господарства знижуються. Позитивним є й те, що загальний обсяг викидів в області скоротився у 2012 році в порівнянні з 2008 на 25%.

Питома вага викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел сільськогосподарськими підприємствами у загальних обсягах викидів в Чернівецькій області у 2008-2012 роках відображена на рис. 3.6. Найменша питома вага забруднення за досліджуваний період спостерігалася в 2009 році (6,44%). З 2010 р. спостерігається помітне

зростання обсягу викидів забруднюючих речовин (майже на 13 відсоткових пунктів за рік), що пов'язано, насамперед, із запровадженням іншого механізму реєстрації аграрних суб'єктів, які забруднюють середовище, та, відповідно, зростання їхньої кількості, а також зменшення викидів суб'єктами інших видів економічної діяльності.

Примітка. Побудовано авторами на основі додатку М.

Надалі викиди дещо зменшуються (до майже 17%), а потім знову збільшуються (майже до 20%, що є найбільшим значенням показника за досліджуваний період). У 2013 році питома вага аграрного сектора у загальному обсязі викидів по Чернівецькій області ще зростає. Вплив забруднюючих факторів є досить негативним як для суспільства в цілому, так і для аграрних підприємств, особливо в плані впровадження концепції сталого розвитку.

Що стосується викидів окремих забруднюючих речовин по Чернівецькій області (додаток Н), то найбільшу частку в 2010 році становив метан. Це надзвичайно шкідливий для атмосфери парниковий газ, який

спричиняє глобальне потепління та зміну клімату. Він є другим парниковим газом за величиною концентрації в атмосфері після вуглекислого газу. Позитивною є зниження обсягів викиду метану у 2011 і 2012 роках (рівень 2012 року був на 43% нижчим за рівень 2010 року). Також у 2012 році знизився рівень викиду аміаку у 3 рази порівняно з 2010 роком. У загальному, хоча викиди деяких забруднюючих речовин збільшувалися у 2011 році, у 2012 році вони знову зменшилися і рівень більшості з них став нижчим рівня 2010 року.

Щодо аграрного сектора, то тут протягом досліджуваного періоду найбільший обсяг викидів у натуральних вимірниках був зафіксований у 2010 році. У структурі викидів забруднюючих речовин протягом 2010-2012 років переважав викид метану. Проте у 2011-2012 роках обсяги його викиду, як і частка у забруднюючих речовинах, зменшуються. Знижується також рівень викидів суспендованих твердих частинок, проте зростає їхня частка у загальних викидах. Збільшилися обсяги викиду діоксину та інших сполук сірки (у 1,5 рази у 2012 році порівняно з 2010 роком), оксиду вуглецю (на 26%), сполук азоту (на 45%), неметанованих летких органічних сполук (майже у 5 разів). У цілому рівень викидів забруднюючих речовин у сільському господарстві залишається досить високим і необхідно докласти зусиль до подальшого його зниження аграрними підприємствами. Звісно, наявні та представлені дані по аграрним підприємствам, для господарств населення такий облік відсутній.

Найвагомішою детермінантою аграрного виробництва, рівень забезпеченості і стан якої впливає на сталість розвитку, є земельні ресурси. Ступінь та форми використання сільськогосподарських угідь України, задіяна площа, структура, рівень розораності, внесення добрив здійснюють вагомий вплив на екологічну складову сталого розвитку. Основними проблемами землекористування є антропогенна діяльність (механічна і хімічна обробка ґрунтів, зміна їх цільового призначення, меліорація тощо) і дія природних факторів (вітер, водні потоки).

Земельні ресурси України в розрізі областей і типів сільськогосподарських угідь відображені додатку П. Сільськогосподарські угіддя займають значну частку загального земельного фонду України (69%), що є позитивним моментом, адже забезпечує можливість розвитку сільського господарства, виробництва сільськогосподарської продукції, гарантування продовольчої безпеки населення. Щодо регіонів, то існують області, де сільськогосподарські угіддя становлять вагомую частку земель (Вінницька, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Тернопільська), а є області з нижчою часткою угідь (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Чернівецька, тобто більшість областей Карпатського економічного району). Основною складовою сільськогосподарських угідь України є рілля (78%), тобто земля, придатна для вирощування сільськогосподарських культур; 13% займають пасовища, 6% – сіножаті, 2% – багаторічні насадження і 1% – перелоги. Відсоток ріллі в Україні надзвичайно високий, що становить потенційну загрозу, адже саме ця категорія земель найбільше піддається руйнуванню, ерозії, зменшенню поживних речовин, зниженню якості тощо.

Особливу специфіку у землезабезпеченні має Карпатський регіон, тож дослідимо та відобразимо графічно (рис. 3.7) питому вагу сільськогосподарських угідь цього економічного району у структурі його земельного фонду.

З рисунку 3.7 видно, що найнижча частка сільськогосподарських угідь в Закарпатській області (35,4%). В Карпатському економічному районі найвища частка угідь в земельному фонді у Чернівецькій області (58,1%), але, не зважаючи на це, Карпатський район має одне з найнижчий рівень сільськогосподарської задіяності порівняно з іншими регіонами України, що зумовлено значною часткою гірських районів, малоприсадатних для рільництва. Так, частка сільськогосподарських угідь в Чернівецькій області нижча за значення даного показника в цілому по Україні (69%). Низька частка угідь негативно впливає на потенціал виробництва

сільськогосподарських культур в Карпатському економічному районі, натомість забезпечує стримування деструктивного екологічного впливу аграрного господарювання. Наприклад, розораність гірських схилів містить серйозну екологічну небезпеку.

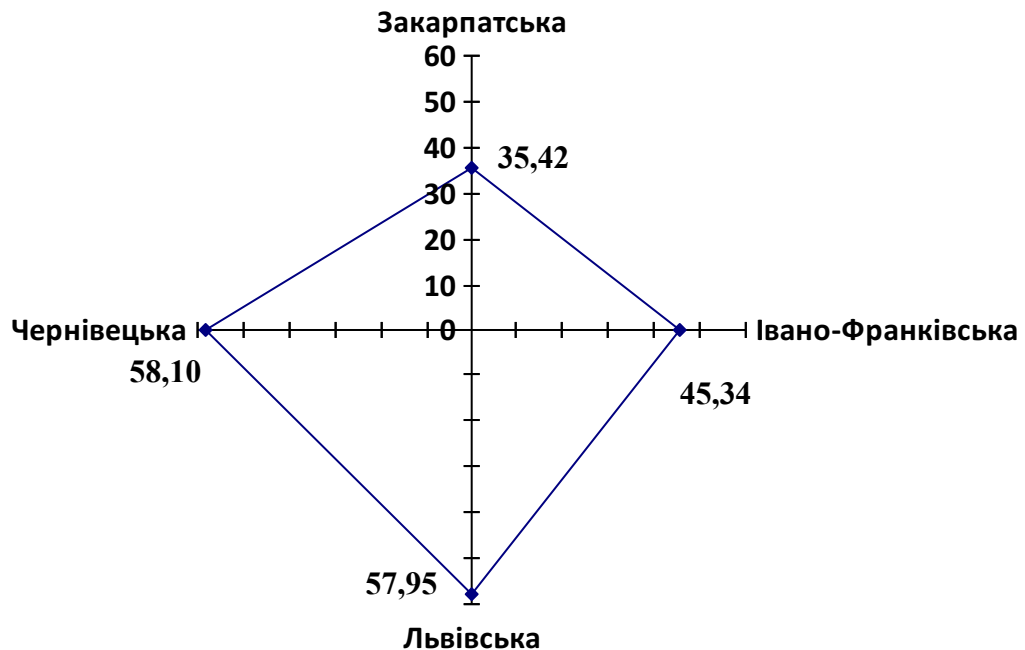

Рис. 3.7. Питома вага сільськогосподарських угідь у структурі земельного фонду Карпатського економічного району, %

Примітка. Побудовано авторами на основі додатку П.

Отже, розораність земель є важливим параметром екологічної детермінанти сталого розвитку (додаток Р). Зменшення рівня розораності земель є однією із умов дотримання та впровадження засад сталого розвитку в Україні. За досліджуваний період значення показника розораності земель в цілому по Україні майже не змінювалося. Це ж стосується й окремих областей. Хоча показник в деяких з них дещо зростав (12 областей) чи спадав (13 областей), ця зміна не значна і не перевищує 1%. З цього можна зробити висновок, що ніякі спеціальні заходи для зниження рівня розораності земель в Україні не приймалися, що по суті не сумісне з концепцією сталого розвитку. Найвищий показник у 2012 році спостерігався у Кіровоградській області (71,71%), а найнижчий – у Закарпатській (15,67%).

Для наочності подання рівня розораності земель у Карпатському економічному районі на основі додатку Р побудуємо графік зміни даного показника в динаміці (рис. 3.8).

Рис. 3.8. Рівень розораності земель у Карпатському економічному районі

Примітка. Побудовано авторами на основі додатку Р.

Отже, Карпатський економічний район демонструє одні з найнижчих показників розораності земель у порівнянні з іншими економічними районами. У жодній з областей даного району значення показника не досягає середнього значення по Україні в цілому (53,8% у 2012 році). Найвищий показник розораності земель у Карпатському регіоні склав 41,24% у Чернівецькій області (в 2009 році). А Закарпатська область взагалі має найнижчий рівень розораності у всій Україні – 15,67% (у 2012 році), що нижче аналогічного показника, наприклад, у Кіровоградській області майже в 4,6 разів. Також по всіх областях досліджуваного економічного району, крім Івано-Франківської, спостерігається поступове зменшення рівня розораності земель, що є позитивною тенденцією в забезпеченні сталого розвитку Карпатського економічного району й України в цілому, хоча й відбувається це вимушено, а не планово.

Незважаючи на зниження рівня розораності земель у деяких областях, даний показник в Україні набагато вищий, ніж у більшості країн світу і є найвищим у Європі. Так, у Німеччині рівень розораності становить 32,7%, у Франції – 33,1%, в Австрії – 16,9%, у Норвегії – 2,7%, у Нідерландах – 24,3%, в Іспанії – 29,7%, у Білорусі – 29,4%, у Польщі – 45%. Також рівень розораності земель в Україні перевищує оптимальний рівень, який становить 40-45%, і є близьким до гранично допустимого рівня розораності в 60%. Висока розораність зумовлює скорочення площ лісів, сіножатей і пасовищ. Внаслідок цього змінюється мікроклімат, рівень залягання ґрунтових вод, активізуються процеси аридизації й опустелювання земель, розвивається водна та вітрова ерозія, що зумовлює падіння родючості ґрунтів, деградацію та зниження продуктивності агроєкосистем й унеможливорює їх сталий розвиток, з яким пов'язана не тільки екологічна, але й продовольча безпека країни [139; 140]. Отже, Україні потрібно переймати досвід аграрного господарювання інших країн Європи з низьким рівнем розораності земель і впроваджувати заходи, необхідні для зниження рівня даного показника з одночасним покращенням якості земель, зменшенням негативного впливу аграрного сектора на навколишнє природне середовище та підвищенням рівня виробництва продукції сільського господарства.

Одним із заходів, який здійснює негативний вплив на довкілля з боку сільського господарства, є внесення добрив (табл. 3.7), пестицидів та інших хімічних засобів. Крім наслідків для природи, використання мінеральних добрив також погіршує якість сільськогосподарської продукції та створює загрозу для біорізноманіття та здоров'я людей.

Після радянського періоду, який характеризувався значною хімізацією, був період значного спаду використання хімічних сполук, що насамперед пов'язано із відсутністю коштів у сільгосптоваровиробників. Нині простежується поступове зростання обсягів внесення мінеральних добрив (на 40% в 2013 році у порівнянні з 2008 роком), що загалом є негативним явищем з екологічних позицій, адже збільшується негативний вплив на

довкілля (надлишки добрив можуть вимиватися у водойми, накопичуватися в орному шарі ґрунту тощо). Особливо небезпечним є збільшення використання азотних добрив (на 42% за 5 років), які найбільш небезпечні для здоров'я людей. Проте відмовитись від добрив нераціонально, адже також буде зменшуватись вміст поживних речовин та родючість ґрунту. Тож потрібен пошук оптимального варіанта. При цьому спостерігається деяке зниження обсягів внесення органічних добрив, які, на нашу думку, якраз треба збільшувати, адже вони є безпечними для довкілля. Водночас, наявність достатніх обсягів органічних добрив залежить від рівня розвитку тваринництва, що збалансовує аграрний розвиток у цілому.

Звісно, порівняльність обсягів внесених мінеральних і органічних добрив обмежена, тож дані таблиць 3.7 і 3.8 дають лише загальне уявлення про них.

Таблиця 3.7

Внесення добрив в Україні

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
<i>Мінеральні добрива (тис. т.)</i>						
Внесено всього	1064,8	886,7	1060,6	1263,4	1343,0	1489,5
У тому числі						
Азотні	735,8	634,9	774,6	898,9	928,3	1040,9
Калійні	155,5	118,2	128,6	169,3	194,2	212,8
Фосфорні	173,5	133,6	157,4	195,2	220,5	235,8
<i>Органічні добрива (тис. т.)</i>						
Внесено під всі посіви	10465,8	10432,8	9874,1	9845,7	9636,9	9602,6

Примітка. Подано за даними Державної служби статистики України [175].

Обсяги внесення добрив в Карпатському економічному районі відображені в таблиці 3.8. З таблиці 3.8 видно, що найбільше добрив використовується в Львівській та Івано-Франківській областях, а найменше – в Закарпатській. Для порівняння обсяг внесених добрив у Закарпатській області у 2013 році у 64,5 разів нижчий за відповідний показник у Львівській області й у 75,7 разів – ніж у Івано-Франківській. При цьому в Закарпатській області у 2013 році значно зменшилась кількість внесених органічних добрив

(у 5,3 рази порівняно з 2008 роком), якщо в 2008 році обсяги органічних добрив перевищували обсяги мінеральних у 6,3 рази, то в 2013 році перевищення склало 1,3 рази. В Івано-Франківській області зросло використання як мінеральних (у 1,8 разів в 2013 у порівнянні з 2008 роком), так і органічних добрив (у 2,4 рази за досліджуваний період). Позитивним є збільшення значень, у які обсяг внесення органічних добрив перевищив обсяг мінеральних (з 14,6 разів у 2008 році до 15,4 разів у 2013 році). У Львівській області використання обох видів добрив зросло майже удвічі у 2013 році порівняно з 2008 роком. Щодо Чернівецької області, то тут спостерігається зростання обсягів внесення мінеральних добрив (у 2,2 рази в 2013 році порівняно з 2008 роком) з одночасним стрімким зменшенням органічних добрив у 2009 році, їх підвищенням у 2010-му та 2011 роках, падінням у 2012 році та зростанням у 2013 році, при цьому рівень 2013 року (88,5 тис. т.) не досяг рівня 2008 року (89,6 тис. т). Звісно, вирішальну роль відіграють площі сільськогосподарських угідь в окремих областях. Загалом органічні добрива не чинять негативного впливу на довкілля, тож є безпечнішими.

Таблиця 3.8

Внесення добрив в Карпатському економічному районі, тис. т

	2008		2009		2010		2011		2012		2013	
	м.	о.	м.	о.	м.	о.	м.	о.	м.	о.	м.	о.
Закарпатська	1,84	11,6	1,53	8,6	1,43	8,0	1,92	8,3	2,07	5,6	1,72	2,2
Івано-Франківська	8,07	117,6	8,16	106,2	7,4	108,8	10,77	234,7	13,85	184,1	18,11	278,6
Львівська	25,57	110,4	22,5	147,1	24,79	163,1	31,13	177,3	34,59	177,7	45,23	207,4
Чернівецька	5,21	89,6	6,23	42,4	8,61	80,0	10,72	66,1	9,91	54,7	11,24	88,5

Примітки:

1. Розраховано за даними Державної служби статистики України [175].
2. Умовні позначення: м. – мінеральні добрива;
о. – органічні добрива.

Отже, щодо екологічної детермінанти сталого розвитку варто зазначити, що в умовах глобального потепління та високого рівня забруднення навколишнього середовища на дану складову необхідно

звернути найбільшу увагу, що особливо стосується аграрного господарювання, адже аграрний сектор безпосередньо взаємодіє з природою. Виняткової уваги потребують земельні ресурси, від стану яких залежить не лише урожайність і виробництво продукції, але й гарантування продовольчої безпеки населення України в цілому.

3.3. Соціальні детермінанти сталого аграрного розвитку

Не меш важливою детермінантою є соціальна, яка разом із економічною й екологічною формує систему сталого розвитку. Так, у Стратегії розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 року [34] зазначено, що принципами розвитку аграрного сектора у сфері організації аграрного виробництва є збалансованість його розвитку за економічними, соціальними та екологічними критеріями. При цьому мета Стратегії – створення організаційно-економічних умов з метою ефективного розвитку аграрного сектора шляхом забезпечення єдності економічних, соціальних та екологічних інтересів суспільства для стабільного забезпечення населення якісною, безпечною, доступною вітчизняною сільськогосподарською продукцією та промисловості сільськогосподарською сировиною. Однією із стратегічних цілей розвитку аграрного сектора, визначених у Стратегії, є сприяння розвитку сільських населених пунктів та формування середнього класу на селі шляхом забезпечення зайнятості сільського населення та підвищення рівня доходів [34]. Це доводить важливість соціальної складової розвитку аграрного сектора економіки України. Водночас першим з принципів розвитку аграрного сектора у сфері організації аграрного виробництва проголошується збалансованість його розвитку за економічними, соціальними та екологічними критеріями, що підтверджує спрямованість саме на сталий розвиток.

Одним із показників соціальної детермінанти є зайнятість населення (додаток С). Найбільша частка населення зайнята у торгівлі (24% у 2012 році). До 2011 року друге місце посідала промисловість, проте з 2011 року кількість зайнятих у сільському господарстві перевищила відповідний показник у промисловості, тож сільське господарство вийшло на друге місце. У 2012 році відсоток зайнятих у сільському господарстві склав 17,2%, тобто на аграрний сектор економіки припадає вагома частка зайнятих в Україні, що зумовлює вплив сектора на сталий розвиток країни в цілому.

Кількість зайнятих по Україні у 2013 році становила 20404,1 тис. осіб, що хоч і не суттєво (на 0,2%), але більше, ніж у 2012 році.

Дослідимо також зайнятість населення Чернівецької області (додаток Т). Спостерігається тенденція до зростання кількості зайнятих в сільському господарстві області у період до 2005 року. З 2008 року почалося поступове зниження чисельності працівників у секторі, проте воно було не значне. Причиною такого явища могла слугувати світова фінансова криза. Починаючи з 2010 року простежується зростання рівня даного показника й у 2012 році кількість зайнятих в сільському господарстві майже зрівнялася з рівнем 2005 року, що забезпечує сферу прикладання праці мешканців сільської місцевості. При цьому частка зайнятих у сільському господарстві області протягом досліджуваного періоду найвища серед усіх видів економічної діяльності. Більше того, якщо у 2000 році чисельність зайнятих у сільському господарстві перевищувала аналогічний показник у промисловості (друге місце за кількістю зайнятого населення) в 1,5 рази, то в 2012 році дане перевищення зросло вже до 2,8 раз.

Визначимо питому вагу населення, зайнятого у сільському господарстві в Чернівецькій області, у загальній кількості зайнятих по області та представимо даний показник на рис. 3.9.

Найбільша частка населення Чернівецької області, зайнятого в сільському господарстві, була зафіксована у 2005 році. За досліджуваний період рівень показника коливався в межах від 26,8% до 29,2%. Незважаючи

на зростання чисельності працівників аграрного сектора у 2011-2012 роках і наближення кількості працівників у 2012 році до показника 2005 року, питома вага зайнятих у сільському господарстві у 2012 році не досягла рівня 2005 року, що пов'язано зі збільшенням загальної чисельності зайнятих (зайнятих у інших видах економічної діяльності). Попри це частка зайнятих у сільському господарстві залишається найвищою, що позитивно впливає на соціальну детермінанту сталого розвитку у сільській місцевості області, проте негативно характеризує продуктивність праці та результативність аграрного виробництва.

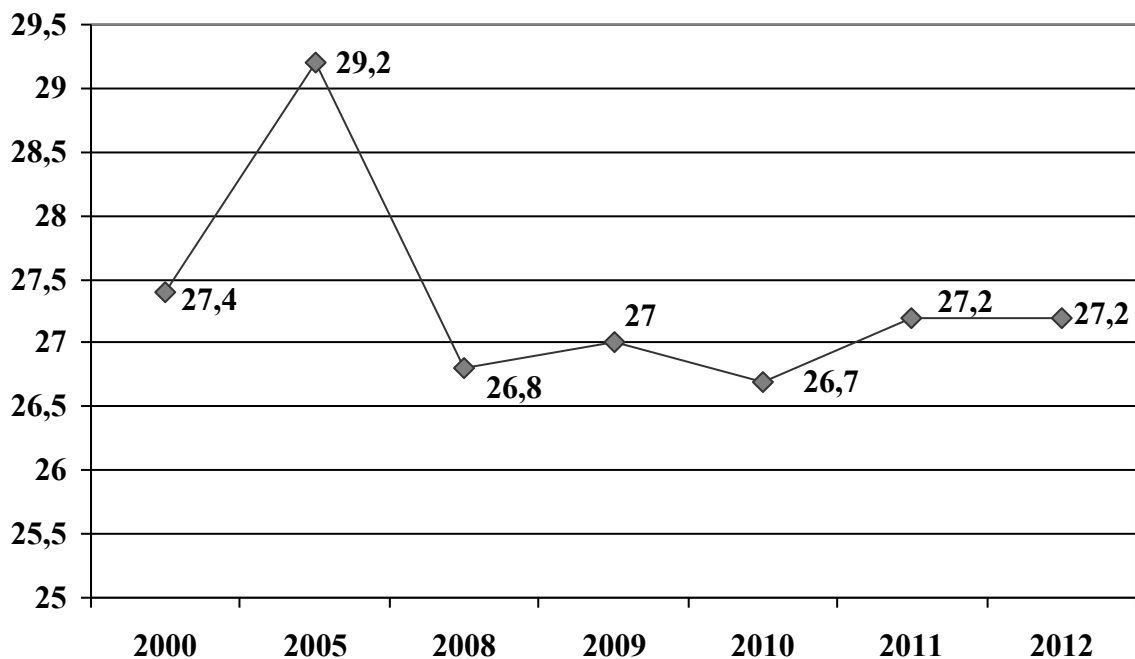

Рис. 3.9. Питома вага населення, зайнятого в сільському господарстві Чернівецької області, у загальній кількості зайнятих, %

Примітка. Розраховано за даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Як зазначалося, однією зі стратегічних цілей розвитку аграрного сектора, визначених у Стратегії розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 року [34], є підвищення рівня доходів зайнятих у аграрному секторі України. Одним із цільових орієнтирів реалізації Стратегії є зростання розміру середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства до середнього за галузями економіки. Тож дослідимо динаміку

заробітної плати працівників сільського господарства та в цілому по Україні (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Середньомісячна заробітна плата працівників по Україні, грн.

	2000	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Сільське господарство	111	553	733	1076	1206	1430	1800	2023	2270
Середній показник по Україні	230	1041	1351	1806	1906	2239	2633	3026	3265

Примітка. Побудовано за даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Проаналізувавши таблицю 3.9, бачимо позитивну тенденцію до зростання рівня заробітної плати працівників сільського господарства та скорочення розриву між заробітною платою в сільському господарстві та в середньому по Україні (за усіма секторами національної економіки). Так, з 2000 до 2013 року заробітна плата в сільському господарстві у номінальному вимірі зросла у 20,5 разів, при цьому середній показник заробітної плати по Україні в цілому збільшився лише у 14,2 рази. Якщо у 2000 році середня заробітна плата у сільському господарстві була нижчою за відповідний показник у середньому за галузями економіки у 2,1 рази, то в 2013 році – тільки в 1,4 рази.

Але, незважаючи на зростання середньої зарплати в сільському господарстві, її значення у 2013 році залишається нижчим за середню заробітну плату в цілому по Україні на 30,5% (рис. 3.10). На нашу думку, це все ще стимулює виїзд робочої сили із сільської місцевості, сприяє обезлюдненню сіл і відтоку кваліфікованих кадрів з аграрного сектора, насамперед з малих і середніх підприємств, фермерських господарств. Натомість низька зайнятість в агрохолдингах зумовлена не рівнем оплати, а здебільшого механізацією й автоматизацією аграрних виробничих процесів. Тож зростання рівня оплати праці на селі залишається цільовим орієнтиром.

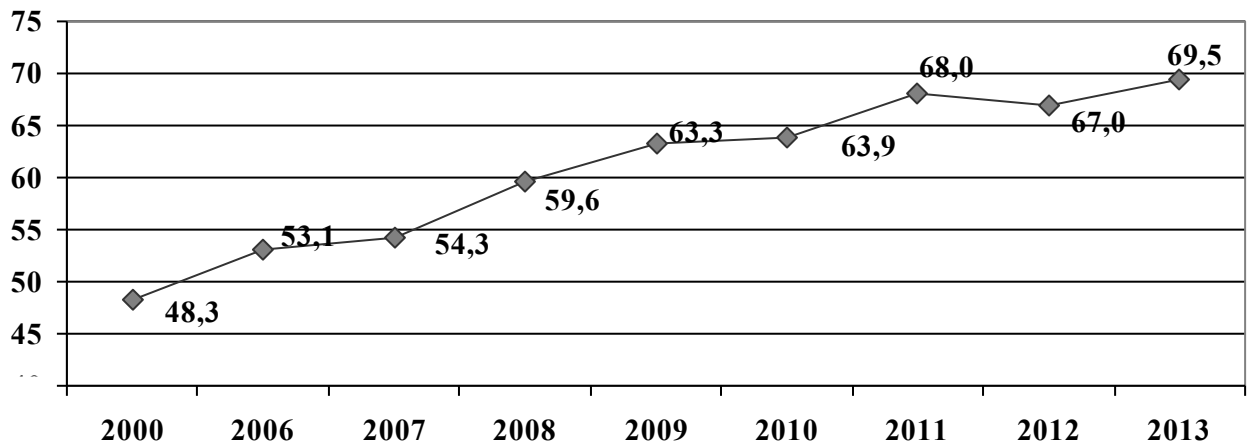

Рис. 3.10. Відсоткове співвідношення заробітної плати в сільському господарстві до середньої заробітної плати по усіх галузях економіки, %

Примітка. Побудовано авторами на основі табл. 3.9.

Отже, говорячи про триєдиний сталий (збалансований, гармонізований) аграрний розвиток, пам'ятаємо про взаємозв'язок соціальної та економічної детермінант. Відповідно, зростання розміру оплати праці повинно бути підтверджено зростанням випереджаючими темпами продуктивності праці в секторі. Тож одним із показників, який характеризує умови отримання високої заробітної плати, яка виконує також і соціальну функцію розвитку аграрного сектора економіки України, є продуктивність праці на аграрних підприємствах (рис. 3.11).

З рисунка 3.11 видно, що до 1999 року показник має спадну динаміку. Можна відзначити, що індекс продуктивності праці в аграрних підприємствах країни починає поступово зростати з початком реформ (2000 рік), а в 2004 році показник перевищує рівень 1990 року вже на 25,8%. Одним з пояснень цього, на нашу думку, є формування та розвиток нових організаційно-правових форм й умов господарювання, початок використання новітніх технологій і досягнень науки та техніки, ріст рівня заробітної плати як мотивації до підвищення продуктивності праці та позитивні ефекти реформування аграрного сектора економіки України в цілому. Найвищий рівень показника зафіксований у 2013 році, у якому продуктивність праці

була у 4 рази вища за рівень відповідного показника у 1990 році. Це позитивна тенденція, яка створює переваги як для працівників та власників сільськогосподарських підприємств, так і для вітчизняного аграрного сектора в цілому з огляду на його вагомість і перспективність. Проте, абсолютні значення продуктивності праці у вітчизняному аграрному секторі програють як іншим секторам економіки України, так і зарубіжним аграрним підприємствам.

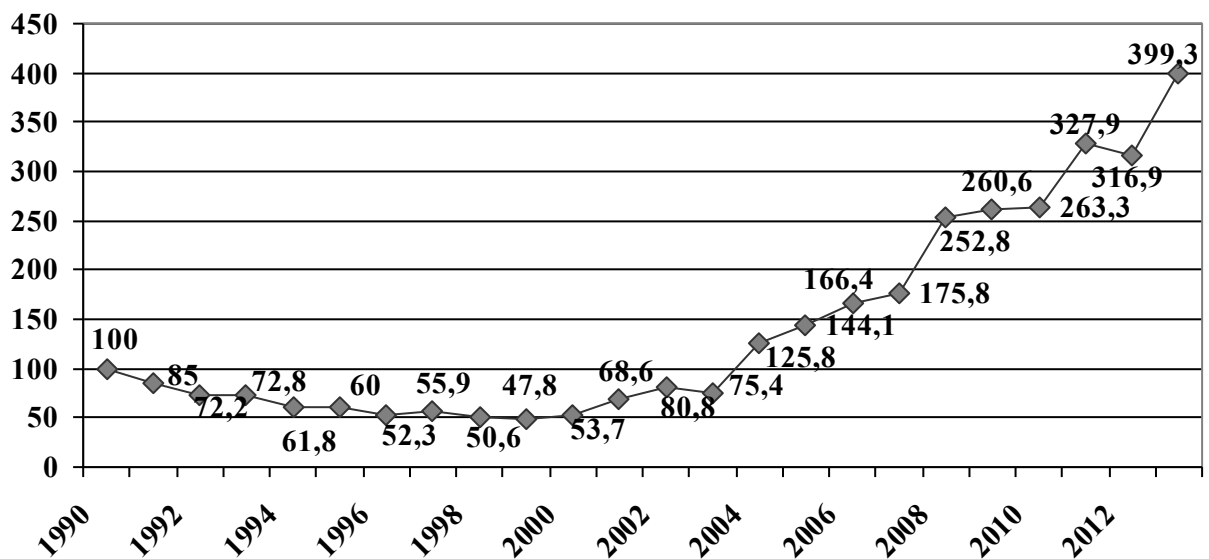

Рис. 3.11. Динаміка індексу продуктивності праці працівників сільськогосподарських підприємств України, %

Примітка. Побудовано на основі даних Державної служби статистики України [175].

Враховуючи, що Чернівецька область належить до регіонів із найнижчим рівнем оплати праці, проаналізуємо також розміри та співвідношення середніх заробітних плат тут (табл. 3.10). У Чернівецькій області протягом досліджуваного періоду щороку зростає як середня заробітна плата по всіх секторах економіки, так і в сільському господарстві. У 2013 році заробітна плата в сільському господарстві перевищила відповідний рівень 2000 року у номінальному виразі у 23,3 разів, а показник середньої зарплати по всіх галузях економіки зріс тільки у 15,8 разів.

Підвищується також і відсоткове співвідношення зарплати в сільському господарстві до зарплати в середньому по області. Так, з 2000 до 2013 року

це співвідношення зросло з 54,8% до 80,5% (табл. 3.10). Тобто, заробітна плата в сільському господарстві Чернівецької області наближається до середньої зарплати по області швидшими темпами, ніж в цілому по Україні. Це позитивна тенденція для розвитку області, водночас абсолютні значення рівня оплати праці у сільському господарстві та по області в цілому нижчі середньоукраїнських параметрів.

Таблиця 3.10

Середньомісячна заробітна плата працівників Чернівецької області, грн.

	2000	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Сільське господарство	86	404	530	838	962	1154	1490	1875	2000
Середня заробітна плата по області	157	819	1051	1402	1523	1772	1985	2329	2484
Заробітна плата в с/г до середньої заробітної плати по Чернівецькій області, %	54,8	49,3	50,4	59,8	63,2	65,1	75,1	80,5	80,5

Примітка. Побудовано за даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Формування нових організаційно-правових форм господарювання, що відбулось не тільки в державі в цілому, а й в Чернівецькій області зокрема, на нашу думку, мало б спричинити зростання рівня продуктивності та оплати праці в області. Дослідження зміни індексу продуктивності праці для Чернівецької області показало, що рівень продуктивності праці до 1999 року змінювався циклічно, простежувалися як спади, так і піднесення рівня показника. Найнижчий рівень індексу продуктивності праці був зафіксований в 1999 році, як і в країні в цілому. Серед інших причин це, на нашу думку, слугувало мотиваційним механізмом впровадження реформ у аграрному секторі економіки України і, безперечно, вплинуло на стан сільського господарства Чернівецької області. З 1999 року спостерігається позитивна тенденція до зростання значень досліджуваних параметрів, рівень показника 2012 р. перевищив позначку 1990 року у 3,9 разів, що є

однозначно позитивною тенденцією не лише складових економічної детермінанти, але й соціальної, та й розвитку аграрного сектора Чернівецької області в цілому.

Важливим для соціального забезпечення населення є не лише розмір оплати праці, але й відрахувань на соціальні заходи. Дослідимо рівень витрат на оплату праці, соціальні відрахування, а також інші елементи структури витрат сільськогосподарських підприємств України (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

**Структура витрат сільськогосподарських підприємств України,
% до загальної суми**

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Витрати на оплату праці	10,74	9,74	9,07	9,10	9,38	7,60
Відрахування на соціальні заходи	2,57	2,91	3,25	3,07	3,44	2,80
Амортизація	5,07	5,77	5,28	4,88	5,27	5,50
Витрати на виплату орендних платежів (у т.ч. земельні та майнові паї)	11,19	12,30	12,38	11,70	13,33	14,50
Матеріальні витрати, які увійшли до собівартості продукції	70,43	69,28	70,02	71,25	68,58	69,60

Примітка. Розраховано за даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Найбільшу питому вагу (в межах 69-72%) займають матеріальні витрати, що включаються до собівартості продукції. А частка витрат на оплату праці знижуються протягом досліджуваного періоду з 10,74% до 7,60%, що потенційно погіршує соціальну складову сталого розвитку. У структурі витрат сільськогосподарських підприємств відрахування на соціальні заходи займають незначну частину, проте позитивним є те, що їх відсоток щороку зростає (з 2,57 у 2008 до 2,8 у 2013 році). Оскільки ці

витрати йдуть на покращення фінансування соціальних виплат, їх обсяг необхідно збільшувати, адже це покращить рівень соціального захисту селян у цілому. Звісно, таке збільшення повинно відбуватись не на шкоду аграрним підприємствам.

Стосовно Чернівецької області, то тут ситуація схожа з загальноукраїнськими тенденціями. Найбільша частка витрат, що припадають на собівартість продукції, це матеріальні витрати (в межах 67-80%). Поступово зростає і частка амортизації й витрат на виплату орендних платежів. Частка витрат на оплату праці в області щороку зменшується, як і по Україні в цілому (з 10,70% у 2008 до 6,84% у 2012 році). Таке зниження навіть перевищує темпи загальноукраїнського, що є негативним для соціального забезпечення населення області. А ось частка витрат на соціальні відрахування майже не змінюється, а в деякі роки ще й зменшується, на відміну від ситуації по Україні. Це також створює бар'єри для покращення соціальної забезпеченості населення Чернівецької області та соціального захисту працівників аграрного сектора.

Характеризуючи соціальну складову сталого розвитку аграрного сектора, необхідно також дослідити становище сільських населених пунктів України, адже переважна більшість зайнятих на аграрних підприємствах проживає саме в сільських населених пунктах. Для характеристики їхнього становища потрібно розглянути основні соціальні параметри, такі як демографічна ситуація, умови життя, соціальна інфраструктура, житлові умови, зайнятість тощо [182].

Через несприятливі умови життя в сільських районах спостерігається міграція сільського населення в районні й обласні центри. Це призводить до того, що деякі сільські населені пункти залишаються без мешканців. Так, якщо у 2005 році таких населених пунктів було 215, то станом на 1.01.2014 року їх кількість збільшилася до 369. Також на 1 січня 2014 року налічувалося 3023 населені пункти, в яких не було дітей віком 0-5 років. З них найбільше пунктів у Полтавській, Сумській, Харківській і

Чернігівській областях (більше 300), а найменше – у Закарпатській і Чернівецькій (по 1 населеному пункту). У 2136 пунктах не було дітей віком 6-17 років, у 1202 – не було молоді віком 18-34 роки (в регіональному розрізі тенденції схожі з показником відсутності дітей віком до 5 років). 4097 населених пунктів не мали народжених протягом 2011-2013 років (рис. 3.12).

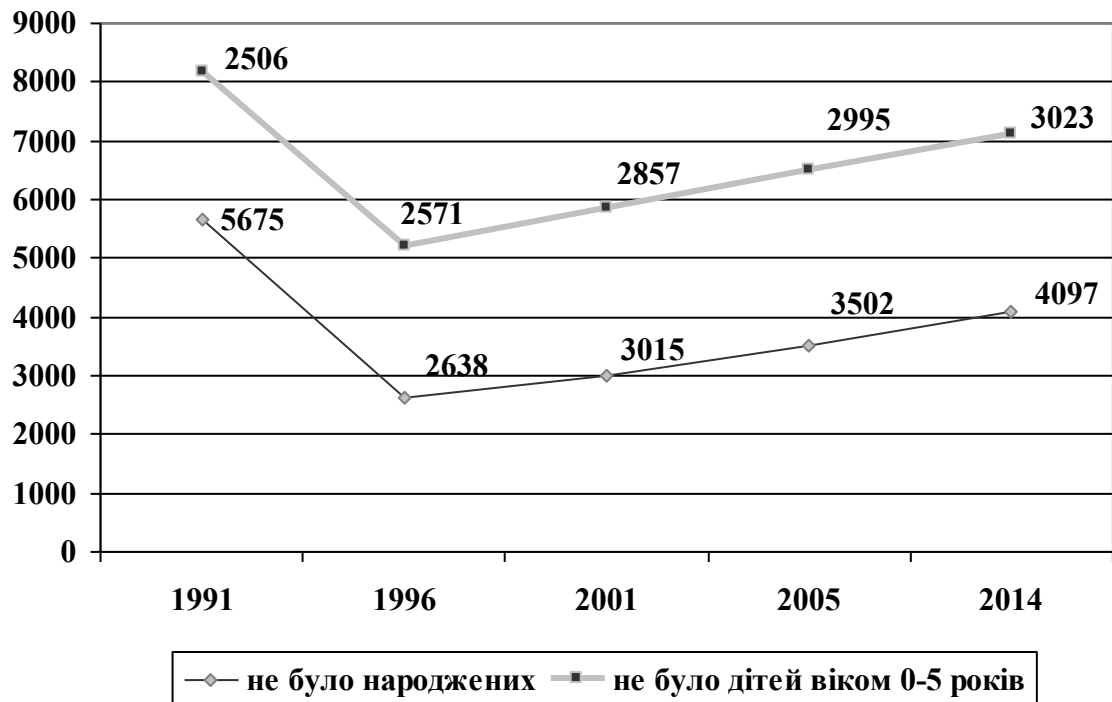

Рис. 3.12. Сільські населені пункти України, де не було новонароджених і дітей у віці 0-5 років

Примітка. Побудовано авторами на основі [182].

З рисунка 3.12 видно, що кількість населених пунктів, де не було народжених, значно зменшилася у 1996 році, порівняно з 1991 роком, проте надалі ця кількість знову щороку збільшується. Також спостерігається зростаюча тенденція показника відсутності дітей у віці до 5 років. Це свідчить про погіршення демографічної ситуації у сільських населених пунктах.

Розглядаючи зайнятість сільського населення, можемо зазначити, що з 3592 тисяч зайнятих менше половини працюють за місцем реєстрації, тобто на селі. А саме у сільському господарстві зайнято 35,3% працюючих, що є найбільшим показником з усіх видів економічної діяльності (рис. 3.13). Для

порівняння, в Одеській області кількість зайнятих у сільському господарстві найбільша, а в Івано-Франківській – найменша.

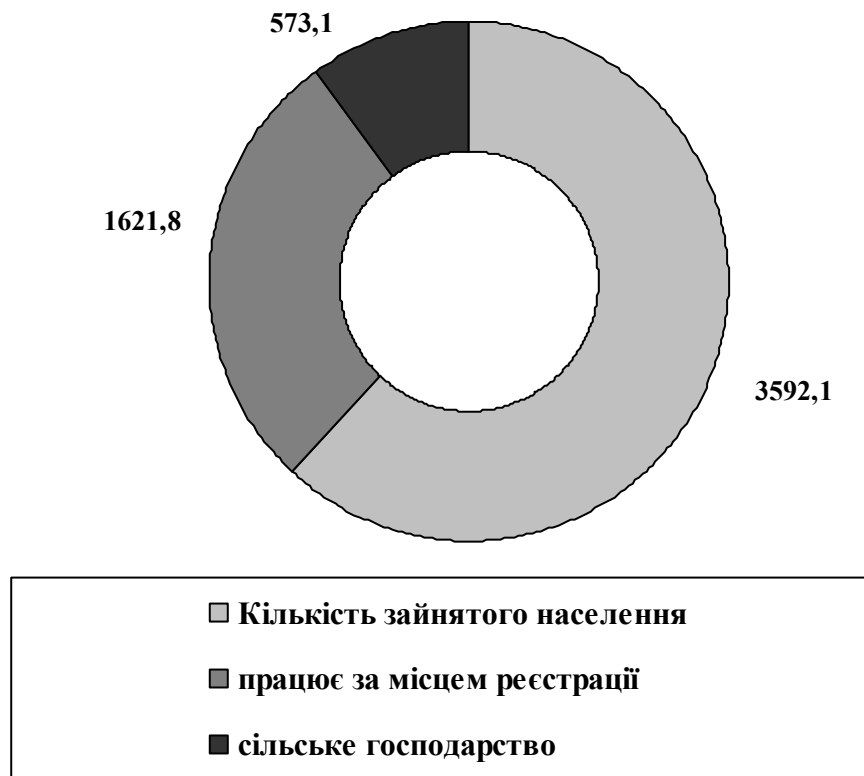

Рис. 3.13. Характеристика зайнятості сільського населення, тис. осіб

Примітка. Побудовано авторами на основі [182].

Так, 54,9% сільського населення (1970,3 тис. осіб) працює поза місцем реєстрації проживання. Цей відсоток високий і свідчить про недостатню кількість робочих місць у сільській місцевості та про недостатні доходи сільського населення, яке змушене шукати кращі умови праці. Із числа зазначених осіб 1321,6 тис. осіб (36,8%) працює у містах та селищах міського типу, а 205,2 тис. осіб (5,7%) – за кордоном. Також 2926,8 тис. осіб сільського населення у віці 16-59 років не працює і не навчається. Тобто, кількість зайнятого населення лише на 22% вища за кількість непрацюючого (при цьому кількість зайнятих включає 230,9 тис. працюючих пенсіонерів).

Налічується 9232 сільських населених пунктів, в яких відсутні суб'єкти господарської діяльності (тобто, підприємства й організації). Для порівняння кількість населених пунктів з суб'єктами господарської діяльності становить 15978, що на 73% більше за кількість пунктів без таких суб'єктів. Відсутність

підприємств та організацій не сприяє розвитку інфраструктури сільської місцевості, зменшує грошовий оборот, зумовлює безробіття тощо. До певної міри це є наслідком невисокої підприємницької активності мешканців сільської місцевості.

Характеризуючи житлові умови сільського населення, можемо зазначити, що у 2014 році кількість житлових будинків майже не змінилась у порівнянні з 2005 роком, проте кількість будинків, які використовуються сезонно, зросла на 28,1%, а кількість пустуючи будинків – на 63,1%. Якщо в 1996 році кількість будинків, які використовуються сезонно, становила 3,5% від загальної кількості житлових будинків, то в 2014 році цей відсоток зріс до 5,4%. Частка пустуючих будинків збільшилась з 2,1% у 1996 році до 10,2% у 2014 році, що свідчить про значну міграцію сільського населення.

Позитивним є процес покращання житлових умов у сільській місцевості (рис. 3.14). Так, більш ніж удвічі зросла кількість квартир з центральним опаленням, каналізацією і природним газом, майже у 2 рази – з водопроводом. Зросла і частка квартир у сільській місцевості, які мають окремі види благоустрою.

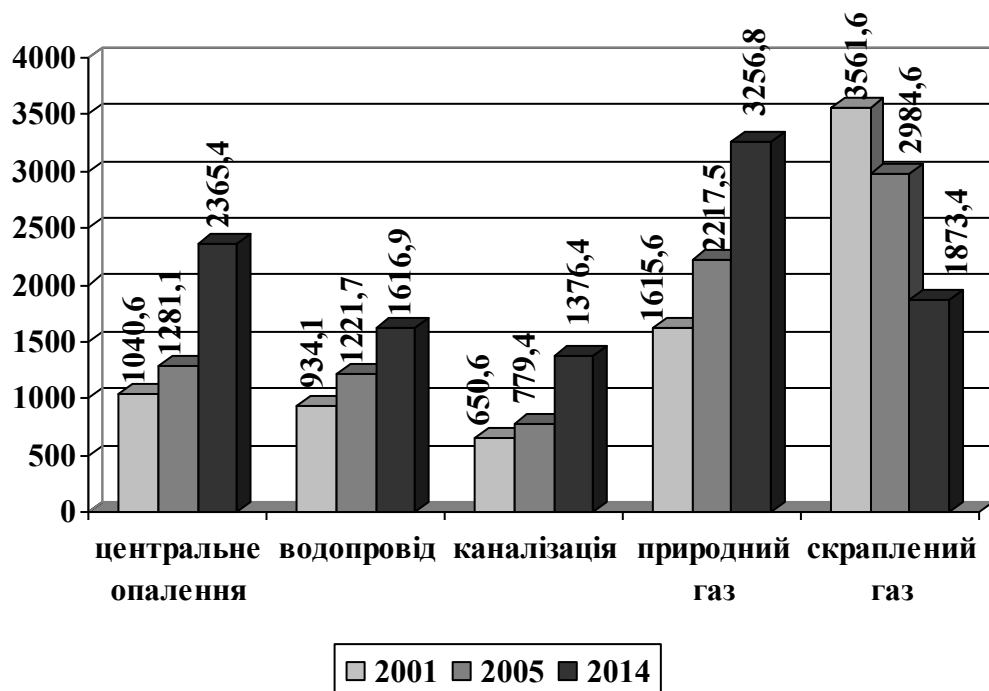

Рис. 3.14. Обладнання сільського житлового фонду, тис. квартир

Примітка. Побудовано авторами за статистичними даними [182; 199].

Центральне опалення у 2014 році є в 40,1% квартир (16,4% у 2001 році), водопровід – у 27,4% (14,8% у 2001), каналізація – у 23,3% (10,3% у 2001), природний газ – у 55,2% (25,5% у 2001 році). Проте відсоток квартир з благоустроєм залишається низьким. Існує 755 населених пунктів, квартири в яких не мають ніяких видів благоустрою. Це на 23% більше у порівнянні з 2005 роком. Найбільше таких населених пунктів у Донецькій і Луганській областях (230 і 134 пункти відповідно). Найменше – у Київській області (1 населений пункт).

Кількість населених пунктів, які не мали освітлених вулиць, зросла у 2005 році порівняно з 2001 роком на 8,7%, а у 2014 році порівняно з 2005 роком кількість таких населених пунктів зменшилася на 32,1% (12457 населених пунктів у 2014 році). Населені пункти, які не мали вулиць з твердим покриттям та освітленням, скоротилися на 1,3% у 2005 році (у порівнянні з 2001 роком) і на 23,1% у 2014 році (порівняно з 2005 роком), знизившись до 3780 пунктів. Але це зменшення в основному пояснюється додатковим освітленням вулиць, так як в 2014 році кількість населених пунктів, які не мають дороги з твердим покриттям, скоротилась лише на 8,4% у порівнянні з 2005 роком. У 2014 році їх налічувалося 6661 (з населенням 2166,5 тис. осіб). 7383 населених пунктів (в яких проживає 901 тис. осіб) не мають зупинки громадського транспорту, що на 0,4% менше, ніж у 2005 році.

Розглянемо соціальну інфраструктуру сільських населених пунктів. Станом на 1 січня 2014 року налічувалося 17813 населених пунктів, які не мають дошкільних навчальних закладів, але мають дітей до 6 років. Це на 8% менше у порівнянні з 2005 роком. Проте частка таких пунктів залишається великою і у 2014 році становить 66% від загальної кількості населених пунктів. Школи відсутні у 15008 населених пунктах, які мають дітей у віці 7-17 років, що складає 55,6% від загальної кількості населених пунктів і на 7,5% вище, ніж у 2005 році. Також 11439 населених пунктів не мають клубів і будинків культури (42,3% від загальної кількості), 13272 – бібліотек (49,1% від загальної кількості), 26161 – кіноустанов (96,8% від загальної кількості)

населених пунктів). Важливо, що 7306 населених пунктів (833,2 тис. мешканців) не мали лікувальних закладів і пересувного обслуговування. Це 27% від загальної кількості населених пунктів і 6,1% населення в них.

Показово, що 8119 населених пунктів не мають торговельних закладів (30,1% від загальної кількості), що на 14% вище за відповідний показник у 2005 році. Це вагомий пласт для розвитку бізнесу у сільській місцевості. 16857 населених пунктів не мають відділень зв'язку (62,4% від загальної кількості населених пунктів), 22493 – їдалень, кафе (83,3% від загальної кількості), 21375 – спортивних споруд (79,1% від загальної кількості) тощо.

Представимо зведену таблицю кількості сільських населених пунктів за регіонами України, які не мають належного соціального забезпечення (додаток У). Бачимо, що у регіональному розрізі найкращі показники соціального забезпечення демонструють Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська та Чернівецька області, а найгірші – Житомирська, Полтавська, Сумська, Харківська та Чернігівська області.

Отже, щодо соціальної детермінанти сталого розвитку аграрного сектора, можна зазначити, що як Україна в цілому, так і Чернівецька область мають недостатній рівень соціального забезпечення. Існуючі параметри треба і надалі розвивати та поліпшувати. Потрібно покращувати соціальний клімат на аграрних підприємствах, в секторі в цілому. Також необхідними є удосконалення існуючої та розбудова нової соціальної інфраструктури, підвищення кваліфікації, розмірів оплати праці та соціальних гарантій працівників. Це дасть змогу знизити соціальну напругу, стимулювати підвищення якості товарів та послуг, з'явиться мотивація до подальшого підвищення рівня продуктивності праці. Зазначене у сукупності позитивно вплине не лише на соціальну, але й на інші детермінанти сталого розвитку аграрного сектора економіки України.

Водночас, зазначимо значну розбалансованість розвитку окремих детермінант сталості: економічної, екологічної, соціальної.

Висновки до розділу 3

1. Економічні параметри розвитку вітчизняного аграрного сектора у переважній більшості представлені U-подібним трендом спаду на початку 1990-х років та зростанням після 2000-го року. Незважаючи на зростання, економічна ефективність функціонування сектора залишається невисокою, водночас відрізняючись для господарств населення, фермерських господарств, малих і середніх підприємств, з одного боку, та агрохолдингів, з іншого.
2. Порівняно із розвиненими країнами вітчизняний аграрний сектор характеризується досить вагомою часткою у ВВП, а також високим відсотком зайнятості.
3. Екологічні імперативи (обов'язкові для врахування) формуються під впливом глобальних факторів потепління, а також високого рівня забруднення довкілля в Україні, розораності ґрунтів і погіршення їхньої якості, засилля монокультур, технічних рослин, що зумовлює постановку подальших завдань сталого розвитку вітчизняного аграрного сектора, насамперед – аграрних підприємств як системоутворюючої складової.
4. Агрохолдинги здебільшого дотримуються сучасних технологій аграрного виробництва, проте впроваджувати екологічно сприятливі вони не вмотивовані. Напротивагу цьому, у господарствах населення та дрібних аграрних підприємствах нестача коштів зумовлює насамперед низький рівень хімізації сільськогосподарського виробництва. Тим не менше, у цілому аграрний сектор спричиняє досить високий рівень забруднення довкілля.
5. У структурі аграрного виробництва значна частка культур, які виснажують земельні ресурси, не використовуються для виробництва продуктів харчування. Незбалансованість також визначається низькою питомою вагою тваринництва.

6. Соціальна детермінанта сталого розвитку аграрного сектора національної економіки характеризується низьким рівнем соціально-трудова і соціально-побутових умов, недостатнім рівнем оплати праці та соціальних гарантій працівників, незадовільною соціальною інфраструктурою сільської місцевості, що не сприяє розвитку людського капіталу на селі. Як наслідок, значна частина мешканців сільської місцевості зайняті не в аграрному виробництві та взагалі не в сільській місцевості, а працюють у містах, за кордоном тощо.
7. У числі детермінант сталого розвитку вітчизняного аграрного сектора наявна незбалансованість із наданням пріоритетності економічній складовій із одночасним нехтуванням екологічною та соціальною. Частково це зумовлено недостатнім рівнем розвитку інституційної детермінанти.

РОЗДІЛ 4

НАПРЯМИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ДЕТЕРМІНАНТ СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ НА ЗАСАДАХ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ

4.1. Екологічні перспективи у реалізації концепції сталого розвитку аграрних підприємств України

Сталий розвиток аграрних підприємств національної економіки характеризується багатьма детермінантами. Як показали проведені нами дослідження, взаємодія та вплив цих детермінант розрізнені та незбалансовані. Тож виникає необхідність їхньої гармонізації. Гармонізацію (грец. *ἀρμονία* – скріплення, зв'язок, злагодженість, відповідність) розглядаємо як процес цілеспрямованого зближення та узгодження різнорідних елементів системи з метою досягнення збалансованості та несуперечливості її розвитку. У такому випадку повинен проявлятися позитивний синергетичний ефект узгодженої взаємодії складових явища (об'єкта).

Практична реалізація концепції сталого розвитку та її дієвість на рівні країни в цілому, зокрема щодо аграрних підприємств України, потребує пошуку інноваційних підходів (у поєднанні з відомими, «класичними» методами ведення вітчизняного аграрного господарювання) та відповідних регуляторних механізмів забезпечення.

Незважаючи на окремі позитивні зрушення, які відображають загальні підходи до адаптації глобальної стратегії сталого розвитку в Україні, зокрема, в частині інституційного забезпечення, – розроблено Цілі розвитку тисячоліття [208], прийняті або доповнені окремі законодавчі та нормативно-правові акти (про що йшлося у попередніх розділах дослідження) – все ж недостатньо активно відбувається практичне втілення затвердженої Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року

[32], а також основних засад сталого розвитку. Причини зазначеного стосуються різних аспектів – загальноекологічних, соціальних, економічних, інституційних, організаційних, інформаційних, технічних, технологічних, а також політичних. У числі еколого-інституційних детермінант найбільш важливими для аграрного сектора, на нашу думку, є такі:

- значна кількість різномасштабних екологічних навантажень та загроз, окремі з яких діють постійно, інші – мінливі, нестабільні;
- трансформаційні зміни форм та умов аграрного господарювання;
- окремі порушення культури землеробства, принципів ведення та агроекологічного відтворення рослинництва, тваринництва;
- проблеми розробки оціночних критеріїв відповідності аграрної сировини та продукції стандартизованим вимогам, сертифікаційного підтвердження якісних параметрів, зокрема екологічних;
- розрізненість прийняття екологічних рішень та низька дієвість екологічних реформ на рівні окремих регіонів та аграрних підприємств як суб'єктів господарювання тощо.

У відповідності до зазначених аспектів нами проведено порівняльний аналіз існуючих в Україні агроекологічних проблем та окремих практичних дій щодо їх подолання, що є першоосновою для подальших змін розвитку аграрних підприємств на засадах сталого розвитку та прийняття конструктивних рішень у даному стратегічному напрямі, результати та перспективи удосконалення чого подані у зведеній формі (табл. 4.1).

З метою практичної реалізації концепції сталого розвитку нами пропонуються нові підходи до культури природокористування в аграрному секторі України, в основу чого слід покласти такі пріоритети:

- економічно доцільним є лише те, що екологічно безпечне (що відображає, зокрема сучасні європейські підходи) як для довкілля, так і для споживачів ресурсів;
- оптимальне використання усіх взаємозв'язаних ресурсів – природних, техногенних, управлінських, інформаційних тощо,

- здіяних у системі аграрного господарювання;
- ефективна взаємодія еколого-економічних і соціальних детермінант ведення сільського господарства, розширення сфери надання (основних та додаткових) і відтворення необхідних параметрів подальшого прогресивного аграрного розвитку на засадах екологічних динамічних констант;
 - впровадження нових форм та методів аграрного господарювання, їх ефективне поєднання з традиційними (так, розвиток альтернативного сільського господарства як екологічно досконалого слід поєднувати з інтенсивним веденням, зокрема рослинництва).

Таблиця 4.1

Складові екологічних навантажень у системі вітчизняного аграрного господарювання та перспективи екологічного відтворення

Стан та напрями агроекологічних дій	
Теоретичне обґрунтування	Практичне забезпечення
<i>Стан та перспективи аграрного природокористування</i>	
<ul style="list-style-type: none"> - Екологічні проблеми землеробства – техногенне забруднення та ерозія ґрунтів; - забруднення гідросфери внаслідок нераціонального водоспоживання в сільському господарстві та забруднення наземних / підземних вод; - екологічні навантаження рослинництва – впровадження монокультур, зменшення природного біорізноманіття; - небезпеки ведення системи тваринництва внаслідок дисбалансів видів та порід тварин, хімізації кормової бази; 	<ul style="list-style-type: none"> - Ґрунтозахисне землеробство, протиерозійні заходи та відтворення родючості ґрунтів; - раціональне водокористування під час зрошування; - відтворення оптимального екологічного стану поверхневих та ґрунтових вод; - оптимальна структура агроландшафтів; - ефективне поєднання природних та аграрних екосистем; - підвищення продуктивності тваринництва на засадах селекції – адаптовані породи тварин; зростання культури тваринництва
<i>Форми та методи аграрного господарювання</i>	
<ul style="list-style-type: none"> - великі господарства – агрохолдинги з інтенсивним веденням аграрного господарювання – землеробства, рослинництва, тваринництва; - фермерські та інші господарства (різні за величиною, кількістю працівників тощо); - господарства населення 	<ul style="list-style-type: none"> - розробка масштабних екологічних проектів та природоохоронних заходів щодо зниження рівня небезпек на основі екологічного управління; - раціональне використання природного ресурсного потенціалу територій; - разом із основними видами діяльності розвиток сфери надання екологічних послуг

Примітка. Розроблено авторами.

Прісні води
Природні та
штучні водойми

Земні надра

Ґрунти

Запропонований підхід визначає необхідність реформування аграрних

відносин в Україні у руслі необхідних екологічних детермінант. Йдеться про підвищення дієвості національної екологічної доктрини в цілому, зокрема в системі аграрного господарювання, забезпечення та поєднання еколого-

Геосфера

Техносфера

Соціосфера

економічних реформ у державі на рівні окремих складових – сільське господарство, переробні галузі, промисловість, транспорт, торгівля, енергетика

Енергетика

Екологічна

промислова сфера тощо в єдине русло екологічної умотивованості та

Промисловість

суспільства

Транспорт

Агросфера

суспільства

відповідальності (рис. 4.1). Для прикладу, спільними є екологічні проблеми, пов'язані з техногенним забрудненням атмосферного повітря, водного середовища, літосфери, зокрема ґрунтів, незважаючи на різні причини,

Тваринний світ

джерела та шляхи потрапляння в зазначені природні середовища небезпечних

Біосфера

Рослинний світ

контамінантів.

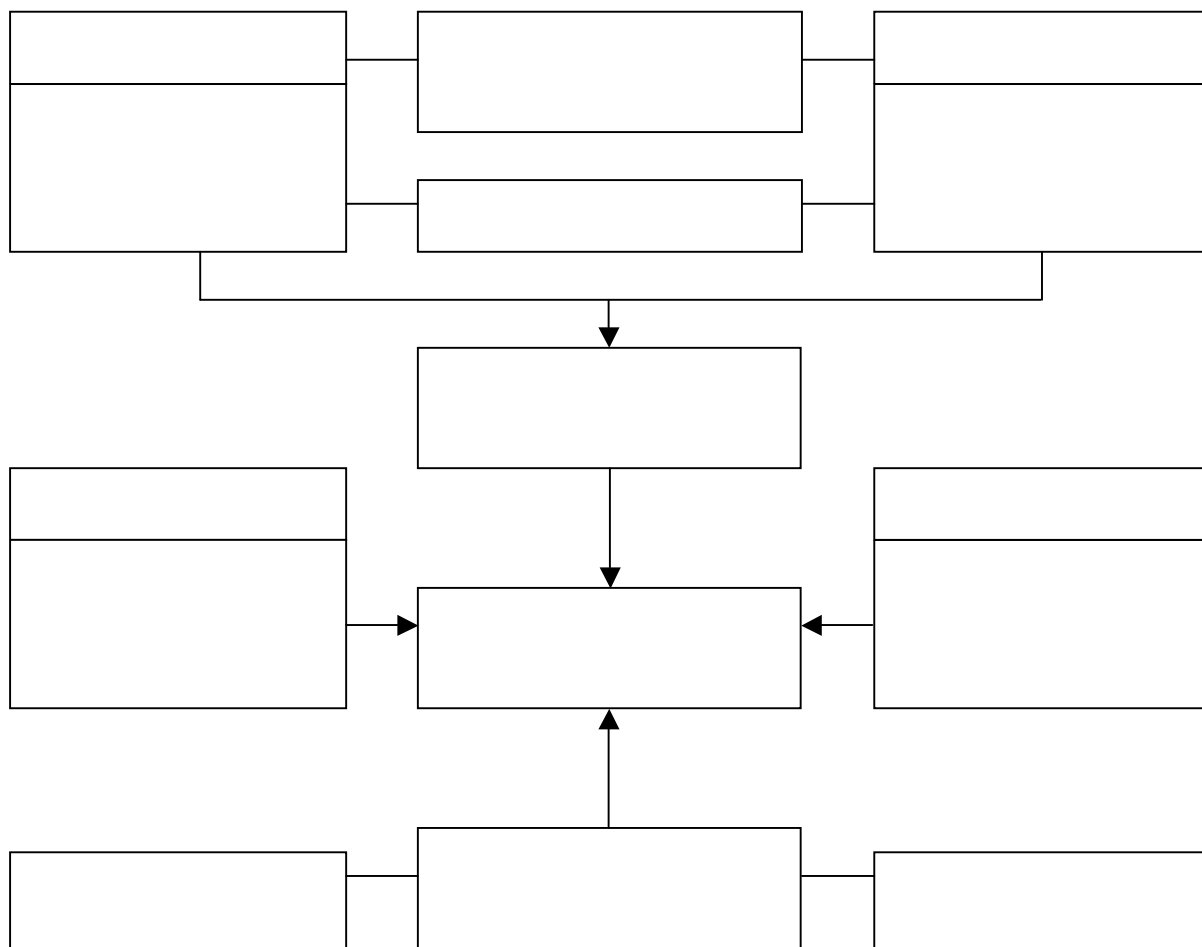

Рис. 4.1. Взаємозалежні детермінанти сталості розвитку аграрного середовища

Примітка. Розроблено авторами.

Використання різних видів ресурсів в аграрному середовищі повинно бути екологічно обґрунтованим із урахуванням різноспрямованих чинників абіотичного, біотичного та антропогенного походження. Так, природно-кліматичні умови впливають на склад і продуктивність агроекологічних систем та окремих їх компонентів – видових агрокультур та агроландшафтів у цілому, трав'янистих фітоценозів, лісів тощо. Це слід враховувати при формуванні регіональних програм сталого розвитку аграрного сектора, зокрема із урахуванням зміни клімату (ефект потепління). Важливим у даному контексті є також екологічна культура суспільства, що є одночасно мірилом екологічній дій суспільства та індикатором перспектив подальшого сталого розвитку, зокрема – системи аграрного господарювання.

Нові підходи до культури природокористування в аграрному середовищі – споживання з одночасним відновленням природно-ресурсного потенціалу, на нашу думку, слід реалізовувати на основі принципу оптимальності. Реалізація цього принципу в аграрному господарюванні повинна корелювати з поняттям екологічного оптимуму як найбільш сприятливих умов для життєдіяльності організмів у цілому або проходження окремих процесів. Для аграрного середовища важливим є формування таких підходів, які, з одного боку, дозволять розвивати «продукуючу» сторону господарювання – створювати сукупний аграрний продукт і забезпечувати суспільні потреби в сільськогосподарській продукції, з іншого боку – так проводити діяльність, щоб використання ресурсів було в межах господарської необхідності з одночасними екологічними «поверненнями». Авторські пропозиції реалізації зазначеного відображено в таблиці 4.2.

У системі інституційного забезпечення державне регулювання як система заходів екологічного спрямування сталого розвитку національного аграрного сектора за принципами оптимального природокористування повинно формувати взаємодоповнюючі екологічні, економічні, соціальні підходи. Нами пропонуються стратегічні бачення й тактичні дії на різних рівнях прийняття екологоспрямованих рішень:

Таблиця 4.2

Перспективні принципи природокористування в аграрному середовищі

Оптимальне природокористування	Неоптимальне природокористування
<i>Використання й переробка природних ресурсів</i>	
Високоєфективне аграрне господарювання із залученням необхідної кількості ресурсів	Вичерпуються або змінюються властивості різні видів ресурсів, зокрема природних – біологічних, кліматичних, мінеральних тощо
<i>Використання й охорона природних умов життя</i>	
Не відбувається різких змін природно-ресурсного потенціалу. Підтримується (в окремих випадках підвищується) продуктивність природних об'єктів або комплексів	Погіршується використання природних об'єктів у цілому та їх окремих функцій – рекреаційних, естетичних, оздоровчих
<i>Зміни екологічного балансу природних систем</i>	
Підтримується продуктивність природних комплексів – екосистем різного походження та рівня складності, що є основою до відновлення природної рівноваги	Порушується рівновага біоекологічних систем, довкілля втрачає здатність до саморегулювання – самоочищення, самовідновлення

Примітка. Розроблено авторами.

стратегічні:

- розроблення природоохоронних заходів протидії та попередження небезпечних екологічних явищ у системі аграрного господарювання України за рахунок збільшення державних преференцій, субсидіювання, підтримка кредитування, системи лізингу тощо;
- підвищення умотивованості екологічно досконалої діяльності в аграрному секторі як соціально важливої у формі економічних, соціальних, моральних стимулів;
- активізація загальної екологічної освіти в школі, екологічного виховання населення за допомогою різних комунікаційних технологій та засобів, зокрема Інтернет-ресурсів;

тактичні:

- періодичне (за необхідністю) проведення незалежних, науково обґрунтованих екологічних експертиз стану навколишнього природного середовища – моніторинг атмосферного повітря, природних водойм, ґрунтів з метою складання екологічних прогнозів і вироблення рекомендаційних рішень як на рівні країни, так і в межах локальних масштабів, оскільки окремі екологічні загрози та екологічні навантаження в Україні в цілому, зокрема в аграрній сфері, продовжують зростати;
- заборона технічних й технологічних відхилень від проектів (нових аграрних об'єктів, процесів) на шкоду довкіллю, суворе дотримання встановлених норм та нормативів щодо використання тих чи інших ресурсів, поводження з відходами тощо;
- врахування громадської думки при вирішенні ключових питань, які стосуються будівництва або подальшої експлуатації потенційно небезпечних агроекологічних об'єктів тощо.

Необхідним є бачення перспектив покращання екологічного стану аграрного сектора та пріоритетів агроекологічної політики держави в контексті удосконалення взаємодій між природним та антропогенним середовищем, виведення їх на рівень збалансування, що і є основою практичної реалізації концепції сталого розвитку. З цією метою слід по-іншому підійти до вирішення екологічних проблем, які з певною періодичністю виникають у системі аграрного господарювання. Важливо не лише долати окремі екологічні наслідки – тотальні та локальні забруднення, викиди отруйних речовин, збільшення кількості та стійкості шкідників внаслідок порушення правил агротехніки, агрохімії в культурі ведення землеробства, рослинництва, тваринництва, а попереджувати виникнення небезпечних екологічних ситуацій з використанням таких сучасних інструментів, як динамічне моделювання, екологічний аудит, екологічний менеджмент, екологічний маркетинг, екологічне право та ін.

В основі використання зазначеного інструментарію в дослідженні розвитку аграрного сектора слід реалізовувати принципи системного підходу – напряму методології наукового пізнання, в основу якого покладено аналіз об'єкта як системи, в якій розкривається його цілісність, виявляється різноманітність типів зв'язків і зведення їх в єдину цілісну картину. У даному випадку перевагою цього методу є те, що він, з одного боку, дозволяє використовувати спеціальні методи різних галузей аграрної науки, а з іншого – застосовувати якісні характеристики, оцінки і методи інших наук, зокрема екології, біології, географії, економіки, соціології, психології тощо; при цьому необхідність їх використання потребує в кожному випадку спеціального обґрунтування. Це дозволить по-новому підійти до розуміння розвитку аграрного середовища як динамічної системи та використовувати знання й методи цих наук для побудови узагальнюючих агроекологічних моделей, що максимально відображатиме дію різноспрямованих факторів, враховуючи взаємозв'язки й взаємодії складових реальної ситуації та дозволить ефективно управляти аграрними об'єктами / процесами з урахуванням досліджених детермінант.

Аграрна сфера за своєю структурно-функціональною сутністю є складною системою й включає, з одного боку, самостійні елементи – агроекологічні ландшафти, поля монокультур рослин, тваринницькі комплекси, споруди, технічну й соціальну інфраструктуру тощо, з іншого боку – це комплексне середовище, яке формується на основі поєднання основних складових природного середовища, зокрема атмосферного повітря, водойм, ґрунтів, рослинних і тваринних угруповань у межах єдиних агроекологічних сфер.

Відомо, що саме на основі поєднання в аграрному середовищі різнорідних елементів виникають екологічні дисбаланси в культурі ведення землеробства, рослинництва, тваринництва різного рівня складності. Практичні вияви таких порушень відрізняються за сферою дії, локалізацією, тривалістю, ступенем розповсюдженості, складністю наслідків. Це, у свою

чергу, зумовлено складністю управління значною кількістю залучених до системи аграрного господарювання ресурсів – природних, економічних, технічних, соціальних, інформаційних тощо. Ресурсне забезпечення вітчизняного аграрного сектора на сьогодні в широкому розумінні є, з одного боку, нераціональним з екологічних й економічних позицій, з іншого – недостатнім за соціальними та інформаційно-комунікаційними детермінантами. Стосовно суто аграрних підприємств, то тут ситуація дещо краща, хоча й не досконала.

У цьому контексті важливо, насамперед, по-новому розуміти процеси ресурсозабезпечення, ресурсовикористання, ресурсодоповнення, ресурсовідтворення в системі аграрного господарювання (рис. 4.2), використовуючи при цьому такі екологічні принципи:

- по-перше, залучаючи до аграрних циклів ті чи інші види ресурсів визначати ступінь необхідності таких дій, їх економічної ефективності та соціальної значущості;
- по-друге, обґрунтовувати критерії ресурсозбереження, повторного використання ресурсів або їх рециркулювання, впроваджуючи це у практику діяльності аграрних господарств;
- по-третє, активізувати залучення інших видів ресурсів, які використовувались обмежено чи у неналежний спосіб.

Разом із тим, відтворення екосистем у системі аграрного господарювання потребує значних зусиль в аспекті прийняття вірних рішень – управлінських, організаційних, технічних, технологічних, які дозволять так організувати аграрні цикли (в землеробстві, рослинництві, тваринництві та інших галузях), щоб вони відповідали принципам екологічної збереженості, сталого розвитку територій, що зазнають динамічних змін. Нами виконані порівняльні дослідження основних параметрів розвитку природних та аграрних екосистем й запропоновано окремі напрями їх екологічного збалансування в умовах антропогенного навантаження діяльності аграрних підприємств (табл. 4.3).

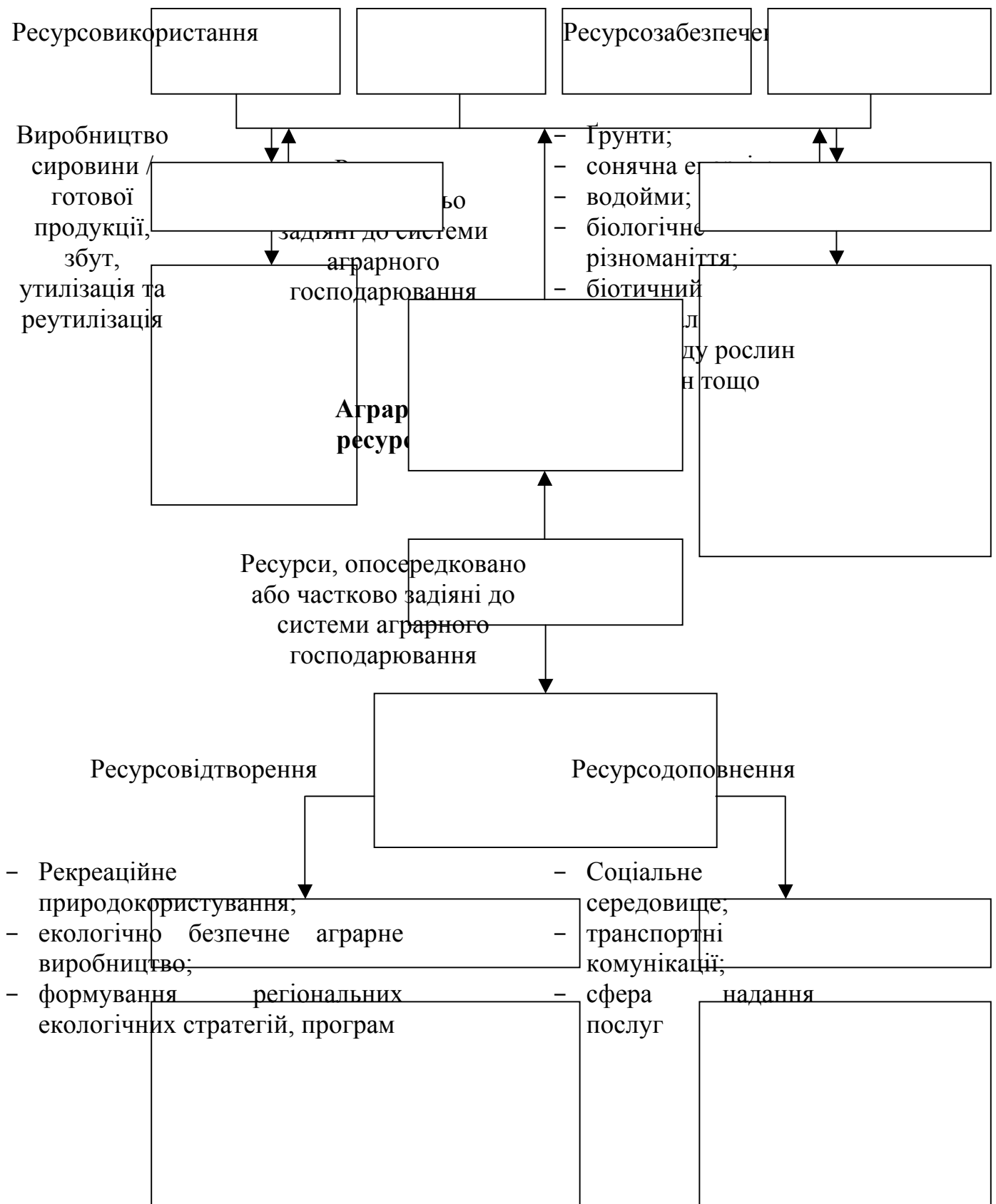

Рис. 4.2. Перспективні напрями ефективного ресурсокористування у системі сталого розвитку аграрних підприємств

Примітка. Побудовано авторами.

Таблиця 4.3

Порівняльне обґрунтування доцільності екологічного збалансування системи аграрного господарювання

Природна екосистема	Аграрна екосистема
<i>Структура екосистеми</i>	
Природні константи щодо видового й кількісного складу – ємність екосистеми оптимальна	Штучні (антропогенні) параметри щодо видового й кількісного складу – ємність екосистеми непостійна
<i>Функціональність екосистеми</i>	
Функціональні параметри різноспрямовані та взаємодовнюючі – продуценти, консументи, редуценти як збалансовані природні угруповання живих організмів	Функціональні параметри односпрямовані, перевага надається, як правило, лише одним з метою одержання окремих видів сировини в межах екосистеми, зокрема рослинного або тваринного походження
<i>Здатність до розвитку та відтворення екосистеми</i>	
Повна, що визначається природними процесами кругообігу речовин	Обмежена внаслідок порушення природних механізмів взаємозв'язків
Екологічно збалансована система	
Структурно-функціональні параметри відображають здатність системи до розвитку та екологічного відтворення, зокрема в умовах аграрного господарювання на основі регульованих підходів постійного забезпечення екологічних балансів, процесів кругообігу речовин та енергії	

Примітка. Розроблено авторами.

Виходячи з означених характеристик екосистем різного походження, слід констатувати, що природні екосистеми є найбільш досконалим з погляду саморозвитку, підтримання основних параметрів і самовідтворення, насамперед тому, що регуляторні механізми перебувають всередині самої біологічної системи. Зазначене знаходить своє відображення через достатньо різні складові природного саморегулювання:

- оптимального видового складу між основними групами живих

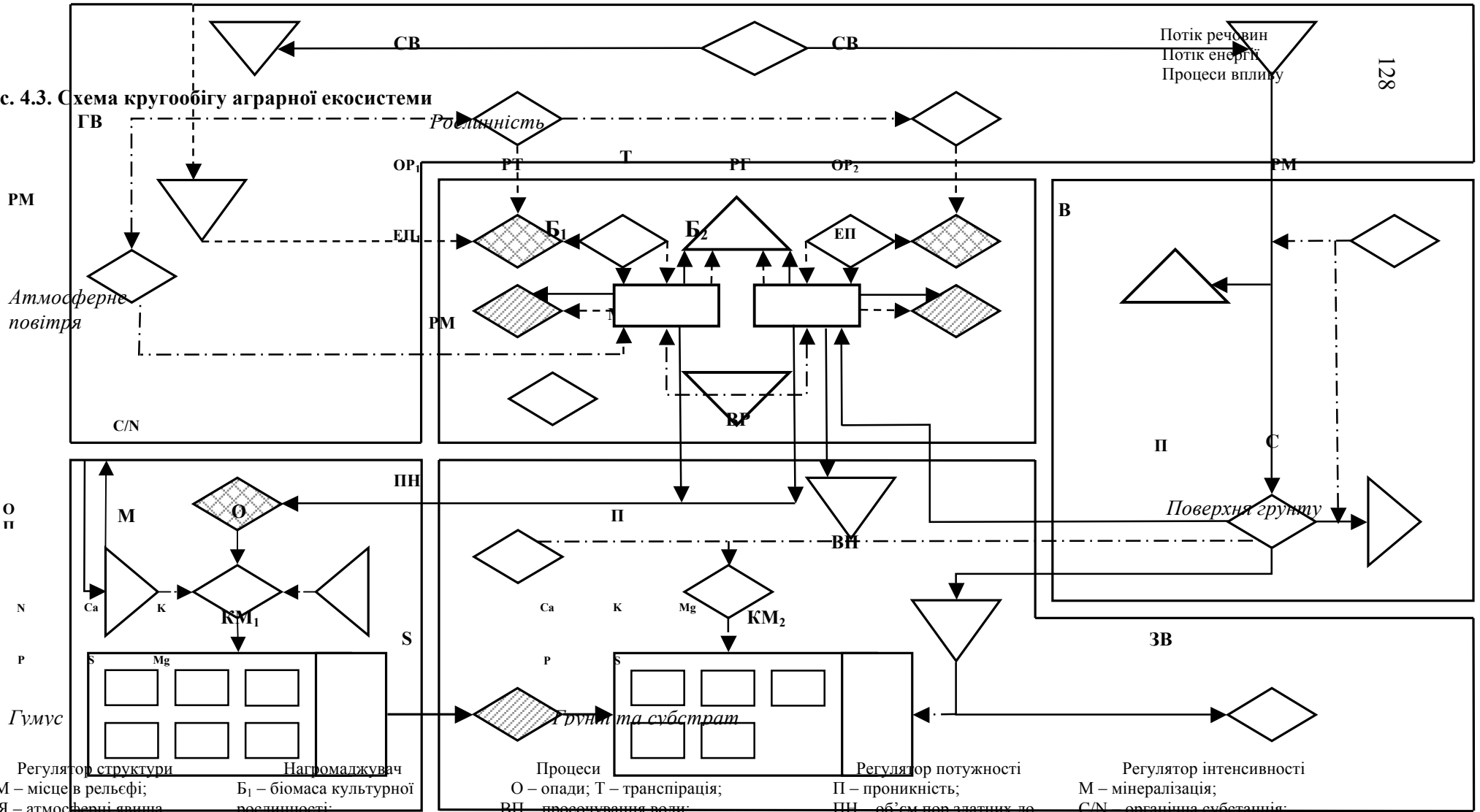
організмів у межах екосистем різного походження та рівня складності – наземних, водних, комбінованих;

- постійного співвідношення між екологічно необхідними трофічними компонентами – продуцентами, консументами, редуцентами, як сукупності організмів, які одночасно створюють (автотрофи), споживають (гетеротрофи) та розщеплюють органічні речовини (сапрофіти). Це дозволяє природній екосистемі існувати достатньо довго у просторі й часі (або короткочасно), відтворювати свої параметри на основі природного кругообігу речовин та енергії;
- взаємозумовлених біотичних та абіотичних явищ і процесів у межах біосфери – органічної взаємодії між складовими екосистем, що в сукупності визначає необхідні структурні, функціональні, енергетичні константи, які перебувають у стані динамічної рівноваги.

За своєю екологічною сутністю розвиток аграрних екосистем входить в окремі протиріччя з природними процесами, наслідком чого є ті деструкційні процеси, які відбуваються в системі сільського господарства, тому потребує нових управлінських рішень. Викладені закономірності слід урахувати в системі аграрного господарювання з нових позицій управління із урахуванням незворотних антропогенних змін навколишнього природного середовища, зокрема тих, що призводять до складних екологічних наслідків, збільшення ресурсовикористання, зростання технічних, виробничих потужностей, зміни споживчих потреб та уподобань на локальному, регіональному та глобальному рівнях.

Виникає необхідність розробки нових підходів щодо ефективного природокористування в аграрному середовищі, зокрема у формі моделювання як інформаційної основи управління агроекологічними циклами розвитку й екологічного відтворення усіх ресурсних складових. Із цією метою нами (на основі аналізу основних структур і процесів агроекологічних взаємодій) побудовано модель розвитку агроекосистеми як структурно-функціонального елемента аграрного господарювання (рис. 4.3).

Рис. 4.3. Схема кругообігу аграрної екосистеми

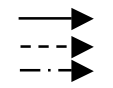

ОП – місце в рельєфі;
 АЯ – атмосферні явища
 СВ – сонячне світло;
 РТ – тип рослинності;
 РГ – густина рослинності;
 ГП – ґрунтові пори
 ПН – біомаса культурної рослинності;
 Б₂ – біомаса дикульної рослинності;
 ВГ – запас ґрунтових вод;
 МР – мінеральні речовини

О – опади; Т – транспірація;
 ВП – просочування води;
 ОП – загальний (атмосферний) обмін повітряних мас;
 В – вимивання;
 МЖ – мінеральне живлення;
 ВР – вимивання речовин;
 А – випромінювання; С – стікання
 ОПГ – обмін повітря ґрунту;
 ГВ – глобальне випромінювання

П – проникність;
 ПН – об'єм пор здатних до накопичення;
 ЕП₁ – продуктивність штучної екосистеми;
 ЕП₂ – продуктивність природної екосистеми;
 С – сорбція;
 ЗВ – запас природної води

Регулятор структури
 Регулятор потужності
 Регулятор інтенсивності

Така модель (схема), на нашу думку, дозволить реалізувати принципи сталого розвитку через максимальне збалансування природних і антропогенних процесів як єдиних інтеграційних екологічних складових у динамічному аграрному просторі (середовищі аграрних підприємств).

Система аграрного господарювання, зокрема виробництво аграрного продукту потребує належного організаційного, технічного й технологічного забезпечення із залученням значної кількості природних ресурсів: земельних угідь, природних (або антропогенно змінених) ландшафтів, водних об'єктів, елементів рослинного, тваринного світу, мікроорганізмів, селекційно-генетичного матеріалу тощо. Розвиток аграрного господарювання в загальноісторичному ракурсі відображає глобальні та локальні процеси впливу на природні ландшафти, їх модифікаційні зміни в агроєкокультурні територіальні одиниці. Останні стають центральною ланкою агровиробничої структури – землеробства, галузей рослинництва й тваринництва з відповідними спеціалізованими спрямуваннями. На базі цього розвивається аграрне підприємництво як елемент сучасного аграрного господарювання та економічного втілення агроєкологічних дій і прогресивних ініціатив.

Усі залучені ресурси в системі аграрного господарювання слід використовувати у такий спосіб, щоб можливо було їх відтворювати з певною часовою та просторовою періодичністю, адже агроєкологічні цикли є безперервними й розповсюджуються на всі природні середовища – водні, наземні, повітряні. Конкретні процеси відновлення будуть різнитись, оскільки самі ресурси мають різне походження, структуру, особливості.

Важливо так використовувати ресурси у процесі аграрного господарювання, щоб усі складові екосистем – аграрних, природних та комбінованих, мали спроможність до природного оновлення та рециркулювання. Це визначає необхідність моніторингу як складової системи екологічного управління з позицій вивчення та контролювання стану окремих біотопів, екосистем різних за структурою, рівнем складності. Для прикладу, в таких галузях як землеробство, рослинництво відтворення

процесів кругообігу речовин слід будувати на основі поєднання систем інтенсивної та обмеженої дії. Так, система інтенсивного землеробства, що базується на використанні значної кількості хімічних речовин, агротехнічних заходів, дозволяє отримувати високі врожаї зернових, зернобобових, олійних, технічних та інших культур і забезпечувати необхідний рівень продовольчої безпеки країни. Необхідність використання мінеральних добрив та інших хімічних засобів визначається інтенсивними формами ведення господарювання, значними посівними площами культур рослин, високою врожайністю, що вимагає належного збалансування потоків речовин (у формі повернення) у системі «грунт – рослина – грунт».

Сьогодні пропонується нова парадигма ведення сільського господарства у формі екологізації систем землеробства, рослинництва тощо. Зокрема, органічне рослинництво має в Україні значні перспективи розвитку та може вважатися альтернативною формою виробництва агарної продукції. Вирощування органічної, екологічно чистої продукції ґрунтується на використанні лише біологічних джерел живлення та захисту рослин, що передбачає використання органічних добрив у вигляді гною, сидеральних добрив, рослинних решток, засобів боротьби зі шкідниками лише природного походження тощо. Перспективними в даному спрямуванні є інноваційні розробки у сфері меліорації / зрошування, способів живлення рослин, обробітку ґрунту як доповнюючі елементи до основної системи господарювання. Тобто, окремі критерії ресурсозбереження, повторного використання впроваджуються у практику діяльності вітчизняних аграрних підприємств.

Для практичного втілення екологічних ініціатив щодо природокористування та агроекологічних трансформацій нами пропонуються регіонально-територіальні принципи як комплексна основа механізмів сучасного управління та ведення вітчизняного аграрного господарювання з позицій агроекологічної збалансованості, що найбільшою мірою відобразатиме стратегію сталого розвитку. На нашу думку, зазначені

принципи, незважаючи на спільну спрямованість, будуть мати окремі відмінні ознаки й «ситуативні» сфери цільового застосування (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

**Перспективи застосування регіонально-територіальних принципів
у системі аграрних відносин**

Регіональні принципи управління аграрним господарюванням	Територіальні принципи ведення аграрного господарювання
Прийняття спільних рішень та агроекологічних ініціатив щодо інтегрального еколого-економічного районування, прогресивного розвитку сільськогосподарських регіонів як суб'єктів комплексного управління	Єдині проекти, що спрямовані на агроекологічне відродження (оновлення) та перспективність окремих територій та акваторій за рахунок посилення умотивованості – економічної, соціальної, морально-психологічної
Розвиток макрорегіональних утворень – агропродовольчих кластерів як географічно концентрованих й управлінсько взаємопов'язаних підприємств, важливих для конкуренції та економічного зростання в діяльності аграрних підприємств, зокрема тих, що працюють в умовах депресивних територій	Застосування кластерних технологій збалансує розвиток сільських територій, дозволить створити нову інфраструктуру в сільській місцевості – збільшення кількості робочих місць, розширення надання основних й додаткових послуг, зокрема у формі екологічно чистого господарювання, розвитку зеленого туризму тощо
Узгоджені підходи до управління природокористуванням на регіональному рівні, що базуються на єдиних екологічних цінностях з одночасними акцентами на особливостях та функціях територіальних екосистем	Спільні природоохоронні заходи у формі оптимізації ландшафтів – природних й аграрних в єдині комплекси з досконалою структурою, прогресивним розвитком, естетичною досконалістю

Примітка. Розроблено авторами.

Перспективність сталого розвитку слід пов'язати з новими інтеграційними підходами до існуючих основ економічного районування на рівні економіки України в цілому. Для прикладу, вітчизняними економістами пропонуються нові проекти, зокрема бачення просторово-інституційної

структури у формі просторово-економічних мереж як основних одиниць нових економічних районів країни [221].

Щодо аграрного середовища, важливим з позицій екологічного вдосконалення соціально-економічних відносин, на нашу думку, є вмiле поєднання регіональних стратегій і територіальних рішень як двох взаємодоповнюючих компонентів у системі аграрного господарювання. Оновлені регіональні підходи дозволять розробити адекватні сучасним вимогам (зокрема щодо екологічних викликів) методи регулювання. Територіальні принципи будуть механізмами практичної реалізації агроекологічних ініціатив, пов'язаних із природокористуванням і природовідновленням. Тому необхідно на сучасному етапі розвитку аграрного сектора знайти вірні управлінські рішення в межах аграрної політики держави з обов'язковим урахуванням територіальних особливостей. Йдеться про різноманітне використання інституції екологічного менеджменту як важливого інструментарію управління. Єдина державна аграрна політика, на якій будуються відносини держави і товаровиробників, у регіонах повинна коригуватися з урахуванням місцевих (територіальних) особливостей і можливостей розвитку аграрного сектора в умовах реальної природно-кліматичної ситуації та окремих агроекологічних дій.

Прикладом зазначеного є можливості дорадчих служб щодо корегування бізнес-планів або спеціалізації аграрних господарюючих суб'єктів (підприємств) з метою реалізації цільових екологічних програм у таких формах:

- збільшення територіального біорізноманіття – кількості (або площ існуючих) природних угідь: пасовищ, луків, посадок, лісів тощо;
- ведення органічного або екологічного господарства як основний пріоритет господарювання;
- виведення з сільськогосподарського обороту (за потребою) екологічно небезпечних об'єктів, зокрема еродованих земель, забруднених територій для їх відновлення.

В екологічній системі управління необхідно враховувати регіональні особливості у продовольчій сфері, які залежать від природно-економічних умов, і використовувати умовний поділ регіонів (сільгосптоваровиробників) на: 1) такі, що переважно виробляють (вивозять) продукцію; 2) самозабезпечуючі; 3) з низьким рівнем забезпеченості.

У першому випадку йдеться про регіони, представлені, здебільшого, великими аграрними підприємствами або їх об'єднаннями, спеціалізацією яких є рослинництво – виробництво зерна, овочів, технічних культур у великих масштабах. Прикладом самозабезпечуючих господарств є домогосподарства населення.

У третьому випадку споживаючих господарств з позицій економічних відносин й особливого екологічного режиму роботи (зокрема, потребують різноспрямованої державної підтримки) є господарства з виробництва органічної та екологічно чистої сільськогосподарської продукції. Так, вітчизняні аграрні підприємства або окремі товаровиробники, які спеціалізуються на виготовленні органічної продукції, певною мірою потребують певних заходів з боку держави (регіональних органів управління), насамперед – організаційних, адже така система господарювання є високозатратною та екологічно складною. Складність тут полягає у процесах сертифікації, пошуку ринків збуту, відмежуванні від територіально сумісних неорганічних виробництв тощо.

Отже, на основі запропонованих принципів та механізмів екологічного регулювання в системі аграрного господарювання можливим буде ефективно використання природно-ресурсного потенціалу із залученням як внутрішніх, так і зовнішніх резервів, підвищення дієвості управлінських рішень, умотивованості принципів і результатів роботи вітчизняних аграрних підприємств, що дозволить формувати збалансовані параметри в різнорівневій реалізації концепції сталого розвитку аграрного сектора України.

4.2. Економічні принципи екологізації аграрних підприємств

Екологічна ситуація в Україні з позицій національної концепції сталого розвитку нагально потребує переходу від дискретного до безперервного процесу обліку та обов'язкового урахування екологічного фактора у процесі життєдіяльності суспільства в межах збереження якості навколишнього природного середовища. Економіка країни є тією сферою, в якій відбуваються важливі процеси створення суспільних цінностей у формі їхнього виробництва (продукування), їх ринкової реалізації та, відповідно, матеріального та морального задоволення потреб населення у належних товарах і послугах. Одним із аспектів економічного розвитку є «обов'язкове» поєднання його з екологічними процесами, зокрема на рівні безпечного природокористування. Екологічні принципи природокористування передбачають необхідність удосконалення взаємодії природного й антропогенного середовища, зокрема у формі певних компенсацій. Українським є ефективне використання сучасних альтернатив сталого розвитку в аграрному секторі України щодо збалансування процесів екологічного відтворення господарської діяльності аграрних підприємств з урахуванням такого:

- 1) інституція державного регулювання як сукупність принципів забезпечення державної політики та державного управління через державні програми стабілізації дозволяє формувати єдині підходи щодо тих чи інших соціально й економічно важливих процесів, особливо в кризові періоди;
- 2) ринкове саморегулювання передбачає вивільнення від державного втручання в економіку та, як наслідок, продукує вільне підприємництво, що базується на принципах доцільності й економічної необхідності виробництва товарів, надання послуг найвищої якості.

Доцільність різноспрямованих економічних підходів щодо забезпечення соціально-екологічних констант на сьогодні в Україні підтверджується окремими негативними тенденціями: низькими показниками якості розвитку суспільства в цілому, зокрема існуючими екологічними та агроекологічними проблемами, низьким рівнем екологічної культури, екологічної свідомості й самосвідомості, в багатьох випадках невідповідними показниками якості та безпечності харчових продуктів вітчизняного виробництва та іншими аспектами.

Стратегію інституціоналізації вітчизняних аграрних підприємств (сукупність управлінських, фінансово-економічних, техніко-технологічних заходів, спрямованих на зниження навантаження господарюючих суб'єктів на навколишнє природне середовище з урахуванням взаємодоповнюючих принципів державного регулювання та ринкового забезпечення), на нашу думку, слід реалізувати через такі екологічні детермінанти:

- екологічне спрямування усіх економічних дій, зокрема в аграрному секторі економіки України;
- екологічне нормування виробничих (агро-) проектів та господарської діяльності через стандартизовані принципи, норми та соціально обґрунтовані вимоги;
- екологічне (природоохоронне) обґрунтоване використання природних ресурсів, зокрема через систему ліцензування;
- спрямування заходів господарської діяльності на зниження навантаження діяльності підприємства на довкілля (в межах відновлення його властивостей) з одночасним збереженням мети виробництва або підприємницької ініціативи.

Щодо аграрного сектора економіки України, який характеризується окремими особливостями, що відрізняє аграрне господарювання від інших видів економічної діяльності, принципи державного регулювання слід реалізовувати з урахуванням цього. З позицій екологічних параметрів такими особливостями є: висока ступінь залежності аграрного господарювання від

зовнішніх природно-кліматичних факторів, використання значної кількості природних ресурсів, зокрема в рослинництві, пряма взаємозалежність природних та аграрних циклів розвитку тощо. Тому важливим у господарській аграрній практиці є дієві економічні важелі, спрямовані на покращання як економічної, так і екологічної ситуації, долання окремих ризиків та загроз, попередження небажаних подій.

У відповідності до зазначеного необхідним є підготовка екологічних проектів або розділів у межах соціально-економічних програм сталого аграрного розвитку, стратегічних планів екологічного мотивування аграрного виробництва, післяпроектного аналізу та оцінювання їх ефективності, зокрема через еколога-економічний аудит на рівні окремих суб'єктів аграрного господарювання, знаходження нових способів екологізації аграрних відносин у загальній системі соціально-економічного розвитку держави в різних прийнятних формах та інших напрямів практичного забезпечення дієвості національної концепції сталого розвитку аграрних підприємств економіки України (рис. 4.4).

З метою практичної реалізації перспективних агроекологічних змін у контексті сталого розвитку аграрних підприємств необхідною є сучасна, виважена, прогресивно орієнтована державна політика регулювання розвитку аграрної економіки за екологічними критеріями, що буде сприяти, з одного боку, підвищенню соціально-економічної ефективності системи аграрного господарювання, з іншого боку – дозволить спрямувати аграрні відносини в економічне русло інтеграційних параметрів. Одночасно необхідним є використання ринкових механізмів саморегулювання, розширення перспектив розвитку аграрної підприємницької діяльності й ініціатив на основі економічної зацікавленості у виробництві якісної, екологічно безпечної продукції, яка буде користуватися попитом як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. Вихід суб'єктів аграрного господарювання на новий екологічний рівень з одночасним забезпеченням економічної стабільності дозволить підвищити інвестиційну привабливість вітчизняних

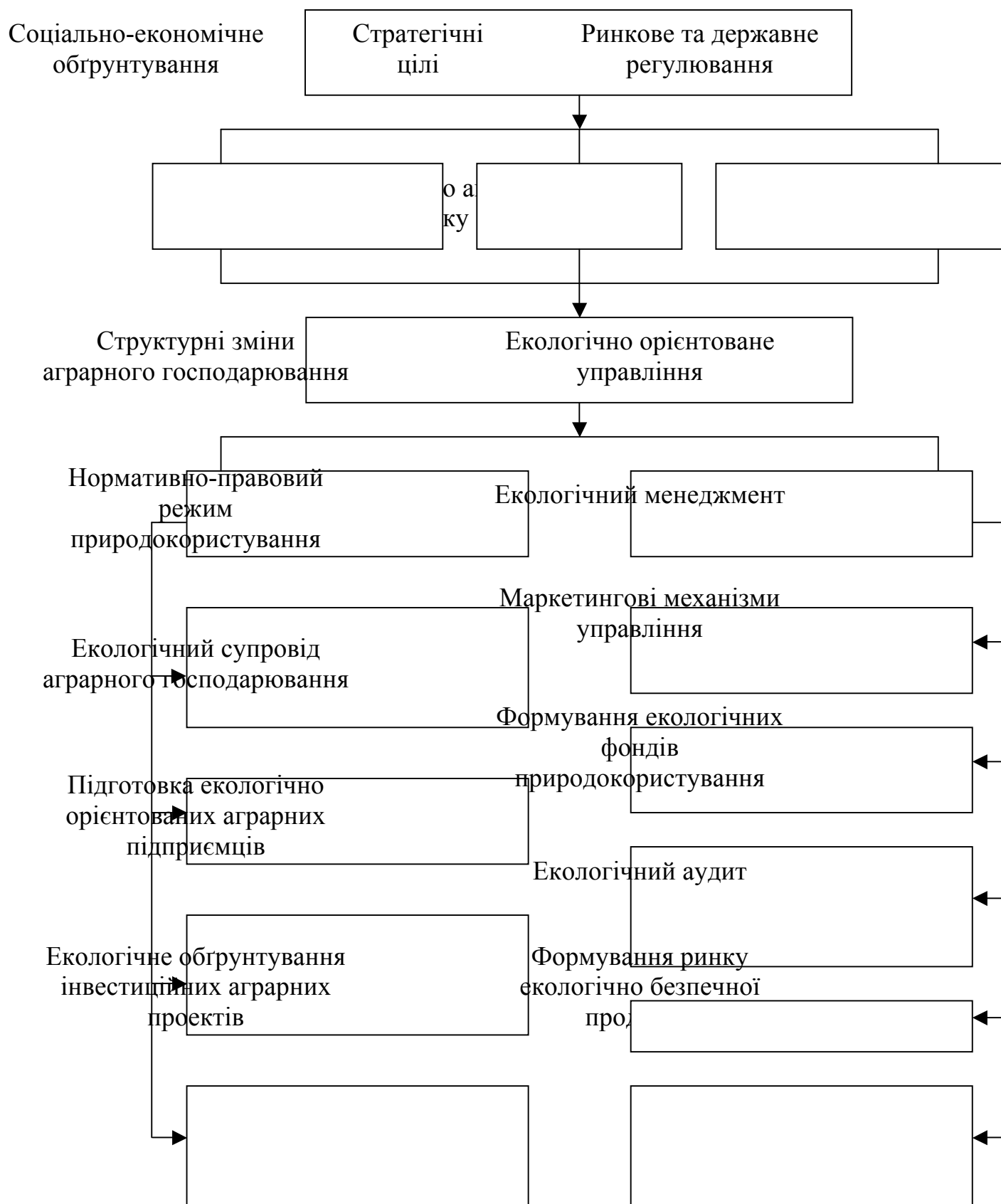

Рис. 4.4. Детермінанти екологізації розвитку аграрних підприємств економіки України

Примітка. Побудовано авторами.

аграрних підприємств та запропонує нові економічні перспективи, зокрема через систему банківського кредитування, залучення іноземних інвестицій на основі спільних агроекологічних проектів тощо.

Науково обґрунтована інституціональна методологія забезпечення прогресивних змін є тим інструментарієм, який дозволить концептуально охарактеризувати нові економічні відносини в системі вітчизняного аграрного господарювання з позицій екологічних детермінант. Особливості, послідовність застосування конкретних методів залежать від поставленої мети дослідження / господарської діяльності, зокрема значні перспективи залишаються за методами прогнозування та планування, які доповнюють один одного та функціонально залежать у прикладному аспекті. При цьому доцільно зазначити, що прогнозування та планування мають різне цільове спрямування: прогнозування – обґрунтоване передбачення шляхів розвитку та майбутніх перспектив, планування – проектування цільового розвитку у просторі й часі, попереднє прийняття рішень у відповідності до поставленої мети. Разом із тим, як прогнозування, так і планування створюють (на різних рівнях, зокрема з позицій державного та ринкового регулювання як взаємодоповнюючих) інформаційну основу для розвитку об'єкта, передбачення його перспектив на основі зниження ризиків небажаних ситуацій, зокрема екологічних.

Прогнозування з позицій організаційно-технічного забезпечення використовує окремі технологічні способи, конкретні прийоми та дії. Перспективи прогнозування в аграрному секторі слід пов'язати з моделюванням ситуацій із використанням сучасних комп'ютерних технологій. Технології прогнозування на основі моделювання дозволяють коректно формалізувати взаємозв'язок між постійними й змінними значення, зокрема параметрами дії внутрішніх і зовнішніх факторів в аграрному середовищі, передбачати ймовірні супроводжуючі агроекологічні процеси з метою попередження небажаних екологічних наслідків як для господарюючого суб'єкта, так і для навколишнього природного середовища.

Важливо у процесі моделювання закласти максимально можливу кількість змінних із урахуванням накопиченого досвіду аграрної господарської діяльності, екологічних основ природокористування (рис. 4.5).

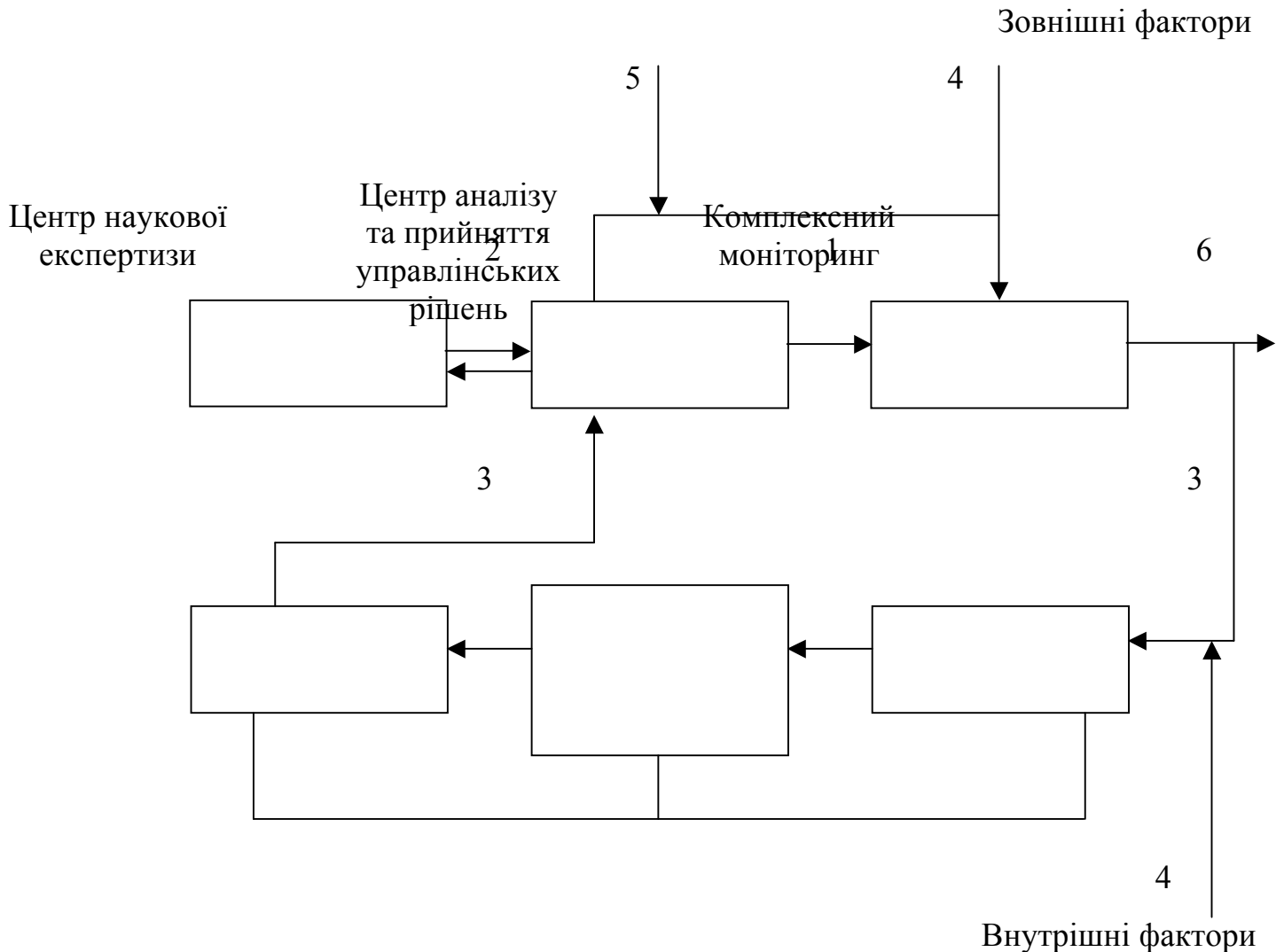

Рис. 4.5. Блок-схема сталого розвитку аграрного сектора на основі перспективних принципів управління

Примітки:

1. Побудовано за М.А.Голубець [83, с.163].

2. Умовні позначення:

1 – прямий зв'язок регулятора з керованою системою; 2 – взаємозв'язок між регулятором та еталонною системою; 3 – зворотній зв'язок з регулятором; 4 – канали факторів, що зумовлюють відхилення від програми й потребують постійного врахування з метою відновлення саморегулювання; 5 – вхід інформації до керованої системи через регулятора; 6 – вихід інформації від керованої системи.

Побудована блок-схема сталого розвитку аграрного сектора національної економіки як основи екологічного відтворення у процесі

господарювання аграрного підприємства дозволяє формувати перспективні прогнози та ефективно проводити управлінські дії. Використання принципів саморегуляції як основи найбільш досконалого управління є необхідним для практичної реалізації концепції сталого розвитку на рівні будь-якої системи – ринку, агроєкосистеми (у випадку нашого дослідження), та можливо за певних умов:

- чітко детермінованих структурно-функціональних параметрів керованої (саморегулюючої) агроєкологічної системи – ландшафтної ємності, видового складу та загального біорізноманіття, можливостей оновлення та самооновлення тощо;
- визначених параметрів найбільш досконалої, «гіпотетичної» системи, в напрямі якої буде розвиватися керована система внаслідок управлінського впливу на неї регулятора – природної екологічної системи як еталонної, що розвивається на основі внутрішніх принципів саморегулювання;
- функціонування оперативного й «компетентного» регулятора – через стратегічне планування (на державному та регіональному рівнях) та тактичні управлінські дії на рівні підприємства як конкретного суб'єкта господарювання, зокрема використання екологічного менеджменту, стратегічного маркетингу тощо;
- між керованою системою і регулятором існує надійний, безперервний зворотній зв'язок, що дозволяє оперативно реагувати на управлінські розпорядження; регулятор постійно отримує інформацію про стан, роботу систем відповідного реагування на управлінські розпорядження – зміни умов природокористування та можливостей природовідновлення;
- саморегулювання відбувається за трьома типами – за заданою програмою, за замкненим циклом зі зворотнім зв'язком і з урахуванням факторів, що зумовлюють відхилення від програми – у нашому випадку найбільш перспективним є третій тип, оскільки

дозволяє реагувати на динамічні процеси в системі аграрного господарювання, пов'язані з нерегульованими природними умовами та мінливим ринковим середовищем (соціально-економічні, політичні та деякі інші зміни).

Важливим елементом методології прогнозування є система планування, що базується на прийнятті виважених дієвих рішень на основі плану розвитку об'єкта – формалізованого відображення цілей, завдань, засобів для їх реалізації. Планування в контексті розглянутого та у відповідності до цілей концепції сталого розвитку аграрної системи господарювання необхідно реалізовувати чітким (кваліфікованим, професійно орієнтованим, економічно доцільним та екологічно спрямованим) обґрунтуванням майбутніх цілей розвитку, найкращих способів їх досягнення з урахуванням динамічних змін внутрішнього та зовнішнього середовища.

Сучасний стан вітчизняного аграрного сектора економіки України потребує прийняття виважених рішень щодо конструктивних змін, які стосуються структури аграрного господарювання на основі довгострокових державних (в окремих випадках регіональних) планів: по-перше, необхідно гармонізувати національне законодавство у сфері сільськогосподарського виробництва у відповідність до міжнародних екологічних вимог, стандартів, адаптувати принципи та режими природокористування в аграрній сфері до оптимальних параметрів, екологічно безпечних норм; по-друге, слід розробити та економічно обґрунтувати екологічний супровід аграрного господарювання у формі підвищення природно-ресурсного потенціалу територій, дієвої природоохоронної діяльності, зокрема частину площ з метою відновлення екологічної рівноваги вилучати (з певною періодичністю та тривалістю в часі) з виробничого обігу, спрямовуючи їх одночасно в екологічно необхідне (природно-заповідні території), й економічно доцільне русло, зокрема використання таких рекреаційних об'єктів у формі зеленого туризму, природно орієнтованих зоопарків, тваринницьких ферм тощо; по-третє, покращити систему підготовки аграрних підприємців, що матимуть

базові економічні й екологічні знання та будуть їх застосовувати на рівні прийняття ситуативних рішень у процесі агровиробничої діяльності; по-четверте, покращувати фінансовий стан суб'єктів аграрного господарювання на основі екологічно обґрунтованих інвестиційних проектів, системи кредитування тощо.

Нами окреслено можливості та перспективи застосування методу планування на рівні аграрних підприємств з метою забезпечення їхнього сталого розвитку (табл. 4.5).

Залежно від рівня прогнозованості при формуванні реальних проектів плану сталого розвитку аграрних підприємств національної економіки доцільним є обґрунтування різних ситуаційних варіантів – оптимістичного, реалістичного, песимістичного. Для прикладу, такий підхід дозволить певною мірою попередити екологічно небезпечні явища у складному агроекологічному середовищі та спрямувати його розвиток за бажаними (екологічно необхідними та господарсько вагомими) параметрами:

1. «Оптимістичний» варіант розвитку – забезпечує соціально-економічне покращання стану сільської місцевості та діяльності аграрних підприємств як основних господарюючих суб'єктів на інноваційних засадах організаційного, управлінського, виробничо-технологічного спрямування з обов'язковим відтворенням екологічно збалансованих параметрів стану довкілля.
2. «Реалістичний» варіант розвитку – створює реальні передумови ефективної інтеграції фінансово-економічних, соціально-культурних, екологічно обґрунтованих показників у реалізації національної концепції сталого розвитку на рівні вітчизняної системи аграрного господарювання.
3. «Песимістичний» варіант розвитку – певною мірою заперечує можливості сталого розвитку аграрної сфери з урахуванням складності взаємодій між безпосередньою сільськогосподарською діяльністю та природними процесами, що, у свою чергу, визначає

**Перспективи використання екологічно орієнтованого методу
планування в аграрних підприємствах**

Види планування	Основне завдання	Сутність господарювання
Стратегічне планування	Забезпечення ефективності, конкурентоспроможності, перспективне зростання цінності суб'єкта (аграрного підприємства) за показниками економічної діяльності (на рівні національної та регіональної економіки), належне відтворення необхідних умов аграрного господарювання, зокрема екологічних	Уточнення завдань, вибір методів та засобів досягнення поставленої мети, зокрема екологічно безпечних. На основі стратегічних планів підтримується відповідність між цілями та можливостями підприємства, здійснюється оптимальний розподіл ресурсів та адаптація до внутрішніх і зовнішніх умов господарювання
Тактичне планування	Досягнення кількісних та якісних параметрів стратегічних цілей у розвитку аграрного господарювання за встановлений період часу (календарний рік)	Реалізація визначеної стратегії у процесі аграрного господарювання за рівнями управління, виконавцями, упорядкування у часі та просторі з урахуванням накопиченого досвіду та можливих нових дій, екологічно орієнтованих зокрема, в умовах динамічного зовнішнього середовища
Оперативне планування	Вибір та постійне коригування необхідних засобів, оптимальне залучення ресурсів у визначені періоди часу (квартал або інші за потребою)	Виконання оперативних завдань доцільно проводити із урахуванням бюджетних витрат; вчасне передбачення можливих змін та запобігання їх негативному впливу, адаптація до мінливих природно-кліматичних умов

Примітка. Розроблено авторами.

необхідність екологічно орієнтованих кардинальних змін, зокрема реформ галузі при обмежених фінансових ресурсах.

Незважаючи на різні прогнозовані ситуації, важливим є відчуття соціально-економічної реальності й урахування значних ресурсних перспектив, що супроводжують вітчизняну систему аграрного господарювання; йдеться про реалізацію потенційних можливостей у формі підвищення відкритості інформації для інвесторів. У контексті до цього слід розвивати різноманітні екологічно орієнтовані процеси управління.

Структурні зміни в напрямі екологізації системи сталого розвитку аграрних підприємств України потребують нових технологій, що забезпечать значно менше навантаження на навколишнє природне середовище, одночасно вони будуть переважними за споживчими пріоритетами, конкурентоспроможними, гармонізованими до цілей державного регулювання, швидко захоплювати відповідні ринки. Такі зміни повинні проводитись в умовах удосконалення нормативно-законодавчої бази, зокрема підвищення екологічної відповідальності суб'єктів аграрного господарювання, посилення технічного регулювання у сфері екологізації економіки, насамперед за рахунок більш жорстких державних стандартів, нормативів щодо технологічних процесів виробництва аграрного продукту, що забезпечуватиме відновлення довкілля, отримання продукції, яка не буде наносити шкоди природним об'єктам протягом усього життєвого циклу.

На сьогодні екологічно орієнтоване регулювання вітчизняних аграрних підприємств повинно являти собою інформаційно насичену систему, елементами якої є регулювання, зокрема прогнозування, планування, контролювання на різних етапах, а також ринкове саморегулювання, внаслідок чого така система буде продукувати ефективні форми та засоби цілеспрямованого впливу на об'єкти – господарюючі та природні. На рівні вітчизняних аграрних підприємств йдеться про таку етапність:

- складання виробничої програми – бізнес-планів для діючих підприємств з урахуванням можливої модернізації та розробки

пакету документації із відображенням процесів проектування, екологічної експертизи для нового підприємства;

- планування якісних параметрів процесу аграрного виробництва та окремих його етапів у відповідності до екологічно обґрунтованих норм якості й безпечності аграрної сировини, продукції рослинництва, тваринництва та розширення можливостей її цільового споживчого призначення;
- внутрішньогосподарського календарного планування технічної підготовки, перевірки стану роботи обладнання, техніки; систем забезпечення сировиною, матеріалами, агротехнічними засобами з обґрунтуванням доцільності їх застосування тощо;
- екологічний контроль та контроль якості – систематично документально підтверджена оцінка діяльності підприємства з екологічних позицій на основі внутрішнього й зовнішнього аудиту з урахуванням європейських стандартів.

У розглянутому тісно переплітаються екологічно важливі завдання та нові напрями діяльності суб'єктів вітчизняного аграрного сектора, зокрема екологічний менеджмент та екологічний аудит. Нами на основі порівняльного аналізу сутності, можливостей та перспектив такої управлінської діяльності окреслено напрями потенційних переваг пропонувані екологічно спрямованих підходів щодо детермінант сталого розвитку аграрних підприємств (табл. 4.6).

Ефективно поєднані процедури й результати екологічно спрямованих управлінських процесів при окресленні перспектив розвитку вітчизняних аграрних підприємств з позицій концепції сталого розвитку дозволять сформувати дієві інструменти екологізації та її розповсюдження на всі аграрні підприємства не залежно від форм власності та видів діяльності. Зокрема, ми пропонуємо взаємодоповнюючі підходи до організації системи екологічного регулювання на рівні окремих типів аграрних підприємств в єдиному господарському комплексі України:

**Індикаційні ознаки дієвості систем екологічного регулювання
сталого розвитку аграрних підприємств**

Екологічний менеджмент	Екологічний аудит
<i>Цілі та завдання</i>	
Система управлінських важелів, спрямована на додержання меж допустимого тиску на навколишнє середовище при реалізації заходів досягнення бажаних темпів економічного зростання	Система екологічного контролю повинна бути спрямована не на покарання підприємств, а на пошук можливостей покращення взаємодій господарської та екологічної діяльності
<i>Функції</i>	
Управління станом природних екосистем, соціоприродних систем, управління станом та використанням природних ресурсів на основі їх екологічного відновлення	Проведення ревізії екологічної діяльності підприємств – перевірка загального рівня екологічності та екологічних нормативів у відповідності до встановлених вимог
<i>Форми та засоби реалізації</i>	
Екологічний менеджмент передбачає, що окреме підприємство та його продукція визначають структурний зв'язок між ним та навколишнім природним середовищем	Комплексний процес перевірки виконання екологічних та фінансових зобов'язань, правильність визначення рівня ризиків у розвитку аграрних підприємств

Примітка. Розроблено авторами.

- великі аграрні підприємства або їх угруповання (агрохолдінги) – економічна можливість проведення екологічного менеджменту за рахунок розширеного кооперування із залученням значної кількості інвестицій, зокрема у формі екологічних служб високого рівня, що спроможні ефективно керувати процесами різноспрямованого використання природних ресурсів (з одночасним контролюючими діями), обов'язкового відновлення екологічної рівноваги за прийнятними процедурами, використовуючи для цього різні прийоми та засоби, зокрема модернізовану матеріально-технічну базу, впровадження інноваційних технологій тощо;

- середні підприємства та фермерські господарства – можливість масштабного екологічного управління певною мірою обмежена, що потребує посилення регіонального співробітництва між такими підприємствами, їх позитивних взаємодій у вирішенні екологічних завдань на основі спільних управлінських рішень через штатні посади менеджерів-консультантів з екологічних питань (або залучення їх на певний період часу);
- невеликі підприємства в аграрному господарюванні – перспективи екологічного управління слід пов'язати з підвищенням фахової підготовки керівників-підприємців та можливостей прийняття ними ситуативних рішень щодо різних форм залучення екологічно орієнтованих служб регіону – агротехнічних, агрохімічних тощо.

Дотичним аспектом у системі організації екологічно орієнтованого аграрного господарювання, що має значні перспективи, є екологічний маркетинг як один із дієвих механізмів швидкого розвитку технологій і процесів, що дозволить знизити негативні впливи на навколишнє природне середовище, прискорить процес формування вітчизняного ринку екологічних товарів / послуг, який, у свою чергу, потребує розвитку маркетингових засобів регулювання.

При проведенні комплексних маркетингових заходів для вирішення екологічних завдань важливо ефективно використовувати напрацьовані й нові ринкові економічні механізми, а саме: плата за природні ресурси (землю, надра, воду, використання інших природних ресурсів тощо), за забруднення навколишнього середовища (викиди, стічні води), екологічне оподаткування, кредитні механізми збалансованого природокористування, система позабюджетних екологічних фондів, екологічне страхування та ін.

З метою посилення практичних аспектів у вдосконаленні соціально-еколого-економічних відносин вітчизняного аграрного середовища на макрорівні необхідна розробка стратегій забезпечення сталого розвитку системи аграрного господарювання. Стратегія дозволяє прогнозувати

майбутні проблеми та перспективи розвитку, сприяє зменшенню ризику при прийнятті рішень, забезпечує інтеграцію цілей і завдань усіх структурних Маркетингові механізми управління екологічною діяльністю і виконавців, підвищує результативність у довгостроковій перспективі та зміцнює внутрішню структуру підприємства, сектора чи економіки в цілому.

Зміни зон відповідальності господарювання виробників у такому контексті важливо зорієнтувати розвиток системи аграрного господарювання в різних напрямках на засадах відповідного інституційного інструментарію (рис. 4.6).

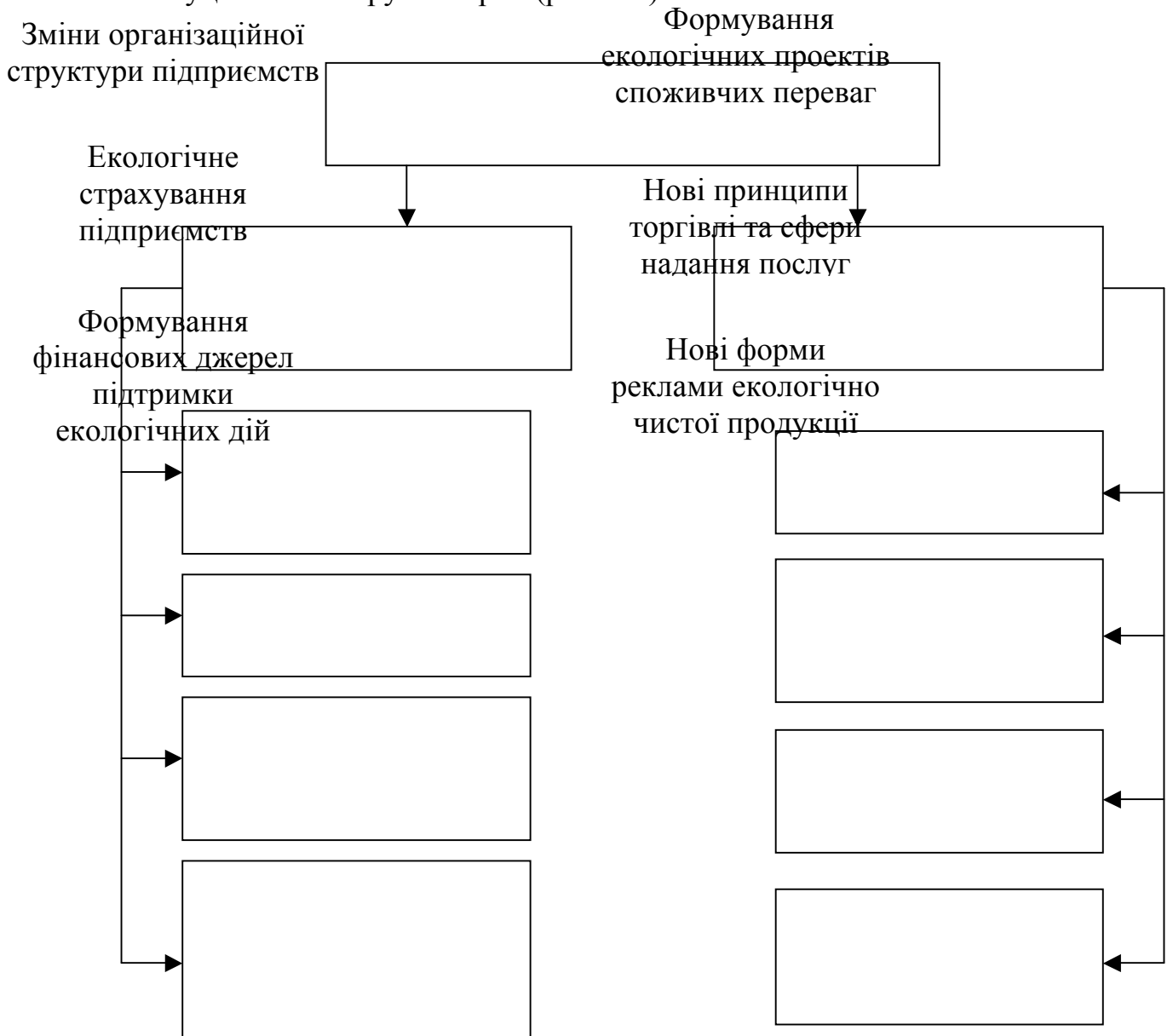

Рис. 4.6. Інституційний супровід системи аграрного господарювання

Примітка. Побудовано авторами.

Перспективи подальшого розвитку вітчизняних аграрних підприємств з метою попередження загроз для довкілля з одночасним розширенням можливостей економічного зростання нами розглянуто на прикладі Чернівецької області як одного з аграрних регіонів України, який має значні перспективи для екологічно досконалого господарювання. Чернівецька область як об'єкт аграрних відносин має значну кількість особливостей, пов'язаних із географічними, природно-кліматичними, екологічними факторами й агротехнічними умовами господарювання. Йдеться про районування області, яке базується на географічному зонуванні, що відображається на принципах розвитку сільського господарства за таких місцевостей. Із урахуванням зазначеного нами розроблені стратегічні складові забезпечення сталого розвитку системи аграрного господарювання Чернівецької області (додаток Ф).

Вважаємо, що розроблені нами стратегічні складові дозволять спрямувати розвиток аграрного сектора Чернівецької області в русло економічних та екологічних перспектив, ефективно поєднати сільське господарство, лісове господарство, рибництво та деякі інші галузі в єдиний комплекс агроекологічних взаємодій, відтворення природних та аграрних ресурсів з позицій охорони навколишнього середовища з одночасним проведенням аграрного господарювання на засадах екологічних балансів та різноспрямованих підприємницьких переваг.

Отже, окреслюючи перспективи удосконалення складових економічного регулювання у реалізації принципів екологізації вітчизняної системи аграрного господарювання, слід зробити висновки про важливість процесів поєднання економічних та екологічних регуляторних механізмів у створенні «досконалого» агроекологічного продукту, необхідно акцентувати увагу на значних можливостях інституцій державного регулювання та ринкового саморегулювання при розв'язуванні поточних завдань та стратегічних принципів національної концепції сталого розвитку, зокрема подоланні існуючих невідповідностей на рівні окремих суб'єктів аграрного

господарювання та дієвому вирішенні екологічних проблем (в окремих випадках масштабних загроз), що супроводжують розвиток сільського господарства України з обов'язковістю попередження загрозливих ситуацій через урегулювання природоохоронних відносин та ресурсозберігаючих технологій у формі екологічного аудиту, екологічних фондів природокористування, переходу на нові засади збалансування економічних, зокрема підприємницьких інтересів та екологічних пріоритетів в економічно обґрунтованих формах – структурних змінах аграрного господарювання, підвищенні інвестиційної привабливості вітчизняних аграрних підприємств, значних перспективах екологічно орієнтованого менеджменту, маркетингу, формування ринку екологічно безпечної аграрної продукції тощо.

4.3. Соціальні складові у балансі елементів сталого аграрного розвитку в Україні

Обов'язковим та взаємодоповнюючим елементом у реалізації концепції сталого розвитку вітчизняної аграрної системи господарювання є соціальна детермінанта. Важливість урахування соціального аспекту визначається теоретичними підходами й позитивною практикою економічного зростання значної кількості країн Західної Європи – Німеччини, Франції, Швейцарії, Нідерландів та інших. Саме у такій взаємодії можливим буде нове спрямування розвитку аграрних підприємств України на засадах екологічних пріоритетів та соціально спрямованих й умотивованих механізмів їх практичного забезпечення. Таке бачення дозволить, з одного боку, реалізовувати екологічні принципи в аграрному середовищі, з іншого боку, розвивати соціальну сферу в сільській місцевості як необхідну з позицій відродження українського села та переходу його на якісно новий рівень.

Соціальні агроекологічні підходи слід реалізувати в контексті загального усвідомлення значення біосфери як частини соціосфери.

У відповідності до закону незамінності фундаментальних факторів (В.Р. Вільямс) лише біосфера може забезпечувати стійкість навколишнього середовища й надалі ми переходимо до нової оболонки Землі, що включає сучасні науково-інформаційні складові, – закону ноосфери (В.І. Вернадський). Виходячи з теоретичних обґрунтувань, соціальне середовище характеризується окремими параметрами, що формують його специфічність і пов'язані з осмисленням причин взаємодії суспільства та природи; на сьогодні це – кооперація науки, релігії, громадської духовності, що дозволяє прогресивно розвиватися суспільству.

Важливо при цьому забезпечувати соціально-еколого-економічну рівновагу, оскільки сучасний цивілізаційний розвиток не може гарантувати стабільних умов існування живому, в тому числі людині. За таких умов еволюція соціоприродних відносин обумовлена культурологічними змінами, зокрема це відображає система аграрного господарювання (рис. 4.7).

Реалізація концепції сталого розвитку через аграрне середовище за соціальним спрямуванням набуває нового змісту в декількох аспектах, які слід враховувати при формуванні ефективних екологічних та соціально-економічних механізмів:

- 1) врахування особливостей системи аграрного господарювання, яка в найбільшій мірі наближена до природного середовища, задіює значну кількість екологічних ресурсів до основних й додаткових господарських процесів;
- 2) розвиток соціальних відносин в умовах сільської місцевості з достатньо усталеними традиціями (зокрема й господарськими), звичками, моральними устоями, що формувалися століттями і характеризують інституційне середовище.

У першому випадку йдеться про перспективи підвищення значущості та рівня природоохоронної діяльності як з боку окремих аграріїв, так і сільської громади в цілому. Окремі аграрні товаровиробники в сьогоднішніх умовах потребують підвищення кваліфікації, перепідготовки з питань

Аграрне середовище
сталого розвитку

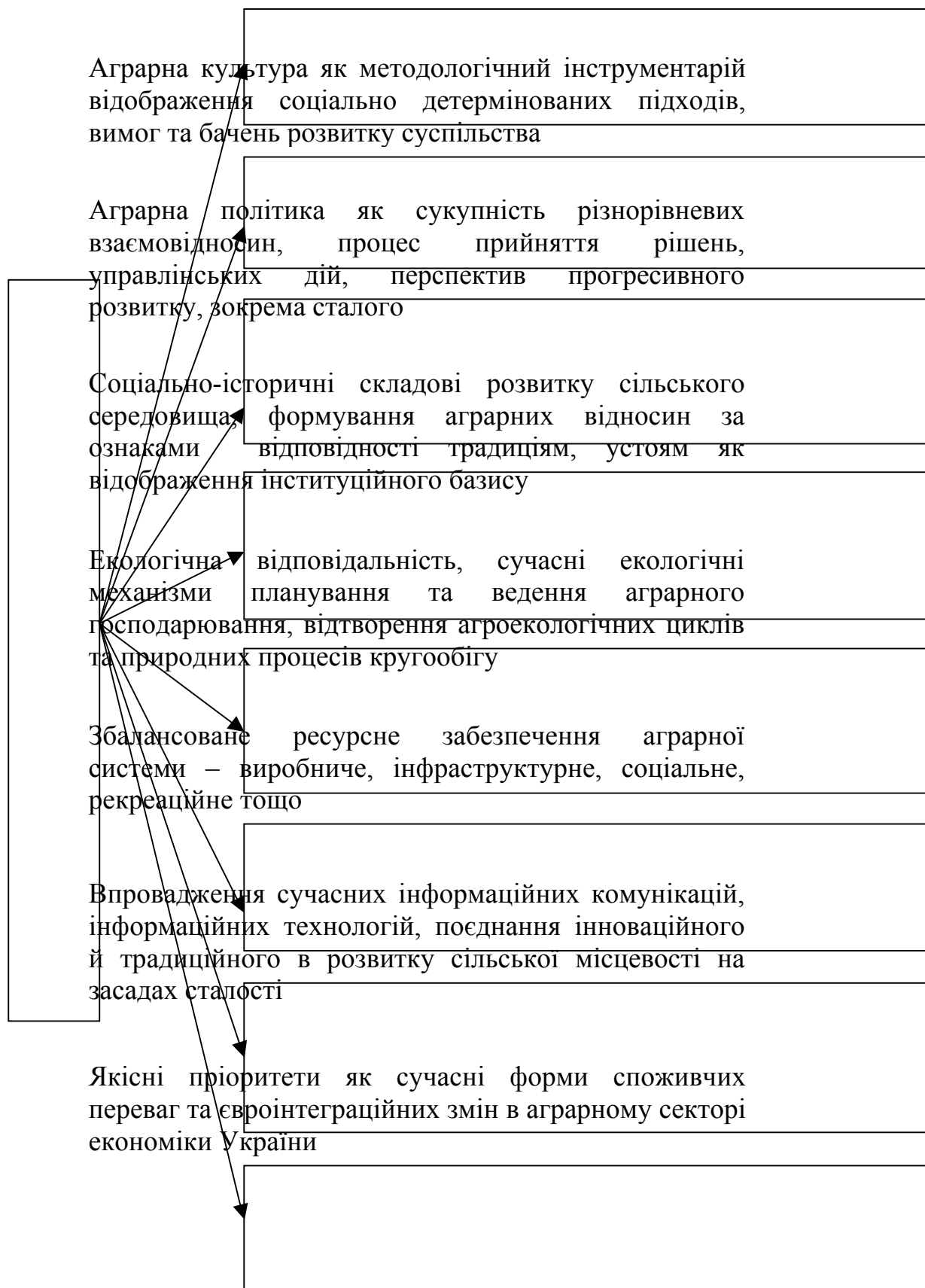

Рис. 4.7. Гармонізація детермінант аграрного середовища в умовах сталого розвитку

Примітка. Побудовано авторами.

інтегрування соціально-еколого-економічних аспектів у процеси господарювання. Підвищується також значення громадської думки в прийнятті важливих рішень екологічного спрямування. У відповідності до зазначеного перспективи підвищення дієвості природоохоронних заходів в сільській місцевості є значними. Нами це обґрунтовано на засадах теоретичних підходів, згідно з якими у соціосфері біотичні функції біосфери концептуально модифікуються, наповнюються соціальним змістом й виявляють себе в інших функціях, зокрема управлінських. Відтворення керованої системи (біосфери в цілому та окремих її складових, зокрема пов'язаних з аграрним середовищем) залежить від змістовності й успішної реалізації соціально-економічних та соціально-екологічних стратегій, планів, програм.

У другому випадку відображено соціально-історичну сутність системи аграрного господарювання та сільського побуту. Необхідність урахування такої складової доцільно визначити з позицій умотивованих моральних принципів й критеріїв, народної мудрості, досвіду попередніх поколінь, що становить інституційний базис.

Розвиток аграрних відносин за своєю сутністю на сьогодні є активним процесом й включає різноспрямовані взаємодії з навколишнім природним середовищем та мотивує соціальну необхідність зазначеного. На основі проведеного нами аналізу слід виокремити такі соціальні детермінанти екологічних та економічних взаємодій аграрного та природного середовища:

- споживчі матеріальні цінності – необхідність постійного відтворення агроекологічної системи з метою забезпечення населення продуктами харчування в достатній кількості та належній якості (продовольча безпека країни), а відповідні галузі промисловості – сировиною та іншими ресурсами;
- споживчі духовні цінності – виховання населення з позицій значущості навколишнього природного середовища в цілому, зокрема в поєднанні з аграрним середовищем, що є чинником

- духовного розвитку особистості й суспільства, подальшого зростання української нації на сприятливому інституційному базисі;
- аграрна політика – виконує функції стратегічного орієнтира, який дозволяє формувати позитивну динаміку розвитку аграрного сектора в економічному середовищі України;
 - долання екологічних проблем – відображає, з одного боку, необхідність подальшого аграрного прогресу в Україні на засадах оновленої культури природокористування, з іншого боку, є лімітуючим фактором у підвищенні рівня добробуту та здоров'я населення, що виявляється у скороченні тривалості життя, збільшенні кількості генетичних та інших небезпечних порушень;
 - аграрна культура – є тим сучасним інструментом вітчизняного суспільства, що буде формувати нові соціальні орієнтири у практичній аграрній діяльності, утвердження необхідності виховання екологічно культурного фахівця на основі принципів екологічної етики, екологічної педагогіки, екологічної психології, екологічної культури суспільства в цілому.

Практичну реалізацію екологічно збалансованого розвитку вітчизняних аграрних підприємств та відтворення довкілля із соціальних позицій доцільно забезпечити, на нашу думку, ефективним поєднанням двох принципів (інституцій) (табл. 4.7):

- 1) соціальної екологічної відповідальності;
- 2) соціальної екологічної умотивованості.

Соціально-екологічна відповідальність суспільства в розрізі аграрного господарювання відображає ступінь його інституційної зрілості у прийнятті тих чи інших рішень, зокрема управлінських. Йдеться про загальне розуміння незворотності техногенних процесів, усвідомлено спрямованого навантаження на навколишнє природне середовище у процесі аграрних перетворень, що відображає об'єктивний хід розвитку аграрної цивілізації на засадах зумовлюючих детермінант.

**Перспективи удосконалення соціальних принципів
«зацікавленості» в розвитку сталості аграрного господарювання**

Екологічна відповідальність	Екологічна умотивованість
<i>Доцільність</i>	
Необхідність удосконалення взаємодії аграрного й природного середовища з урахуванням зниження природно-ресурсного потенціалу (що встановлено й науково обґрунтовано) та перспективами відтворення аграрної цивілізації	Необхідність створення комунікаційних зв'язків та нових екологічних пріоритетів, екологічних цінностей на засадах суспільної свідомості та самосвідомості
<i>Сьогоднішній стан</i>	
Законодавчо-нормативне, технічне регулювання відповідності аграрної діяльності встановленим екологічним вимогам та нормативам. Існування відхилень зі сторони окремих суб'єктів аграрного господарювання у формі негативних екологічних дій та відповідних наслідків – забруднень, загрозливих екологічних ситуацій тощо	Недостатнє інформування населення про реальний екологічний стан та існуючі соціально-економічні проблеми в системі аграрного господарювання, нечітко окреслені перспективи подальшого розвитку породжують необізнаність та пасивність у прийнятті рішень. Інституції не «працюють» ефективно
<i>Перспективи</i>	
Планування (моделювання) розвитку екологічно безпечного аграрного господарювання на основі дієвості національної стратегії сталого розвитку, регіональних програм, планів екологічного відродження депресивних територій	Посилення матеріальної та духовної зацікавленості в удосконаленні системи аграрного господарювання. Підвищення мотивів професійної діяльності та зайнятості сільського населення, зменшення рівня трудової міграції

Примітка. Побудовано авторами.

Одночасно важливими є компенсаційні механізми пом'якшення взаємодії в системі «аграрне - природне» середовище за рахунок окремих видів екологічно спрямованих соціальних переваг. Йдеться про необхідність підвищення екологічної культури всіх, хто прямо або опосередковано

залучений до аграрної сфери – аграріїв, фахових спеціалістів, чиновників, управлінського персоналу, вихователів та педагогів закладів освіти в сільській місцевості тощо. Важливим є урахування діяльності громадських організацій, члени яких проводять розгляд нагальних екологічних проблем на добровільних засадах, пропонують свою допомогу в розробці та прийнятті екологічно виважених рішень.

В основі екологічної умотивованості перебувають як матеріальні, так і духовні цінності суспільства в цілому та кожного суб'єкта аграрного господарювання зокрема. Це дозволить сформувати нові підходи до використання природного середовища як такого, частиною якого є сама людина, відповідно ступінь відповідальності за окремі екологічні дії буде зростати. Пом'якшення тиску суспільства на довкілля і зміни в самому суспільстві дадуть можливість практично реалізувати правило соціально-екологічної рівноваги на рівні відновлення аграрного середовища.

У сукупності зазначене визначає детермінанти сталого розвитку аграрного сектора національної економіки.

Особливе місце в реформуванні аграрних відносин на сьогоднішньому етапі розвитку аграрного сектора економіки України повинна зайняти оновлена культура як соціальний феномен (соціальна інституція) – каталізатор людської активності, інтерактивна складова формування нової системи суспільних екологічних цінностей, ідеалів, підвищення творчого потенціалу та ін.

Аграрна культура за своєю сутністю є достатньо багатогранною, оскільки включає різноманітні суспільні явища та процеси, які, з одного боку, відображають сільський уклад життя, любов до природи в різних її виявах, з іншого боку, знаходить своє вираження у формі використання загальних матеріальних й духовних благ, одночасно пов'язаних із розвитком аграрного середовища в цілому та особистості зокрема – інфраструктура сільської місцевості, складові професійної й загальної трудової зайнятості, заклади освіти, культури, торгівлі, сфера дозвілля тощо (рис. 4.8).

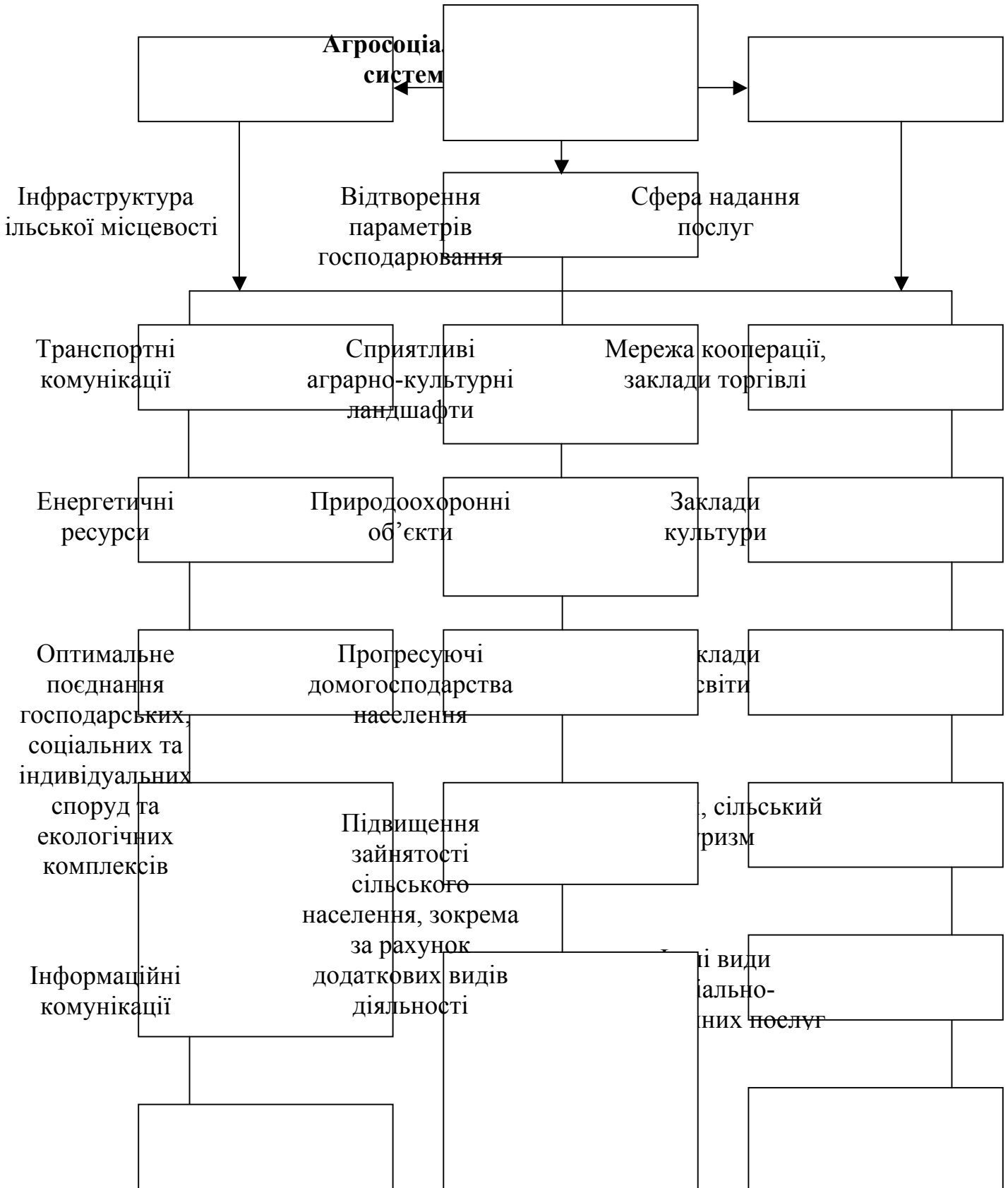

Рис. 4.8. Соціальні складові удосконалення аграрної культури як елемента концепції сталого розвитку

Примітка. Побудовано авторами.

У сучасних умовах розвитку сільської місцевості в Україні як соціальної основи аграрного середовища існує багато перспектив, які слід розглядати в декількох аспектах, пов'язаних із використанням ресурсів:

- по-перше, необхідність врахування недостатнього ресурсного забезпечення – йдеться про недосконалу інфраструктуру, обмеженість транспортного сполучення, інформаційних комунікацій, нераціональне використання енергетичних ресурсів тощо;
- по-друге, необхідність ресурсного розширення – значні можливості має сфера надання послуг як для мешканців села через заклади торгівлі, культури, освіти, так і самими жителями, зокрема у формі сільського туризму, ресторанного бізнесу та інших сфер додаткової трудової діяльності;
- по-третє, важливість збалансування у використанні тих чи інших видів ресурсів у формах заощадливості, повернення, відтворення, оновлення, що дозволить знайти нові соціальні резерви у практичній реалізації концепції сталого розвитку.

Значні перспективи ми пов'язуємо з розвитком інформаційних детермінант як основи нових підходів до удосконалення аграрного середовища сталого розвитку. Йдеться про необхідність розширення інформаційно-комунікаційних зв'язків у системі аграрного господарювання – налагодження ділових фінансових та бізнес-контактів, торгових потоків, зокрема ефективного збуту сільськогосподарської продукції та сировини, пошуку постачальників ресурсів тощо.

Сучасні інформаційні технології, зокрема інтернет-ресурси є важливими й у іншому спрямуванні – інноваційному розвитку соціальної сфери сільської місцевості, що дозволить сільській молоді та людям працездатного віку відчувати «позитиви» сучасних глобалізаційних процесів, які не залежать від конкретного місця проживання. Це, відповідно, сприятиме вирішенню таких необхідних завдань для відродження

українського села, підвищення його суспільної значущості, як активізація трудової діяльності, насамперед за рахунок аграрної як основної, так і доповнюючих видів – комерційної роботи, розробки бізнес-проектів, соціальної й екологічної реклами, багатогранної реалізації професійного й творчого потенціалу сільського населення, зниження рівня трудової міграції до великих міст, за кордон тощо, що, у свою чергу, дозволить суттєво підвищити трудовий потенціал аграрного сектора національної економіки.

Важливим на сьогодні й перспективним видом трудової сільської діяльності є зелений туризм – одна із форм надання туристичної послуги, який вже знайшов своїх прихильників, про що засвідчує відповідний досвід такої діяльності у країнах Європи, західної України тощо. Саме зелений / сільський туризм розвиває новий вид аграрної діяльності: економічної за формою, екологічної за сутністю, соціальної за спрямуванням. Одночасно – це дієвий механізм різноаспектної реалізації концепції сталого розвитку (табл. 4.8):

- за комерційною активністю – сприяє розвитку малого підприємництва в аграрному секторі економіки України;
- за природоохоронною діяльністю – формує для споживачів туристичного продукту систему екологічного навчання, екологічних маршрутів, природоохоронних акцій тощо;
- за ступенем реалізації соціальних завдань – виховання, навчання, відпочинок, психологічне розвантаження, самореалізація творчої особистості, небайдужості до свого історичного минулого й сільського сьогодення, підвищення рівня духовності людини та української нації в цілому.

Перспективи сталого розвитку вітчизняної системи аграрного господарювання доцільно пов'язати також з новим суспільним баченням категорії «якість» як індикатора соціальної необхідності й екологічної досконалості. Категорія якості характеризується рівнем відповідності соціально-культурним, етичним, естетичним потребам населення, засвідчує

Соціальне призначення та аспекти реалізації сільського зеленого туризму

Цільове призначення	Форми виконання	Характеристика процесів реалізації
Відпочинок	Подорожі, походи, індивідуальні тури	Пропозиції для невеликих груп учасників різних заходів – походів до лісу, озера або річки, в гори, сходження на вершини, сплав річками; у зимовий період – лижні та санні катання; катання на конях, рибальство, мисливство тощо. Для виконання зазначеного необхідні професійно підготовлені інструктори, керівники груп (як самі підприємці, так і наймані працівники)
Оздоровлення та рекреація	Психотерапія, природна ароматерапія	Відновленням фізичних й духовних сил в екологічно чистому середовищі, ознайомлення із природно-ландшафтними комплексами, із різноманіттям рослинного й тваринного світу, краєвидами природи та українського села, неповторністю тієї чи іншої місцевості
Екологічне навчання	Екологічні тури	Знайомство із визначними природними об'єктами, елементами природоохоронного фонду (за наявності такої можливості) – парки, заказники, природні резервації, заповідники тощо. Перебування відпочиваючих у таких місцях дозволить формувати почуття екологічної свідомості як елемента культури сучасної людини
Соціальне навчання	Український сільський побут, дійство обрядів	Вивчення місцевих традицій, звичаїв через сприйняття окремих видів атрибутів сільської місцевості, їх соціально-історичної цінності, що дозволяє формувати почуття спільності української нації, духовної єдності, небайдужості як до свого минулого, так і до майбутнього
Дитяче навчання	Дитячі програми	Ознайомлення дітей із реальним світом «книжкових персонажів»: звірами, птахами, рослинами. Безпосереднє спілкування дітей із живою природою, виховання доброти, почуття гармонії з природою з одночасним відповідальним ставленням до неї

Примітка. Розроблено авторами.

соціально-економічний розвиток держави та прогресивні соціальні пріоритети. Якість є одночасно метою і засобом реалізації відповідних принципів, за розповсюдженістю в аграрному середовищі вона охоплює сферу виробництва сільськогосподарської продукції й продовольчої сировини, надання послуг, умови праці та побутові умови тощо. Зазначене корелює із загальним правом населення України на якісні та безпечні харчові продукти, питну воду, чисте довкілля, сприятливе життєве середовище.

Чітко простежується необхідність формування дієвих важелів удосконалення загальної ситуації на рівні вітчизняного аграрного сектора та його подальшого соціального розвитку в контексті одержання якісного й безпечного аграрного продукту. Нормативно-правовими актами в Україні встановлено обов'язкові для виконання всіма суб'єктами господарювання, зокрема аграрного, вимоги до параметрів якості, безпеки, відповідності нормам й правилам. Таке завдання потребує нових підходів та різностороннього бачення якісних пріоритетів в аграрній сфері; оптимальне поєднання різних складових дозволить отримати комплексний соціально-економічний та екологічний результат.

Стратегічними цілями діями щодо управління якістю в системі аграрного господарювання, на нашу думку, слід визначити такі:

- підвищення рівня якості аграрного продукту як сукупно сформованого, технічно забезпеченого у відповідності до нормативно регламентованих суспільних вимог;
- суттєве розширення сфери надання послуг у сільській місцевості, зокрема екологічного спрямування в різних формах з одночасним створенням нових робочих місць;
- забезпечення конкурентоспроможності аграрної продукції / послуг як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках;
- зростання інвестиційної привабливості системи вітчизняних аграрних підприємств, яке повинно базуватись на показниках стабільності та взаємовигідних партнерських відносин;

- суттєве підвищення рівня доходів та якості життя сільського населення, зростання привабливості сільської місцевості й сільського побуту за оновленими соціальними показниками.

Аграрне середовище за своєю сутністю є достатньо складним з погляду забезпечення, управління та відтворення якісних параметрів (рис. 4.9). Пояснити це можна виходячи із розглянутих раніше в роботі особливостей структури та функціонування вітчизняних аграрних підприємств, взаємозалежності значної кількості параметрів розвитку соціальних відносин у сільській місцевості.

По-перше, процес формування сукупного аграрного продукту здійснюється під впливом значної кількості контрольованих та неконтрольованих (об'єктивно та суб'єктивно) чинників, що зумовлено поєднанням організаційних, соціальних, техногенних й природних елементів.

По-друге, недосконалою у вітчизняному аграрному секторі є система метрологічного регулювання, стандартизованого забезпечення та нормування показників якості аграрної продукції. Це впливає на розвиток міжнародної торгівлі, адже комерційний успіх окремого підприємства на зовнішньому ринку значною мірою залежить від того, наскільки продукція або послуги технічно регулюються у відповідності до діючих норм, стандартів, систем управління якістю та безпечністю, зокрема екологічною.

По-третє, соціальне середовище в сільській місцевості формується на основі державного забезпечення окремих соціально необхідних закладів охорони здоров'я, закладів освіти, культури, ситуативного поєднання матеріальних та моральних цінностей сільської громади, індивідуальних можливостей сільських мешканців у створенні етнічного побутового середовища та життєвого простору в цілому.

Одночасно важливим є розроблення місцевих програм сталого розвитку, збалансованого природокористування у просторово й територіально визначених межах; дієвість таких процесів значно посилиться у випадку сприйняття їх сільською громадою як соціально необхідних.

аграрній політиці
Державне регулювання,
Політичні процеси
створення левих
У сільському середовищі
Механізми соціального
аграрній політиці
забезпечення

як нові стимули про
Підвищення рівня
Аграрний розвиток
сільськогосподарських
середовищ, який
умовлятиме
екологічно свідомі
місцеві громади
соціальному полі

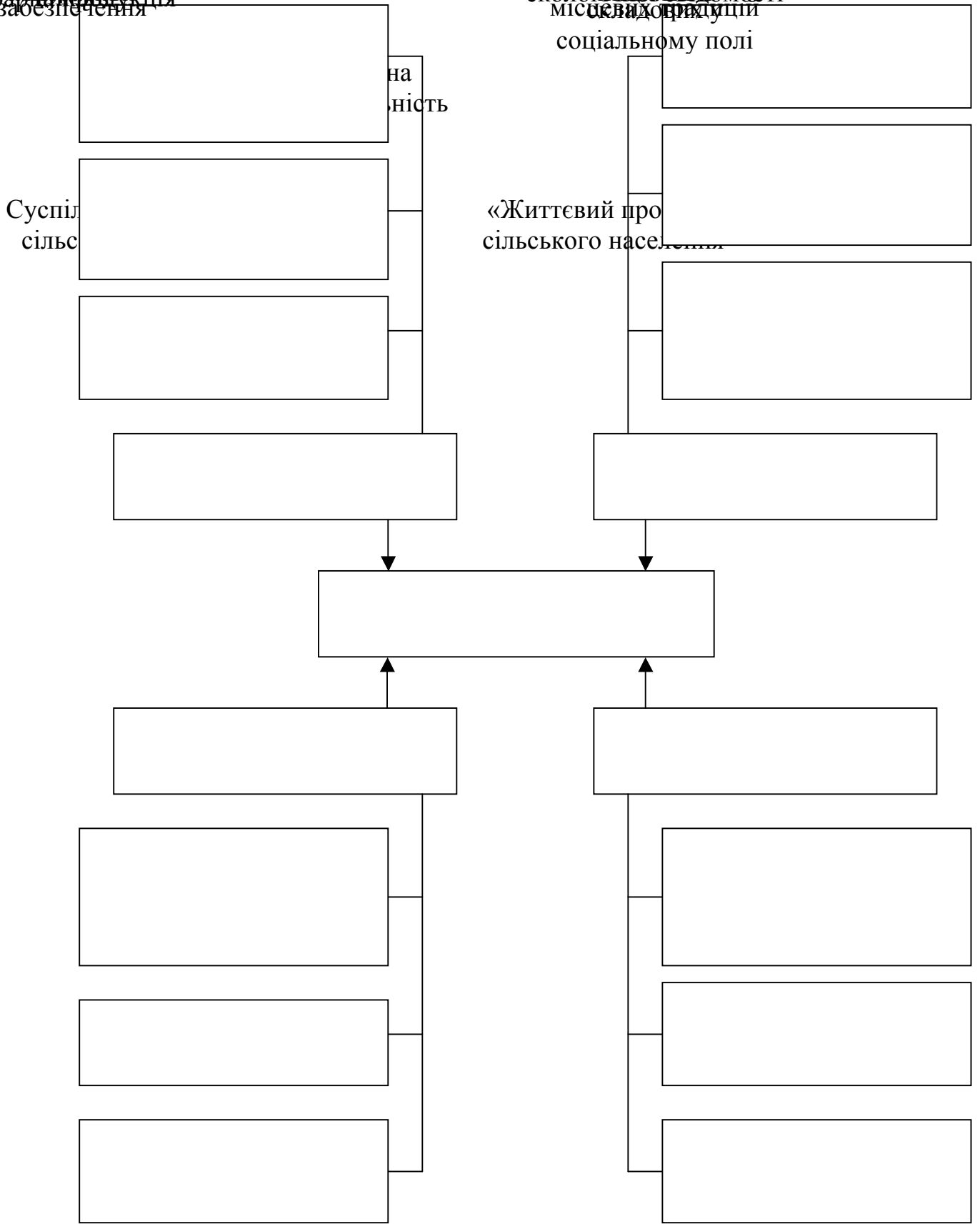

Рис. 4.9. Перспективні параметри формування «соціальної якості» в аграрному середовищі в концепції сталого розвитку

Примітка. Побудовано авторами.

Одним із аспектів підвищення соціальної відповідальності в системі розвитку аграрних відносин в Україні є колективне розуміння необхідності посилення вимог, оціночних критеріїв (у різних формах та із застосуванням сучасних дієвих механізмів управління) щодо якості та безпечності сільськогосподарської продукції, відповідність якої на сьогодні не завжди підтверджується або в окремих випадках навіть не контролюється. Йдеться, насамперед, про аграрні підприємства. Необхідність удосконалення соціальних підходів щодо забезпечення якісних параметрів визначається за такими спрямуваннями:

- виробництво «масової» аграрної продукції прийняттого рівня якості та безпечності з метою нових підходів до реалізації продовольчої безпеки країни не лише у кількісному еквіваленті фізіологічних норм харчування, але й за якісними показниками, що дозволить суттєво знизити рівень аліментарно-залежних захворювань й покращити індивідуальне здоров'я людини як важливу складову здоров'я нації. Доповненням до зазначеного є необхідність формування нової культури харчування населення України на основі соціальної значущості якості та безпеки харчування;
- аграрне виробництво та розширення ринкових пропозицій вітчизняної екологічно чистої / органічної продукції як більш досконалої з позицій споживчих переваг, що дозволить використовувати її для дитячого харчування, для харчування дорослого населення за цільовим призначенням – дієтичного, загальнооздоровчого, лікувально-профілактичного. Система органічного аграрного господарювання буде одночасно виконувати важливі екологічні завдання – відтворювати аграрні ландшафти в екологічно збалансованому спрямуванні, наближувати їх до природних екосистем, адже використання хімічних токсичних речовин неможливе – виробництво відбувається із застосуванням добрив та інших засобів природного походження;

- підвищення соціально-економічних стимулів для вдосконалення вітчизняної системи аграрного господарювання за якісними як сукупно пріоритетними напрямками з урахуванням підприємницьких потреб й одночасною реалізацією культурних і загальнонаціональних цінностей. Посилення дієвості державного управлінського впливу, механізмів державного регулювання, зокрема стратегічного планування, цілі та засоби якого є ключовою складовою державної аграрної політики. Розширення використання регіональних важелів у формуванні дієвих способів реалізації концепції сталого розвитку, посилення регіонального підходу з обґрунтуванням інституційних особливостей окремих аграрних регіонів.

На основі проведеного дослідження доцільно зробити висновок щодо важливості формування нових соціальних підходів до системи регулювання різноспрямованих процесів у аграрному середовищі з урахуванням соціально інтегрованих принципів екологічного управління різних складових аграрного навантаження на довкілля. Перспективи соціальної реалізації національної концепції сталого розвитку країни щодо аграрного сектора слід розглядати з позицій нового розуміння використання ресурсів – природних, інформаційних, комунікаційних тощо, ефективного поєднання різних механізмів у системі агроекологічного управління з метою збалансування економічних цілей, соціальних потреб та екологічної відповідальності, які в сукупності формують детермінанти сталого розвитку аграрного сектора національної економіки та аграрних підприємств.

Висновки до розділу 4

1. Перспективи практичної реалізації національної концепції сталого розвитку аграрних підприємств економіки України за екологічними

детермінантами необхідно пов'язати із розвитком сучасних регуляторних механізмів на рівні оптимального природокористування, взаємодії екологічних, економічних і соціальних констант аграрного розвитку, впровадження нових форм та методів аграрного господарювання з одночасним відродженням та підвищенням ефективності традиційних технологій, адаптованих до вітчизняної аграрної системи.

2. Впровадження принципу оптимального природокористування в аграрному середовищі пропонується застосовувати для забезпечення процесів використання й переробки природних ресурсів, використання й охорони природних об'єктів, підтримання продуктивності природних комплексів у межах агроекологічних ландшафтів різного рівня вагомості. Такий підхід дозволить ефективно поєднати дві важливі складові в аграрному господарюванні – економічну та екологічну: з одного боку, забезпечити створення сукупного аграрного продукту з метою задоволення суспільних потреб у сільськогосподарській продукції, з іншого боку – використання природних ресурсів повинно супроводжуватись обов'язковим екологічним «поверненням», що дозволяє досягати збалансування та екологічної рівноваги у контексті сталого розвитку.
3. З метою підвищення дієвості процесів практичного втілення теоретичного обґрунтованих агроекологічних прогнозів та методичних пропозицій щодо культури ведення вітчизняного аграрного господарювання нами пропонується застосування регіонально-територіальних принципів їхньої реалізації. Інтегровані підходи до еколого-економічного районування, розвиток макро- та мікрорегіональних господарюючих суб'єктів за територіально-господарськими ознаками повинні доповнюватись агроекологічним оновленням окремих територій (акваторій) на основі посилення умотивованості – економічної, соціальної, морально-психологічної. Зазначене дозволить створити нову інфраструктуру сільської місцевості, збільшити кількість робочих місць та підвищити

трудова зайнятість мешканців села, зокрема за рахунок екологічного господарювання, зеленого туризму тощо.

4. Удосконалення механізмів економічного забезпечення у реалізації концепції сталого розвитку на рівні аграрних підприємств економіки України пропонується на основі збалансування процесів державного регулювання як сукупності складових державної політики, державного управління, національних програм розвитку вітчизняного сільського господарства та ринкового саморегулювання, вільного підприємництва як важливого доповнення до економічної доцільності агровиробництва. Необхідними концептуальними складовими до стратегії екологізації вітчизняної економіки, зокрема аграрної, є екологічне спрямування усіх економічних дій, екологічне нормування агровиробничих проектів і господарської діяльності на основі стандартизованих принципів, вимог, природоохоронне обґрунтування використання природних ресурсів, спрямування заходів господарської діяльності на пом'якшення екологічних навантажень на сфері довкілля, що безпосередньо чи опосередковано задіяні в агровиробничих процесах. Дієвими механізмами реалізації зазначеного будуть сучасні управлінські важелі – екологічний менеджмент, екологічний аудит, екологічний маркетинг як система ефективних засобів до економічного розвитку в межах допустимого навантаження на навколишнє природне середовище.
5. Соціальні важелі в реалізації концепції сталого розвитку в системі аграрних відносин в Україні є значущими, оскільки дозволять формувати підходи до нового розуміння сутності сільської місцевості не лише як агровиробничого середовища, але й як однієї із сфер людських відносин, відродження українського села. Методологічним інструментарієм до реалізації соціально детермінованих підходів слід вважати аграрну політику та оновлену аграрну культуру, що у взаємодії будуть відображати сукупність різнорівневих відносин, прийняття рішень,

управлінських дій, перспектив сталого агроекологічного розвитку на засадах необхідного соціального становлення.

6. Пропонується застосування рівневого підходу до системи гармонізації детермінант сталого розвитку на рівні внутрішнього менеджменту аграрних підприємств, регіонального, секторального та загальнодержавного регулювання з урахуванням міжнародних зобов'язань України, європейський стандартів і глобальних цілей розвитку тисячоліття.

ВИСНОВКИ

Опрацювання тематики наукового дослідження дозволило отримати низку результатів теоретичного і науково-прикладного характеру та зробити такі висновки:

1. Оцінки суспільного розвитку з позицій національної економіки традиційно охоплюють соціально-економічні компоненти та характеристики. Водночас до класичної дуальності соціально-економічного розвитку додається екологічна складова, адже екологічна ситуація у світі та Україні зокрема суттєво погіршується. Особливо це актуально для вітчизняного аграрного сектора, який на фоні позитивної динаміки економічного росту демонструє низьку соціальну захищеність працівників і мешканців сільської місцевості та у процесі аграрного виробництва спричиняє забруднюючий вплив на довкілля, водночас потерпаючи від погіршення природно-кліматичних умов аграрної діяльності. Зазначене зумовлює необхідність дотримання концепції триєдиного розвитку – економічного, соціального, екологічного, який має назву сталого.
2. Сталий розвиток аграрних підприємств нами визначається як розвиток, який ґрунтується на збалансуванні та поєднанні таких важливих детермінант як економічна (підтримання певного рівня дохідності), екологічна (збереження природи та її здатності до самовідновлення), соціальна (забезпечення певного рівня життя населення сьогодні та в майбутньому), інституційна (зокрема – інституційне забезпечення, яке формує інституційні рамки сталого розвитку аграрних підприємств), а також взаємодія даних складових на основі системного підходу та синергетичної компоненти.
3. Додатковими обмежувальними факторами сталого розвитку в Україні й аграрному секторі зокрема, є вплив доповнюючих детермінант:

фрагментарність інституційного базису, відсутність політичної волі до проведення кардинальних реформ, низький рівень інформаційного забезпечення усіх компонент аграрного розвитку, слабка техніко-технологічна база аграрного розвитку, низький рівень організаційного забезпечення збалансованості інших компонент як підґрунтя прийняття ефективних управлінських рішень.

4. Нинішній етап цивілізаційного розвитку характеризується збільшенням вагомості та ролі аграрних інституцій та інституційних факторів у багатьох соціально-економічних процесах. Ці інституції є доповнюючо-організуючими, адже сам ринок не єдиний регулятор суспільного виробництва, а отже виникає необхідність і можливість додаткового регулювання з позитивними ефектами щодо соціальних, економічних та екологічних процесів. У цих умовах інституції виступають як детермінанти сталого розвитку.
5. Залежно від впливу детермінант сталості обґрунтовано етапність розвитку аграрного сектора, що охоплює шість періодів і водночас відзначається відсутністю стабільності та збалансованості. Проблемними залишаються питання гармонізації економічних, соціальних та екологічних детермінант сталості, рівень розвитку яких у аграрному секторі національної економіки недостатній, а також урівноваження інтересів виробників і споживачів з урахуванням секторальних, регіональних і загальнодержавних пріоритетів.
6. Обґрунтування перспектив екологічних параметрів у забезпеченні національної концепції сталого розвитку аграрних підприємств національної економіки охоплює теоретично визначені та практично спрямовані агроекологічні дії щодо удосконалення системи природокористування, форм і методів аграрного господарювання з позицій екологічної безпечності та поступового виходу на ступінь екологічної досконалості. Зазначене потребує нових управлінських рішень щодо їхньої збалансованості, досягнення стану оптимальності

природокористування – ресурсозабезпечення, ресурсовикористання, ресурсовідтворення у системі вітчизняного аграрного господарювання.

7. У відповідності до визначальних засад економічного регулювання та практичної реалізації концепції сталого розвитку розроблені стратегічні складові забезпечення сталості розвитку системи аграрного господарювання на прикладі Чернівецької області – мета та стратегічні цілі, цільові орієнтири реалізації стратегічних спрямувань, пріоритетні напрями досягнення стратегічних цілей і механізми їхньої реалізації, моніторинг та оцінка ефективності стратегічних складових, що дозволить гармонізувати розвиток аграрного сектора в руслі взаємодоповнюючих економічних, соціальних та екологічних перспектив.
8. Перспективи дієвої реалізації соціальних детермінант у контексті концепції сталого розвитку ґрунтуються на запропонованих принципах інтеграції аграрного середовища в єдиному соціально-економічно-екологічному просторі через визначені елементи удосконалення культури аграрних відносин у формі нового розуміння матеріальних і духовних благ, які слід пов'язати із розвитком інституційного середовища в цілому та особистості зокрема. Обґрунтовані інноваційні спрямування розвитку соціальної сфери сільської місцевості, у тому числі за рахунок інформаційних технологій, розширення підприємницької діяльності, активізації людського капіталу за новими принципами та формами сприятимуть вирішенню необхідних завдань відродження українського села, підвищення його суспільної значущості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України (тлумачення від 15.05.2014 р.).
2. Господарський Кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV (редакція від 24.07.2014 р.).
3. Земельний Кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III (зі змінами та доповненнями від 06.09.2014 р.).
4. Податковий Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI (редакція від 07.09.2014 р.).
5. Митний Кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI (редакція від 23.07.2014 р.).
6. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991р. № 1264-XII.
7. Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» від 21.09.2000 р. № 1989-III.
8. Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21.12.2010 р. № 2818-VI.
9. Закон України «Про землеустрій» від 22.05.2003 р. № 858-IV.
10. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 5.07.2012 р. № 5060-VI.
11. Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18.10.2005 р. № 2982-IV.
12. Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів» від 23.12.1997 р. № 771/91-ВР.
13. Закон України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» від 9.02.2012 р. № 4391-VI.

14. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції» від 04.06.2009 р. № 1447-VI.
15. Закон України «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції» від 17.07.1997 р. № 468/97-ВР.
16. Закон України «Про зерно та ринок зерна в Україні» від 4.07.2002 р. №37- IV.
17. Закон України «Про виноград та виноградне вино» від 16.06.2005 р. №2662- IV.
18. Закон України «Про насіння і садивний матеріал» від 26.12.2002 р. № 411-IV.
19. Закон України «Про пестициди і агрохімікати» від 2.03.1995 р. № 86/95-ВР.
20. Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» від 21.02.2006 р. № 3447-IV.
21. Постанова Верховної Ради УРСР «Про земельну реформу» від 18.12.1990 р. № 563-XII.
22. Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів» від 24.12.1999 р. № 1359-XIV.
23. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 03.12.1999 р. № 1529/99.
24. Указ Президента України «Про Національний план дій на 2012 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»» від 12.03.2012 р. № 187/2012.
25. Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку розроблення проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь України» від 2.11.2011 р. № 1134.
26. Постанова Кабінету Міністрів України «Про кліматичну програму України» від 28.06.1997 р. № 650.

27. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Міжвідомчу комісію із забезпечення виконання Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату» від 14.04.1999 р. № 583.
28. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку проектів із пріоритетних напрямів соціально-економічного та культурного розвитку (національні проекти)» від 8.12.2010 р. № 1256.
29. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» від 19.09.2007 р. № 1158.
30. Постанова Кабінету Міністрів України «Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених Кабінетом Міністрів України» від 13.03.2013 р. № 180.
31. Постанова Кабінету Міністрів України «Про скорочення кількості та укрупнення державних цільових програм» від 22.06.2011 р. № 704.
32. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року» від 17.10.2007 р. № 880-р.
33. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 роки» від 25.05.2011 р. № 577-р.
34. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 року» від 17.10.2013 р. № 806-р.
35. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії виконання Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат» від 16.01.2007 р. № 11-р.
36. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про підписання Протоколу про сталий туризм до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат» від 25.05.2011 р. № 449-р.

37. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про визнання таким, що втратило чинність, розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2010 р. № 121» від 2.09.2010 р. № 1761-р.
38. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реформування і розвитку аграрної освіти та науки» від 06.04.2011 р. № 279-р.
39. Наказ Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Концепції збалансованого розвитку агроecosистем в Україні на період до 2025 року» від 20.08.2003 р. №280.
40. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку / Міжнародний документ ООН від 14.06.1992 р., Документ 995_455.
41. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат / Міжнародний документ від 22.05.2003 р., документ 998_164, редакція від 27.05.2011, підстава 998_532.
42. Протокол «Про стале управління лісами до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат» (Міжнародний документ від 27.05.2011 р.).
43. Протокол «Про збереження і стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, підписаної в м. Київ 22 травня 2003 р.» (Міжнародний документ від 19.06.2008 р.).
44. Проект Закону України «Про сільське господарство» від 12.12.2011 р.
45. Проект Закону України «Про Концепцію переходу України до сталого розвитку» від 19.12.2001 р. №3234.
46. Проект Постанови Верховної Ради України «Про Концепцію переходу України до сталого розвитку» від 02.07.2004 р. № 5749.
47. Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції сталого розвитку сільських територій» від 2014 р. №12155.

48. Аграрна реформа в дії [Електронний ресурс] : програма розвитку АПК / Міністерство аграрної політики та продовольства України. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/apk?nid=3390>
49. Аграрний комплекс – локомотив вітчизняної економіки [Електронний ресурс] : програма розвитку АПК / Міністерство аграрної політики та продовольства України. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/apk?nid=3388>
50. Державна цільова програма розвитку Українського села на період до 2015 р. [Електронний ресурс] : програма розвитку АПК / Міністерство аграрної політики та продовольства України. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/apk?nid=2976>
51. Ініціатива «Рідне село» Практичні кроки. Господарства населення та сільськогосподарська кооперація [Електронний ресурс] : програма розвитку АПК / Міністерство аграрної політики та продовольства України. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/apk?nid=3389>
52. Програма економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» від 12.03.2012.
53. Проект структури Програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/node/10512>
54. Проект Концепції комплексної державної програми реформ та розвитку сільського господарства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CBwQFjAA&url=http%3A%2F%2Ffuga-port.org.ua%2Ffiles%2FProekt_concepicii_agroreform.doc&ei=Kv0XVOaUL6W_ygOHyoHwAg&usg=AFQjCNEwS_aLSKJ1mGdttYHmit0jRBsltQ&sig2=Cymice4oNNFjE0vSF8Tfjw&bvm=bv.75097201,d.bGQ
55. Проект Концепції Загальнодержавної цільової програми селекції у тваринництві до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CBwQFjAA&url=http%3A%2F%2Ffuga-port.org.ua%2Ffiles%2FProekt_concepicii_agroreform.doc&ei=Kv0XVOaUL6W_ygOHyoHwAg&usg=AFQjCNEwS_aLSKJ1mGdttYHmit0jRBsltQ&sig2=Cymice4oNNFjE0vSF8Tfjw&bvm=bv.75097201,d.bGQ

- ad=rja&uact=8&ved=0CBwQFjAA&url=http%3A%2F%2Fold.radakmu.org.ua%2Ffile%2F445170510.doc&ei=xv0XVI-gEcq7ygPggoKIAg&usg=AFQjCNHy-veFICXca7xwwNkuAQ-jzby06A&sig2=I_-0_jefzIyz_EBe4Cs_A&bvm=bv.75097201,d.bGQ
56. Проект Національної доктрини реформування та розвитку агропродовольчого комплексу України від 7 вересня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1411911
57. Аграрний союз України : Офіційний сайт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.aau.org.ua.
58. Амосов О.Ю. Фермерство як форма підприємництва в аграрній сфері / О.Ю. Амосов // Агросвіт. – 2008. – №8. – С. 4-6.
59. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти : У 2 ч. / Міжнар. рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. кер. М. З. Згуровський. – К. : НТУУ «КПІ», 2010. – Ч. 2. Україна в індикаторах сталого розвитку. – 216 с.
60. Ареф'єва О.В. Суперечності розвитку як основне джерело загрози безпеці рівноваги економічних систем / О.В. Ареф'єва, О.С. Шнипко //Актуальні проблеми економіки. – 2006. – №3. – С. 57-64.
61. Асоціація фермерів та приватних землевласників України [Електронний ресурс] : Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.farmer.co.ua/pages/aboutasots.php>
62. Афанасьев Н.В. Управление развитием предприятия: Монография / Н.В. Афанасьев, В.Д. Рогожин, В.И. Рудыка. – Харьков : ИНЖЭК, 2003. – 184 с.
63. Барабаш М.Б. Вплив зміни клімату на сільськогосподарське виробництво / М.Б. Барабаш [та ін.] // Економіка АПК. – 2012. – №10. – С. 33-37.
64. Беленцов В.Н. Экономический рост, экономическое развитие или развитие экономики? Критерии и основные показатели / В.Н. Беленцов // Економіка промисловості. – 2007. – №3. – С. 37-45.

65. Белоусов В.М. Откуда есть пошёл русский институционализм? / В.М. Белоусов // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2005. – Т. 3. – №1. – С. 177-182.
66. Бернар И. Толковый экономический и финансовый словарь/ И. Бернар, Ж.-К. Колли, пер. с фр., в 2-х тт. – М. : Междунар. отношения, 1994. – т. II.
67. Білорус О. Імперативи сталого розвитку в епоху глобалізації [Електронний ресурс] / О. Білорус, Ю. Мацейко // Економічний часопис-XXI : Науковий журнал. – 2002 . – №3. – С. 3-8 . – Режим доступу: <http://soskin.info/ea/2002/3/20020390.html>
68. Бородіна О.М., Геєць В.М., Гуторов А.О. та ін. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. – К. : Ін-т екон. та прогнозів. НАН України, 2012. – 54 с.
69. Будущее, которого мы хотим. Итоговый документ Конференции ООН по устойчивому развитию Рио+20 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/66/288&Lang=R
70. Василенко В.А. Менеджмент устойчивого развития предприятий: Монография / В.А.Василенко. – К. : Центр учебной литературы, 2005. – 648 с.
71. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984. – 336 с.
72. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста / В.И. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 522 с.
73. Вольчик В.В. Институционализм: вторичность нового мифа? (возможности и пределы институциональной экономики) / В.В. Вольчик // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2003. – Т. 1, № 1. – С. 126-134.
74. Время гигантов. Инвестгазета назвала ТОП-100 крупнейших агрокомпаний // Инвестгазета. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.investgazeta.net/kompanii-i-rynki/vremja-gigantov.-investgazeta-nazvala-top-100-krupnejshih-agrokompanij-164239/>

75. Всеукраїнський союз сільськогосподарських підприємств [Електронний ресурс] : Офіційний сайт. – Режим доступу до джерела: <http://www.vap.org.ua/ua/partners/vssp>
76. Геєць В. Соціоекономічна модернізація аграрного сектору України (концептуальні положення) / В. Геєць, В. Юрчишин, О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2011. – № 12. – С. 4-14.
77. Генералова Ю.В. Методологія дослідження тенденцій економічного зростання / Ю.В. Генералова // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – №1. – С. 3-10.
78. Генціаж Я. Інституційні механізми регіонального розвитку України: шлях до майбутнього / Я. Генціаж, М. Гнидюк // Збірник наукових праць УАДУ. – К. : УАДУ, 2002. – Вип. 2. - Ч. 1. – С. 66-73.
79. Герасимчук З. В. Регіональна політика сталого розвитку: теорія, методологія, практика : Монографія / З.В. Герасимчук. – Луцьк : Надстир'я, 2008. – 528 с.
80. Герасимчук З.В. Екологічна безпека регіону: діагностика і механізм забезпечення: монографія / З.В. Герасимчук, А.О. Олексик; Луц. держ. техн. ун-т. – Луцьк : Надстир'я, 2007. – 280 с.
81. Гиганты агробизнеса. ТОП-100 крупнейших агрокомпаний Украины // ИнвестГазета. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.investgazeta.net/kompanii-i-rynki/giganty-agrobiznesa-164680/>
82. Глобальні трансформаційні імперативи сталого розвитку національної економіки : монографія / В.Є. Реутов, К.В. Наливайченко, Н.З. Головченко та ін.; за наук. ред. В.Є. Реутова. – Сімферополь : Фенікс, 2011. – 284 с.
83. Голубець М.А. Екосистемологія / М.А. Голубець. – Львів : Поллі, 2000. – 316 с.
84. Гордиенко Л.Ю. Трансформационный подход к формированию концептуальных основ организационного развития / Л.Ю. Гордиенко // Наукові праці Донецького державного технічного університету. Серія: економічна. – 2001. – Випуск 37. – С. 12-16.

85. Гурвич Ж. Диалектика и социология / пер. с фр. Gurvitch G. Dialectique et sociologie / Ж. Гурвич. – Краснодар : Кубанский госуниверситет, НИЦ «Регион-Юг», 2001. – 294 с.
86. Данилишин Б.М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, В.С. Міщенко. – К. : РВПС України. – 1999. – 716 с.
87. Дворкін Р. Ліберальна концепція рівності. – У. кн. : Лібералізм: Антологія / Р. Дворкін. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 802-823.
88. Дем'яненко С.І. Агрохолдинги в Україні: добре чи погано? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/Agriculture_dialogue/2008/AgPP_21_Ukr.pdf
89. Довкілля України. 2012 : Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 234 с.
90. Дорогунцов С. Сталий розвиток: траєкторія можливостей та обмежень / С. Дорогунцов, О. Ральчук // Вісник НАН України. – 2000. – № 8. – С. 3-14.
91. Дорогунцов С.І. Сталий розвиток і безпека: аспекти сполучення / С.І. Дорогунцов, О.М. Ральчук – К. : Знання України, 2002. – 34 с.
92. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
93. Екологічна енциклопедія: У 3 т. / Редколегія: А.В. Толстоухов (головний редактор) та ін. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2008. – Т.3 : О-Я. – 472 с.
94. Екологічна Конституція Землі. Методологічні засади. / За ред. акад. НАН країни, д-ра екон. наук, проф. Ю.Ю.Туниці. – Львів : РВВ НЛТУ України, 2011. – 440 с.
95. Економічний енциклопедичний словник: у 2 т. / [С.В. Мочерний, Я.С. Ларіна, О.А. Устенко, С.І. Юрій]; за ред. С.В. Мочерного. – Львів : Світ, 2006. – Т. 2. – 568 с.
96. Європейський банк реконструкції та розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ebrd.com/russian/pages/country/ukraine.shtml>

97. Єфремов О. Сталий чи гармонійний (з екосистемою) розвиток – чому віддати перевагу? / О. Єфремов // Економіка України. – 2008. – №2. – С. 85-90.
98. Жиглей І.В. Облікове значення соціально відповідальної діяльності в умовах антикризового управління / І.В. Жиглей // Вісник ЖДТУ. – 2013. – №2 (64). – С. 45-50.
99. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: Деятельно-структурная концепция / Т.И. Заславская. – М. : Дело, 2002. – 568 с.
100. Звіт з людського розвитку в Україні за 2008 рік : Людський розвиток і європейський вибір України. – К. : ПРООН Україна, 2008. – 124 с.
101. Иншаков О.В. Лингвистика институциональной экономики / О.В. Иншаков, Д.П. Фролов // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 6. – 2010. – № 4. – С. 30-34.
102. Иншаков О.В. Лингвистика институциональной экономики [Текст] : [монография] / О.В. Иншаков, Д.П. Фролов. – Волгоград : ВолГУ, 2010. – 280 с.
103. Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. та ін.]. – К. : ННЦ “ІАЕ”, 2014. – 516 с.
104. Інституційна архітектоніка і механізми економічного розвитку // Економічна теорія. – 2005. – № 1. – С. 94-116.
105. Інституціоналізація природно-ресурсних відносин : [колективна монографія] / за заг. ред. М.А. Хвесика. – К. : ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2012. – 400 с.
106. Іншаков О.В. Інституція – ключ до розуміння економічних інститутів / О.В. Іншаков, Д.П. Фролов // Економічна теорія. – 2011. – № 1. – С. 52-62.
107. Камальян А. Основные формы государственного регулирования деятельности субъектов предпринимательства и их поддержки в АПК / А. Камальян, С. Чиннов // Междунар. с.- х. журнал. – 2009. – №3. – С. 9-12.

108. Касьянова Н.В. Особливості стратегії розвитку підприємства / Н.В. Касьянова // Вісник Хмельницького національного університету. – 2007. – №3. – Том 2. – С. 36-40.
109. Качала Т.М. Інституціоналізація економіки України: проблеми та перспективи: монографія у 2-х томах (т. 1) / Т.М. Качала. – Черкаси : ЧДТУ, 2011. – 475 с.
110. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России / С.Г. Кирдина. – М. : ТЕИС, 2000. – 213с.
111. Кобута І.В. Оцінка впливу членства у СОТ на аграрний сектор України (Круглий стіл «Чотири роки членства України в Світовій організації торгівлі: попередня оцінка економічних наслідків») / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ier.com.ua/files/publications/News/2012/28.11.2012_presentations/Kyiv_WTO_26_November_Kobuta.pdf
112. Комплексне порівняльно-правове дослідження відповідності законодавства України ACQUIS COMMUNAUTAIRE у сфері торгівлі та сталого розвитку, у тому числі соціальна політика та захист довкілля. – К. : Міністерство юстиції України, 2011. – 119 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.minjust.gov.ua/file/23509
113. Корнев В.В. Інституційні орієнтири ринкових перетворень / В.В. Корнев // Економіка та прогнозування. – 2002. – № 3. – С. 82-91.
114. Косторной С.В. Особливості оподаткування сільськогосподарських підприємств / С.В. Косторной // Науковий вісник Таврійського державного агротехнологічного університету. – 2012. – №1(17) Том 2. – С. 285-292.
115. Котикова О.І. Зміст поняття сталого розвитку / О.І. Котикова // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2007. – №12. – С. 170-174.
116. Кравців В.С. Регіональна політика сталого розвитку гірських територій України: сучасний стан та напрямки вдосконалення / В. С. Кравців //

- Сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів Європи. – Ужгород, 2010. – С. 21-27.
117. Кулініч О.М. Сталий розвиток національної екології як ознака цивілізаційних процесів XXI століття / О.М. Кулініч // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – №1 (127). – С. 25-31.
118. Кучин Б.Л. Управление развитием экономических систем: технический прогресс, устойчивость. / Б.Л. Кучин, Е.В. Якушева – М. : Экономика, 1990. – 157 с.
119. Литвин В.М. Історія України / В.М. Литвин. – К. : Наукова думка, 2006. – 727с.
120. Лісовський С.А. РІО + 20 – «Майбутнє, якого ми хочемо»: особливості реалізації парадигми сталого (збалансованого) розвитку в Україні / С.А. Лісовський, Г.Б. Марушевський, П.Г. Павличенко, Л.Г. Руденко, Т.В. Тимочко // Український географічний журнал. – 2012. – №3. – С. 3-10.
121. Лопатинський Ю. М. Развитие аграрного сектора Украины: поиск модернизационных решений / Ю.М. Лопатинський // Eastern Review. – Uniwersytet Łódzki. – 2013. – Tom 2. – S. 67-78.
122. Лопатинський Ю.М. Трансформація аграрного сектора : інституціональні засади : Монографія / Ю.М. Лопатинський. – Чернівці : Рута, 2006. – 343 с.
123. Лопатинський Ю. М. Детермінанти конкурентоспроможності сільськогосподарських товаровиробників / Ю.М. Лопатинський // Наукові праці Національного університету харчових технологій (Серія : Економіка). – 2008. – № 26. – С. 73 – 76.
124. Лопатинський Ю. М. Перспективи розвитку виробництва органічної продукції в Україні / Ю.М. Лопатинський // Організаційно-економічні та правові проблеми розвитку сільського господарства та сільських територій : Збірник наукових доповідей та статей Львівського національного аграрного університету. – Львів : Українські технології, 2012. – С. 123-127.

125. Лопатинський Ю. М. Свідома та несвідома модернізація аграрних інституцій / Ю. М. Лопатинський // АгроСвіт. – 2013. – № 19. – С. 3-8.
126. Лопатинський Ю. М. Сталий розвиток аграрного сектора національної економіки у контексті євроінтеграції / Ю. М. Лопатинський // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія : Економіка. – 2015. – Випуск 730-731. – С. 17-20.
127. Лужанська Т. Професійні громадські організації в аграрному секторі економіки України: проблеми розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://undp.org.ua/agro/pub/ua/P2005_02_01_05.pdf
128. Майер Дж. М. Основні проблеми економіки розвитку / М. Дж. Майер, Е. Дж. Раух, А. Філіпенко – К. : Либідь, 2003. – 688 с.
129. Макаренко Н. О. Концептуальні засади формування механізму сталого розвитку сільськогосподарського виробництва [Електронний ресурс] / Н.О. Макаренко // Вісник Сумського національного аграрного ун-ту : науковий журнал. – Сер. «Фінанси і кредит». – 2012. – Вип. 2. – Режим доступу : <http://repo.sau.sumy.ua/bitstream/123456789/1470/3/37Makarenko.pdf>
130. Мальтус Т.Р. Опыт о законе народонаселения / Т.Р. Мальтус // Шедевры мировой экономической мысли : В 4-х т. – Петрозаводск : Петроком, 1993. – Т.4. – 137 с.
131. Мельник Л.Г. Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях / за ред. д.е.н., проф. Хлобистова Є.В. / РВПС України НАН України, ІПРЕЕД НАН України, СумДУ, ЛНТУ, НДІ СРП. – Сімферополь : Фенікс, 2010. – С. 142-160.
132. Мельник Л.Г. Социально-экономический потенциал устойчивого развития / Под ред. Л.Г. Мельника, Л. Хенса. – Сумы : Университетская книга, 2009. – 1120 с.
133. Милгром П. Экономика, организация и менеджмент : В 2-х т. / П. Милгром, Дж. Робертс ; Пер. с англ. Под редакцией И.И. Елисейевой, В.Л. Тамбовцева. – Спб. : Экономическая школа, 2001. – Т.1. – 468 с.

134. Моисеев Н.Н. Алгоритмы развития / Н.Н. Моисеев. – М. : Наука, 1987. – 304 с.
135. Мороз О.О. Інституціональна система аграрної економіки України: монографія / О.О. Мороз. – Вінниця : УНІВЕРСУМ, 2006. – 438 с.
136. Мороз О.О. Контракти в аграрній економіці: реальність і перспективи / О.О. Мороз, В.М. Немцов. – В. : ВНТУ, 2011. – 187 с.
137. Москаленко А.П. Экономика природопользования и охраны окружающей среды / А.П. Москаленко. – М. : МарТ, 2003. – 224 с.
138. Наукові засади розробки стратегії сталого розвитку України : монографія / ІПРЕЕД НАН України, ІГ НАН України, ІППЕ НАН України. – Одеса : ІПРЕЕД НАН України, 2012. – 714 с.
139. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році. – К. : Міністерство екології і природних ресурсів України, LAT & K. – 2012. – 258 с.
140. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2012 році. – К. : Міністерство екології і природних ресурсів України, LAT & K. – 2013. – 416 с.
141. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. Б.Є. Патона. – К. : Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 2012. – 72 с.
142. Негіші Т. Історія економічної теорії / Т. Негіші. – М. : АспектПресс, 1995. – 462 с.
143. Нова кліматична ера: глобальне потепління може мати для України як негативні, так і позитивні наслідки // Тиждень. – № 29 (246). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Society/55859>
144. Новицький В. Інституціоналізм у діалектиці сучасного економічного розвитку / В. Новицький // Економіка України. – 2005. – № 7. – С. 49-57.

145. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. Пер. с англ. – М. : Начала, 1997. – 180 с.
146. Норт Д. Институциональные изменения : рамки анализа / Д. Норт // Вопросы экономики. – 1997. – №3. – С. 6-17.
147. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
148. Олейник А.Н. Институциональная экономика / А.Н. Олейник. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 416 с.
149. Ольшанська О. В. Методологічні основи формування агросоціальних систем / О. В. Ольшанська // Економіка України. – 2013. – №10 (623). – С. 74-80.
150. Орлов О.Г. Збалансованість як складова концепції сталого розвитку суспільства / О.Г. Орлов // Збірник наукових праць Луцького національного технічного ун-ту. – 2011. – Вип. 8 (31). – Ч. 2. – С. 83-91.
151. Основні показники сільськогосподарської діяльності домогосподарств у сільській місцевості в 2013 році : Статистичний бюлетень. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 33 с.
152. Осташко Т.О. Ринкова трансформація аграрного сектора / Т.О. Осташко. – К. : Фенікс, 2004. – 280 с.
153. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
154. Позняк С.П. Чорноземи – національне багатство України [Електронний ресурс] / С.П. Позняк. – Режим доступу : <http://www.lnu.edu.ua/lessons/chornozemy/chornozemy.pdf>.
155. Попова О.Л. Сталий розвиток агросфери України : політика і механізми / О.Л. Попова. – К. : Ін-т екон. та прогнозув. НАНУ, 2009. – 352 с.
156. Попова О.Л. Основні засади сталого розвитку сільських територій / О.Л. Попова // Науковий вісник Національного аграрного університету. – 2008. – Вип. 124. – С. 76-81.

157. Попова О.Л. Агроекономіка : соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку / О.Л. Попова // Економіка України. – 2012. – № 5. – С. 73-84.
158. Посаднева О.М. Особливості оподаткування сільськогосподарської діяльності в Україні / О.М. Посаднева // Інноваційна економіка. – 2012. – №2. – С. 257-260.
159. Потенціал сталого розвитку України на шляху реалізації інтеграційного вибору держави: Монографія / О.М. Алімов, І. М. Лицур, В.В. Микитенко та ін. – К. : ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2014. – 520 с.
160. Прадун В.П. Економіко-екологічні основи сталого розвитку регіональних агропромислових комплексів: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. екон. наук. : спец. 08.07.02. НАНУ. Об'єднаний інститут економіки / В.П. Прадун. – Л., 2005. – 41 с.
161. Програма дій «Порядок денний на ХХІ століття» / пер. з англ. : ВГО «Україна. Порядок денний на ХХІ століття». – К. : Інтелсфера, 2000. – 360 с.
162. Проекти концепції сталого розвитку України : можливість їх вдосконалення та застосування. Аналітична записка / О. О. Мартюшева. – Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1566>.
163. Раєвнева О.В. Управління розвитком підприємства: методологія, механізми, моделі: Монографія / О.В. Раєвнева; Харк.нац.екон.ун-т. – Харків : ІНЖЕК, 2006. – 496 с.
164. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения / Д. Рикардо // Антология экономической классики. – М. : ЭКОНОВ-КЛЮЧ, 1993. – 360 с.
165. Романко С.М. Принцип сталого розвитку у використанні природних ресурсів / С.М. Романко // Międzynarodowej naukowo-practucznej konferencji «Dynamika Naukowych badan – 2013». – 2013. – Volume 5. – Prawo. – Przemysl, Polska. – Nauka I studia. – С. 42-47.

166. Россоха В.В. Розвиток відносин власності в сільськогосподарських підприємствах / В.В. Россоха, Л.М. Пронько. – К. : ННЦ Інститут аграрної економіки, 2010. – 252 с.
167. Руденко Л.Г. Основополагающие принципы устойчивого развития регионов и их претворение в Украине / Л.Г. Руденко, И.А. Гориленко. – Географические проблемы стратегии устойчивого развития природной среды и общества. – М. : РАН, 1996. – С. 288-301.
168. Руденко Л.Г. Роль Українських Карпат у забезпеченні сталого (збалансованого) розвитку України / Л.Г. Руденко, С.А. Лісовський // Український географічний журнал. – 2009. – № 3. – 66 с.
169. Русак О.Н. Экологическая безопасность как основа комфортной жизнедеятельности в современном городе [Електронний ресурс] / О.Н. Русак, Л.Г. Філатов, А.М. Царенко // Вісник Одеської державної академії будівництва та архітектури – 2009. – № 36. – С. 351–362. – [Режим доступу] : http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Vodaba/2009_36/index.files/St65_36.htm.
170. Савчук В.С. Базисні економічні інститути і напрями аналізу їх парних взаємозв'язків / В.С. Савчук, В.Д. Якубенко // Економічна теорія. – 2005. – № 2. – С. 49-63.
171. Семенов В.Ф. Одеська область на шляху до сталого розвитку економіки / В.Ф. Семенов, О.Л. Михайлюк // Регіональна економіка. – 2002. – № 3. – С. 124-34.
172. Серков А.Ф. Проблемы формирования экономических институтов аграрного рынка России / А.Ф. Серков // Економіка АПК. – 2003. – №10. – С. 134-138.
173. Синякевич І. Стратегія подолання глобальних екологічних загроз / І. Синякевич // Економіка України. – 2010. – №12. – С. 69-77.
174. Системно-комплексне оцінювання потенціалу сталого розвитку України / О.М. Алимов, В.В. Микитенко, І.М. Лицур та ін. – К. : ДУ

- «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2013. – 88 с.
175. Сільське господарство України. 2013 : Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 390 с.
176. Сімченко Н.О. Соціальні інститути сталого розвитку / Н.О. Сімченко // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2010. – № 1(3). Том 2. – С. 292-298.
177. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : ЭКСМО, 2007. – 960 с.
178. Смоляк С.А. Критерии оптимального поведения фирмы в условиях неопределенности / С.А. Смоляк // Экономика и математические методы. – 2005. – том 41. – №3. – С. 39-53.
179. Собкевич О.В. Розвиток аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України / О.В. Собкевич, В.М. Русан, А.Д. Юрченко. – К. : НІСД, 2011. – 39 с.
180. Соловей В. Міфи та реалії українських чорноземів / В. Соловей // The Ukrainian farmer. – 2012. – № 4. – С. 38-41.
181. Сорокина С.Г. Торстейн Веблен и его книга «Теория праздного класса» (вступительная статья) // С.Г. Сорокина. – М., 1984. – 368 с.
182. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 187 с.
183. Спенсер Г. Классификация наук / Н.Н. Спиридонов (пер. с англ.). – М. : Вузовская книга, 2006. – 90 с.
184. Сталий розвиток : проблеми та перспективи: [зб. наук. пр.] / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка ; [редкол. : О. А. Дубасенюк (голов. ред.) та ін.], – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 411 с.
185. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ “ІАЕ”, 2012. – 182 с.

186. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року / Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. та ін. / за ред. Ю.О. Лупенка та О.Г. Булавки. – К. : ННЦ ІАЕ, 2013. – 74 с.
187. Стратегія розвитку сільських територій Чернівецької області на 2011-2015 роки / Головне управління агропромислового розвитку Чернівецької обласної державної адміністрації. – Чернівці, 2010. – 43 с.
188. Сухарев О. Концепция экономической дисфункции и эволюция фирмы / О. Сухарев // Вопросы экономики. – 2002. – №10. – С. 70-81.
189. Сэй Ж.Б. Трактат по политической экономии / Ж.Б. Сэй. – М. : Дело, 2000. – 232 с.
190. Тамбовцев В.Л. Введение в экономическую теорию контрактов / В.Л. Тамбовцев. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 144 с.
191. Тараненко І.В. Інноваційний імператив сталого розвитку глобалізованого суспільства / І.В. Тараненко // Економічний вісник Донбасу. – 2011. – № 3. – С. 51-56.
192. Теоретико-методологічні основи дослідження процесів формування стратегії сталого розвитку соціально-економічної системи в умовах інтеграції та глобалізації : монографія / за заг. ред. І. Ю. Швець. – Сімферополь : ДЛІИШ, 2013. – 296 с.
193. Теорія, політика та практика сільського розвитку ; [за ред. О.М. Бородіної, І.В. Прокопи]. – К. : Ін-т екон. та прогноз. НАН України, 2010. – 376 с.
194. Ткач А.А. Інституціональні основи ринкової інфраструктури: Монографія / А. А. Ткач. – К. : Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2005. – 295 с.
195. Трегобчук В.М. Концепція сталого розвитку для України / В. М. Трегобчук // Вісник НАН України. – 2002. – № 2. – С. 28-40.
196. Турило А.М. Экономическое развитие и классификация его видов в предпринимательстве / А.М. Турило, А.А. Турило // Наукові праці

- Донецького державного технічного університету. Серія: економічна. – 2001. – Випуск 37. – С. 136-139.
197. Укіс Ю.О. Роль неформальних інститутів в перехідній економічній системі: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. : спец. 08.01.01. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна / Ю.О. Укіс. – Х., 2005. – 22 с.
198. Україна після 2015 року: Майбутнє, якого ми прагнемо / Національна доповідь. [Лібанова Е. М., Балакірева О. М., Єрмолаєв А. В. та ін.] – К. : Програма розвитку ООН, 2013. – 112 с.
199. Україна у цифрах. 2013 : Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 240 с.
200. Фаворо О. Внутренние и внешние рынки / О. Фаворо // Вопросы экономики. – 1997. – № 6. – С. 90-103.
201. Фертікова Т.М. Інституційна економіка / Т.М. Фертікова. – Миколаїв : ЧДУ ім. П. Могили, 2010. – 124 с.
202. Філіпенко А.С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність / А.С. Філіпенко. – К. : Знання, 2007. – 670 с.
203. Химинець В.В. Еколого-економічні засади сталого розвитку Закарпаття : [монографія] / В.В. Химинець. – Ужгород, 2004. – 212 с.
204. Химинець В.В. Інституційні основи сталого розвитку Карпатського регіону в контексті синьої економіки / В.В. Химинець // Сталий розвиток економіки. – 2013. – № 3 (20). – С. 161-165.
205. Хобта В.М. Механізми забезпечення розвитку підприємств: еколого-економічний аспект: Монографія / В.М. Хобта, У.В. Лаврик, О.Ю. Попова, О.Ю. Шилова ; ДВНЗ «Донецький національний технічний університет». ННІ «Вища школа економіки та менеджменту». – Донецьк, 2009. – 270 с.
206. Ходаківський Є.І. Синергетичні засади розвитку агроекономічної системи. – Житомир : Спілка економістів України, 2008. – 17 с.
207. Ходжсон Дж.М. Скрытые механизмы убеждения: институты и индивиды в экономической теории / Дж.М. Ходжсон // Экономический

- вестник Ростовского государственного университета. – 2003. – Том 1, №4. – С. 11-30.
208. Цілі розвитку Тисячоліття. Україна – 2013. Національна доповідь. – К. : Міністерство економічного розвитку і торгівлі України / ПРООН, 2013. – 178 с.
209. Чернецький Ю. Сучасний соціологічний інституціоналізм і «нова економічна соціологія» як напрями дослідження проблем економіки / Ю. Чернецький // Економіка України. – 2004. – №5. – С. 62-68.
210. Чешков М. Развитие: философская идея и конкретные исследования / М. Чешков // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 8. – С. 70-81.
211. Чистий прибуток (збиток) підприємств за видами економічної діяльності за 2008-2012 роки [Електронний ресурс] : Статистична інформація. Фінанси / Держ. служба статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
212. Швиданенко О.А. Глобальна конкурентоспроможність: теоретичні та прикладні аспекти / О.А. Швиданенко. – К. : КНЕУ, 2007. – 307 с.
213. Шевчук В. Формування інноваційної моделі сталого розвитку України в посткризовий період / В. Шевчук // Економічний часопис ХХІ. – 2010. – №2. – С. 6-8.
214. Шиян Д.В. Циклічність у формуванні сталого розвитку сільського господарства : монографія / Д.В. Шиян / Харківський національний аграрний у-нт. ім. В.В. Докучаєва. – Харків : ХНАУ , 2011. – 349 с.
215. Шовкун І.А. Інноваційний тип економічного розвитку в інституціональній теорії / І.А. Шовкун // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. – 2006. – Випуск 103-2. – С. 105-111.
216. Шпикуляк О.Г. Економічні інституції та інститути у розвитку теорії ринку / О.Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2010. – №1. – С. 159-165.

217. Шпикуляк О.Г. Інституційні засади формування соціального капіталу в механізмі розвитку сільських територій// О.Г. Шпикуляк, Г.Ф. Мазур // Економіка АПК. – 2014. – № 8. – С. 63-68.
218. Шпикуляк О.Г. Інституції у розвитку та регулюванні аграрного ринку : монографія / О.Г. Шпикуляк. – К. : Ін-т аграр. економіки, 2010. – 394 с.
219. Шпикуляк О.Г., Курило Л.І. Інтелектуальний та людський капітал як детермінанти інноваційного розвитку економіки: інституціональний аспект // Інноваційна економіка. – 2011. – № 3 [22]. С. 3-9.
220. Шубравська О. Сталий економічний розвиток: поняття і напрям досліджень / О. Шубравська // Економіка України. – 2005. – № 1. – С. 36-42.
221. Шульц С.Л. Еволюція парадигми районування та її модернізація в умовах реформування просторово-інституційної структури економіки України / С.Л. Шульц, М.В. Максимчук, І.З. Сторонянська // Регіональна політика. – 2010. – №3. – С. 20-28.
222. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры. / Й.Шумпетер; пер. с нем. В.С. Автономова, М.С. Любского, А.Ю. Чепуренко. – М. : Прогресс, 1982. – 455 с.
223. Що таке сталий розвиток [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ngo.donetsk.ua/uploads/files/text16_1.pdf.
224. Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты / Т. Эггертссон. – М., 2001. – 408 с.
225. Юм Д. Трактат о человеческой природе / Д. Юм. – Мн. : Поппури, 1998. – 360 с.
226. Юрченко Л.І. Екологія / Л.І. Юрченко. – К. : Професіонал, 2009. – 304 с.
227. Bartlett A. Reflections on Sustainability, Population Growth and the Environment // Renewable Resources Journal. – Winter, 1997-98. – Vol. 15. – No4. – P. 6-23.
228. Carter N. The Politics of the Environment. Ideas, Activism, Policy. – Copyright Cambridge University Press, November 2001. – 382 p.

229. Commons J.R. Institutional Economics / J.R. Commons // American Economic Review. – 1931. – Vol. 21. – P. 648-657.
230. Communication from the commission to the European parliament, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions : Taking stock of the Europe 2020 strategy for smart, sustainable and inclusive growth. – Brussels, 19.3.2014 COM(2014) 130 final/2. – 21 p.
231. Daly H.E. Beyond Growth : The Economics of Sustainable Development. – Boston, MA : Beacon Press, 1996. – 253 p.
232. Formaini R.L. The engine of capitalist process: entrepreneurs in economic theory / R.L. Formaini // Economic and financial review. – 2001. – №4. – P. 2-11.
233. Green Economy and Trade – Trends, Challenges and Opportunities (GETOP UNEP Report) / United Nations Environment Programme report. – Geneva, 2013. – 302 p. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.unep.org/greeneconomy/GreenEconomyandTrade/GreenEconomyandTradeReport/tabid/106194/language/en-US/Default.aspx>
234. Hamilton W. Institution. Encyclopedia of the Social Sciences / W. Hamilton – N.-Y., 1932. – V.-VIII.
235. Hodgson G.M. What is the Essence of Institutional Economics? / G.M. Hodgson // Journal of Economic Issues. – Jun. 2000. – Vol. 34. – Issue 2. (June). – P. 317-330.
236. Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies. – New York: UN, 2001. – 319 p.
237. International Finance Corporation [E-source]. – Access mode: http://www.ifc.org/wps/wcm/connect/region_ext_content/regions/europe+middle+east+and+north+africa/ifc+in+europe+and+central+asia/countries/ukraine+country+landing+page
238. International Finance Institutions, Export Credit Agencies and Farm Animal Welfare [E-source]. – Access mode: www.hsi.org/assets/pdfs/hsi_ifi_report_june_2013.pdf

239. Meadows D. H. The Limits to Growth : A Report for the Club of Rome's Project On The Predicament of the Mankind / D. H. Meadows. – NewYork : Universe Books, 1972. – 205 p.
240. Nakamura L. Economics and the new economy: the invisible hand meets creative destruction / L. Nakamura // Business review. – 2000. – July/August. – P.15-30.
241. North D. Institutions / D. North //Journal of Economic Perspectives. – 1991, Winter. – Vol. 5. – № 1. – P. 97-112.
242. Our Common Future / Report of the World Commission on Environment and Development. – United Nations, 1987. – 247 p.
243. Pearce D. Blueprint for a green economy / D. Pearce, A. Markandya, E. Barbier. – London : Earthscan, 1989. – 193 p.
244. Pezzey J. Definitions of Sustainability. – UK CEED Discussion Paper : UK CEED, London, Aug. 1989. – No. 9.
245. "Sustainable Development: A Critical Review" by S. Lele. // World Development. – 1991. – vol.19, #6. – P. 607-621.
246. The Green Economy Initiative. – UNEP, 2010 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.unep.org/greeneconomy>.
247. Towards a Green Economy : Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. – UNEP, 2011 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.unep.org/greeneconomy>.

Додаток А

Аналоги терміну «сталий розвиток»

Вчені, установи	Пропонований аналог терміну «сталий розвиток»
<i>1</i>	<i>2</i>
М. Стронг	«екорозвиток» – екологічно орієнтований соціально-економічний розвиток, при якому зростання добробуту людей не супроводжується погіршенням середовища існування та деградацією природних систем
П. Олдак	«рівноважне природокористування» – коли суспільство контролює всі сторони свого розвитку, намагаючись, щоб сукупне антропогенне навантаження на середовище не перевищувало самовідновного потенціалу природних систем
А. Ісаченко	«оптимізація природного середовища» – комплекс заходів щодо раціонального використання природних ресурсів, охорони, оздоровлення й узагальнення природного оточення людства
А. Москаленко	«рівноважне природокористування» – передбачає неперевикнення сумарного антропогенного навантаження потенціалу самовідновлення природного середовища та / або окремих територій
Л. Мельник	«екологізація» – процес неухильного та послідовного впровадження систем технологічних, управлінських та інших рішень, що дають змогу підвищувати ефективність використання природних ресурсів з одночасним збереженням або поліпшенням природного середовища (або взагалі життя) на локальному, регіональному та глобальному рівнях

Продовження додатку А

1	2
О. Єфремов	«гармонійний (з екосистемою) розвиток» – історичний процес, де корисна потужність екосистеми забезпечує неубуваючі темпи зростання життєзабезпечення людства при екологічній нормалі (нормальний для життєзабезпечення суспільства стан). Тобто передбачається збереження гармонії між суспільством і природою, за якої природне навколишнє середовище зберігається у нормальному для життєзабезпечення суспільства стані та створює умови для формування певних принципів життя і розвитку суспільства
І. Синякевич	«екологізація суспільного розвитку» – об’єктивний процес протидії глобальним екологічним загрозам в екологічній, економічній, соціальній і духовній сферах і трансформації споживацької природо руйнуючої ментальності людей у природо ощадну, а економічних інструментів – в інструменти екологічної політики
Д. Пірс, А. Маркандія, Е. Барб’є	«зелена економіка» – це допомога економіці в реалізації екологічної політики
Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП)	Зеленою є така економіка, яка призводить до підвищення добробуту людей і зміцнення соціальної справедливості при одночасному істотному зниженні ризиків для навколишнього середовища та дефіциту екологічних ресурсів

Примітка. Побудовано на основі [97; 115; 131; 137; 173; 241; 246].

Додаток Б

Трактування поняття «інституція»

Вчений	Визначення
1	2
Т. Веблен	Інституції - прийнятні для суспільства способи мислення та дії, які формуються під впливом притаманних людям інстинктів. Також вчений трактує інституції як поширений спосіб судження, який стосується відносин між суспільством і особою та окремих виконуваних ними функцій; як систему життя суспільства, яка складається із сукупності діючих правил, норм, обмежень і з психологічного боку може бути охарактеризована як переважаюча духовна позиція чи розповсюджене уявлення про спосіб життя в суспільстві [71, с. 201-202]
У. Гамільтон	Інституція – це словесний символ для кращого позначення низки суспільних звичаїв, що означають переважний і постійний спосіб мислення, який перетворився для народу у звичай. Вони встановлюють форми та межі людської діяльності. Світ звичаїв і звичок, до якого ми пристосовуємо наше життя, є сплетінням і незламним життям інституцій [234, р. 84] (це одне з перших визначень інституцій)
Д. Норт	Інституції – створювані людьми рамки поведінки, «правила гри», що структурують політичні, соціальні та економічні взаємодії [241, р. 97]. Інституції являють собою структуру, яку люди накладають на свої взаємовідносини, визначаючи в такий спосіб стимули, що разом з іншими обмеженнями окреслюють межі вибору, а вони, у свою чергу, задають рамки функціонування економіки й суспільства протягом того чи іншого періоду часу. Інституції охоплюють як формальні правила й неформальні обмеження (загальновизнані норми поведінки, досягнуті угоди, внутрішні обмеження діяльності), так і певні характеристики примусу до виконання тих та інших [146, с. 6-7]
Дж. Коммонс	Інституція – це колективна дія з контролю, лібералізації (звільнення) і розширення індивідуальної дії, розширення того, що індивідуум може досягти своїми незначними і тривіальними діями, які по суті є «транс-діями» [229, р. 652]. Тобто вчений розглядає правові норми як інституції, які врегульовують конфлікти і сприяють укладанню угод
Дж. Ходжсон	Інституції – це сталі системи існуючих і укорінених суспільних правил і звичаїв, що структурують соціальні взаємодії [207, с. 16]. Інституції – це ключові елементи будь-якої економічної системи [235, р. 317].

Продовження додатку Б

1	2
Неолібералісти (М.Фрідман, Дж.Сакс та ін.)	Також не заперечують необхідність і значення інституцій. Говорять про принадність типових інституцій (економічного ринку та політичної демократії), стверджуючи їх корисність для суспільства й економіки
Соціологи (Е. Дюркгейм та ін.)	Інституції – визначені способи дій і суджень, що існують у суспільстві зовні й незалежно від окремо взятого індивідуума [92, с. 20]. Це положення отримало подальший розвиток у концепції соціетальних (на рівні суспільства як цілого) інституцій [див., наприклад: 99; 209 та ін.]
Представники французького інституціоналізму	На відміну від американських колег, більш широко трактують значення терміну «інституції». О. Фаворо зазначає, що «інституції» можна використовувати для визначення тих організацій, де колективне існування не передбачає досягнення об'єктивно вимірюваного результату [200, с. 91]
О.В. Іншаков	Інституція – соціальна форма типізації функцій суб'єктів господарювання, що визначає їх статуси, ролі в системі суспільного виробництва, а також забезпечує еволюцію системи суспільного поділу праці на підставі норм, правил, регламентів інструкцій контрактів стандартів та порядків [106, с. 56]

Примітка. Узагальнено авторами.

Додаток В

Інституційні детермінанти сталого розвитку

Економічні рівні	Інституції	Функції
1	2	3
Макро-рівень	Держава	Регулювання сталого розвитку; застосування адміністративно-правових важелів для сталого зростання науково-технологічного потенціалу, поліпшенню добробуту населення та соціального клімату в країні, усунення деградації її природних ресурсів
	Законодавча база	Забезпечення гармонізації законодавства з питань сталого розвитку
	Екологічно-безпечна політика	Затвердження повномасштабної правової основи для докорінного поліпшення стану навколишнього природного середовища в країні; підвищення екологічної свідомості та рівня екологічної освіти
	Інституція моніторингу природно-ресурсної сфери	Регулювання антропогенного навантаження на навколишнє природне середовище з метою не перевищення його екологічної місткості
	Банківська система	Регулювання розподілу ресурсів, необхідних для впровадження інновацій у сфері сталого розвитку. Управління інноваційною активністю кредитних інституцій у напрямі забезпечення стабільного та безпечного соціально-економічного розвитку
	Податково-бюджетна система	Запровадження податкових пільг, цільових субсидій з метою стимулювання екологізації економічних відносин
	Система соціального захисту	Захист від безробіття, надання допомоги непрацездатним групам населення, поєднання державної і страхової системи соціального захисту
	Система суспільних соціальних фондів	Формування і розвиток найбільш важливих для суспільства якостей індивідів незалежно від їх особистих доходів
	Судова система	Вирішення або подолання внутрішньосистемних конфліктів
	Наука	Генерування інновацій у сфері сталого розвитку; забезпечення якості людського життя шляхом створення новітніх корисних винаходів та розробок
	Освіта	Розширення знань, розвиток спеціальних навичок, інтелекту, формування життєвої позиції й цінностей у сфері сталого розвитку. Освіта в інтересах сталого розвитку як всеосяжна концепція охоплює пов'язані між собою екологічні, економічні та соціальні проблеми
	Збройні сили	Відтворення практики соціальних відносин і системи цінностей соціальної інституції. Важливого значення набувають процеси відтворення армії, які пов'язані з підготовкою офіцерських кадрів, підвищенням відтворюючої функції військової освіти
	Права власності	Регулювання доступу до відповідних ресурсів; упорядкування відносин між агентами або суб'єктами правового поля

Продовження додатку В

1	2	3
	Засоби масової інформації	Розвиток свідомості мас, кожної особи шляхом збору, опрацювання і розподілу інформації в масовому масштабі, на основі закономірностей, панівних у суспільстві
	Профспілки (соціальне партнерство)	Участь у формуванні соціально-економічної політики, розробці проектів законів та нормативно-правових актів з соціально-трудова питань. Формування механізмів узгодження суспільних інтересів, що спроможні гарантувати еволюційний розвиток держави, запобігати масштабним внутрішнім потрясінням і забезпечувати соціальний мир та злагоду
Мезо-рівень	Корпоративна соціальна відповідальність	Формування системи державно-приватного партнерства у напрямку розвитку громадянського суспільства
	Екологічне підприємництво та екологічна відповідальність	Реалізація економічного механізму збалансування інтересів господарських суб'єктів й суспільства крізь призму еколого-економічних відносин та розв'язання еколого-економічних суперечностей та впровадження природоохоронної політики за рахунок неухильного зменшення ресурсомісткості економіки через залучення у господарський обіг накопичених відходів
	Соціально-інвестиційна активність	Сприяння розвитку соціальної інфраструктури, забезпечення раціонального використання природних ресурсів регіону, формування передумов створення громадянського суспільства
	Соціальне партнерство	Розвиток соціально-трудова відносин в Україні шляхом формування представницьких структур, які б інституалізували свої інтереси в політико-економічній сфері
	Соціальні комунікації	Розвиток інституційного середовища у напрямі посилення координації взаємодії суб'єктів господарювання в забезпеченні соціально орієнтованого розвитку сектора
	Профспілки	Захист інтересів працівників у соціальному партнерстві з роботодавцями, об'єднаннями роботодавців, організаціями бізнесу, органами влади
	Інституція стратегічної благочинності	Сприяння реалізації широкомасштабних соціальних проектів у сфері освіти, охорони здоров'я, особливо для слабо захищених верств населення
Мікро-рівень	Соціально-відповідальна поведінка	Забезпечення сталого розвитку організації з урахуванням очкувань та інтересів зовнішніх і внутрішніх зацікавлених сторін
	Екологічна відповідальність	Розвиток наукомістких екологічно ефективних виробництв; розробка екологічно забезпечених проривних технологій; поліпшення системи управління екологічними матеріальними та фінансовими ресурсами
	Соціально-інвестиційна активність	Розвиток компетенцій персоналу в забезпеченні гармонізації пріоритетів сталого розвитку; забезпечення прийняттого рівня охорони здоров'я та безпеки праці персоналу; здійснення природоохоронної та ресурсозберігаючої діяльності
	Соціальне партнерство	Добросовісна ділова практика у відношенні до споживачів і бізнес-партнерів

Продовження додатку В

1	2	3
	Соціальні комунікації	Формування соціального середовища організації; налагодження ефективної стратегічної взаємодії організації із зацікавленими в її діяльності групами
	Корпоративна культура	Формування корпоративного клімату, який би сприяв реалізації принципів корпоративної соціальної відповідальності; формування морально-етичних цінностей організації щодо взаємодії з внутрішніми та зовнішніми зацікавленими сторонами
	Профспілки	Захист прав працівників; регулювання індивідуальних і колективних трудових спорів, конфліктів
	Права власності	Упорядкування норм між індивідуальними агентами, що обумовлює дієздатність щодо прийняття рішень з приводу використання того чи іншого ресурсу та контролю за цим процесом
	Інституція венчурної філантропії	Добровільне впровадження у практику діяльності організацій корпоративних соціальних програм в економічній, соціальній та екологічній сферах, спрямованих на задоволення очікувань внутрішніх та зовнішніх зацікавлених сторін

Примітка. Сформовано на основі [176] та доповнено авторами.

Додаток Г

Індекси обсягу сільськогосподарського виробництва,
% до попереднього року

Роки	Усі категорії господарств			у тому числі	
	продукція сільського господар- ства	з неї		продукція сільгосп- підприємств	продукція господарств населення
		продукція рослин- ництва	продукція тварин- ництва		
1991	86,8	83,3	90,5	82,5	97,0
1992	91,7	100,1	83,5	83,8	107,6
1993	101,5	110,4	91,1	99,0	105,4
1994	83,5	77,3	92,3	79,0	90,2
1995	96,4	102,6	89,0	92,3	101,8
1996	90,5	91,0	89,7	79,9	103,0
1997	98,2	105,8	87,6	98,1	98,3
1998	90,4	83,0	102,8	83,3	96,9
1999	93,1	89,9	97,4	91,1	94,7
2000	109,8	121,3	95,3	98,1	118,6
2001	110,2	112,3	106,8	120,0	104,1
2002	101,2	98,5	105,7	97,6	103,8
2003	89,0	85,9	93,9	74,4	98,8
2004	119,7	133,1	100,5	142,5	108,1
2005	100,1	97,5	105,1	101,1	99,4
2006	102,5	101,8	103,6	108,3	98,6
2007	93,5	90,9	98,0	94,5	92,8
2008	117,1	128,6	98,7	136,3	102,5
2009	98,2	95,3	104,2	94,9	101,5
2010	98,5	95,9	103,4	97,7	99,1
2011	119,9	130,4	101,3	128,7	111,8
2012	95,5	91,9	103,9	93,4	97,8
2013	113,3	117,9	104,0	120,8	105,5

Примітка. За даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Додаток Д

**Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства
аграрними підприємствами в Україні**

Роки	Валова продукція всього			З неї					
				рослинництва			тваринництва		
	млрд. грн.	% до 1990 р.	% до 1999 р.	млрд. грн.	% до 1990 р.	% до 1999 р.	млрд. грн.	% до 1990 р.	% до 1999 р.
1990	145,9	100,0	X	66,6	100,0	X	79,3	100,0	X
1991	126,6	86,8	X	55,2	82,9	X	71,4	90,0	X
1992	116,1	79,6	X	55,9	83,9	X	60,2	75,9	X
1993	117,8	80,8	X	62,3	93,5	X	55,5	70,0	X
1994	98,4	67,4	X	47,7	71,6	X	50,7	63,9	X
1995	94,8	65,0	X	49,4	74,2	X	45,4	57,3	X
1996	85,8	58,8	X	45,0	67,6	X	40,8	51,5	X
1997	84,3	57,8	X	48,2	72,4	X	36,1	45,5	X
1998	76,2	52,2	X	39,5	59,3	X	36,7	46,3	X
1999	71,0	48,7	100,0	35,4	53,2	100,0	35,6	44,9	100,0
2000	77,9	53,4	109,7	43,6	65,5	123,2	34,3	43,3	96,3
2001	85,8	58,8	120,8	49,1	73,7	138,7	36,7	46,3	103,1
2002	86,8	59,5	122,3	48,1	72,2	135,9	38,7	48,8	108,7
2003	77,3	53,0	108,9	41,1	61,7	116,1	36,2	45,6	101,7
2004	92,5	63,4	130,3	55,6	83,5	157,1	36,9	46,5	103,7
2005	92,6	63,5	130,4	54,0	81,1	152,5	38,6	48,7	108,4
2006	94,9	65,1	133,7	54,9	82,4	155,1	40,0	50,4	112,4
2007	88,8	60,9	125,1	49,7	74,6	140,4	39,1	49,3	109,8
2008	104,0	71,3	146,5	64,9	97,4	183,3	39,1	49,3	109,8
2009	102,1	70,0	143,8	61,5	92,3	173,7	40,5	51,1	113,8
2010	100,5	68,9	141,6	58,7	88,2	165,8	41,8	52,8	117,7
2011	121,1	83,0	170,6	92,2	138,4	261,9	28,9	36,4	81,2
2012	113,1	77,5	159,3	82,1	123,3	231,9	31,0	39,1	87,1
2013	136,6	93,6	192,4	103,1	154,8	291,2	33,5	42,3	94,1

Примітка. Подано за даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Додаток Е

Таблиця Е.1

Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства
в Чернівецькій області

Роки	Валова продукція			з неї					
	всього			рослинництво			тваринництво		
	млн. грн.	% до 1990 .	% до 2000 р.	млн. грн.	% до 1990 р.	% до 2000р.	млн. грн.	% до 1990р.	% до 2000 р.
1990	4805,8	X	X	2224,8	X	X	2581,0	X	X
1995	3444,3	71,7	X	1765,3	79,4	X	1679,0	65,1	X
2000	3044,2	63,3	X	1665,1	74,8	X	1379,1	53,4	X
2005	3406,8	70,9	111,9	1813,1	81,5	108,89	1593,7	61,8	115,6
2007	3645,5	75,9	119,8	1946,1	87,5	116,88	1699,4	65,8	123,2
2008	3657,5	76,1	120,2	1935,4	87,0	116,23	1722,1	66,7	124,9
2009	3785,3	78,8	124,3	2114,0	95,0	126,96	1671,3	64,8	121,2
2010	3899,1	81,1	128,1	2193,6	98,6	131,74	1705,5	66,1	123,7
2011	4318,6	89,9	141,9	2597,4	116,8	155,99	1721,2	66,7	124,8
2012	4363,3	90,8	143,3	2601,3	116,9	156,22	1762,0	68,3	127,8
2013	4514,5	93,9	148,3	2785,7	125,2	167,3	1728,8	67,0	125,4

Таблиця Е.2

Ефективність виробництва сільськогосподарської продукції на
аграрних підприємствах Чернівецької області

Показники	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Прибуток (збиток) від реалізації сільгосп-продукції, млн. грн.	16,8	-6,8	6,7	55,0	-6,1	-8,3	124,2	88,7
у тому числі								
прод. рослинництва	20,9	15,9	0,1	25,8	1,4	-1,2	80,6	53,1
прод. тваринництва	-4,1	-22,7	6,6	29,2	-7,5	-7,1	43,6	35,6
Рівень рентабельності виробництва сільгосппродукції, % *	25,3	-4,8	4,2	5,8	18,5	-1,2	13,4	8,9
у тому числі								
прод. рослинниц.	76,5	21,2	0,1	23,1	0,5	-0,3	15,4	9,0
прод. тваринниц.	-10,6	-34,3	7,7	15,7	-2,9	-1,9	10,9	8,8

Примітка. На основі даних Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Додаток Ж
Рівень рентабельності сільськогосподарської діяльності
в Україні, %

Регіон	1990	1995	2000	2005	2009	2010	2011	2012	2013
<i>Україна</i>	42,6	13,6	-1,0	6,8	13,8	21,1	27,0	20,5	11,2
АР Крим	51,1	27,0	1,6	1,0	3,9	12,8	23,7	8,8	12,2
Вінницька	43,4	-3,3	9,8	2,7	9,0	19,4	24,9	15,3	9,5
Волинська	37,8	1,5	-10,0	4,3	0,2	9,0	19,7	15,5	10,5
Дніпропетровська	44,0	6,6	-2,9	23,3	19,1	28,1	32,2	17,9	16,8
Донецька	45,3	17,9	-8,6	5,2	13,9	25,7	30,8	22,7	9,6
Житомирська	37,8	3,3	-11,6	-0,2	-0,6	7,3	12,2	19,2	5,0
Закарпатська	22,9	1,2	-24,4	-1,8	-11,1	-13,3	-0,5	6,3	4,5
Запорізька	48,8	17,1	-1,4	11,0	23,7	30,6	28,5	14,4	6,7
Івано-Франківська	26,5	12,7	-6,8	-1,1	13,7	29,3	32,0	38,0	26,2
Київська	40,8	19,6	6,4	7,5	20,6	31,1	39,0	34,1	14,2
Кіровоградська	55,5	28,3	1,1	12,6	28,8	40,7	42,5	33,7	15,2
Луганська	41,2	5,6	-2,6	3,5	1,6	11,6	27,7	28,5	17,8
Львівська	27,2	14,9	-18,2	7,9	22,4	27,6	21,4	2,2	36,9
Миколаївська	53,7	26,2	-7,0	7,6	23,6	35,8	33,5	28,3	20,8
Одеська	40,3	22,1	5,2	6,4	10,0	20,1	18,8	6,1	12,7
Полтавська	52,9	26,0	2,4	5,6	15,5	21,7	27,6	16,1	8,3
Рівненська	37,5	16,7	-3,0	15,7	2,8	5,9	9,7	9,6	2,5
Сумська	43,0	4,5	5,4	-4,6	-6,0	-0,6	11,0	17,0	5,5
Тернопільська	25,5	22,2	-4,7	6,0	28,5	16,1	27,5	15,3	8,1
Харківська	53,4	23,2	2,7	4,2	3,2	17,6	27,5	23,0	10,8
Херсонська	44,7	5,3	-12,9	6,3	15,9	18,7	24,4	10,4	16,2
Хмельницька	35,8	16,1	0,1	0,9	4,4	14,0	21,6	24,9	14,8
Черкаська	41,8	12,7	4,7	10,1	18,3	18,1	27,1	24,9	9,7
Чернівецька	29,0	25,3	-4,8	4,2	-1,1	-1,2	13,4	8,9	0,7
Чернігівська	39,6	-5,0	-9,5	2,6	10,2	2,8	14,6	16,7	-4,0

Примітка. За даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Додаток 3

**Чистий дохід (виручка) від реалізації сільськогосподарської
продукції та послуг, млн. грн.**

Регіон	2008	2009	2010	2011	2012
<i>Україна</i>	48677,9	61183,1	81165,2	104082,8	132206,1
АР Крим	1585,8	1705,9	206,4	2713,4	2582,1
Вінницька	2534,7	3276,1	4279,5	6137,9	7374,0
Волинська	646,9	661,3	837,3	1111,1	1383,7
Дніпропетровська	3240,5	4018,5	5922,2	7055,6	7735,6
Донецька	2892,3	3499,8	4734,1	5534,2	7087,0
Житомирська	759,1	922,9	1334,7	1636,3	2297,8
Закарпатська	71,1	107,5	114,4	180,8	210,8
Запорізька	2275,1	3075,5	4360,1	4829,7	5159,7
Івано-Франківська	566,5	711,0	921,0	1342,7	1870,7
Київська	4015,9	5785,8	7025,5	9297,2	11888,4
Кіровоградська	2336,8	2926,2	4659,5	5736,6	7456,1
Луганська	1495,9	1795,3	2369,5	2649,1	4051,4
Львівська	1090,4	1437,6	1844,7	2265,4	2663,5
Миколаївська	1893,5	2448,7	3944,1	4428,6	5444,9
Одеська	2343,2	2553,9	3767,4	4528,7	4862,3
Полтавська	3466,9	4176,2	6567,6	8162,7	11767,5
Рівненська	776,8	924,4	1023,1	1467,1	1803,3
Сумська	1351,3	1765,2	2212,8	3259,9	5073,7
Тернопільська	1631,5	2192,8	2478,5	3664,6	4267,1
Харківська	3353,6	3862,4	4372,5	6393,2	8275,6
Херсонська	1715,3	2122,8	3011,1	3973,0	3912,5
Хмельницька	1853,7	2086,3	2731,7	4141,1	5751,1
Черкаська	3416,9	4519,2	5532,8	7106,7	9665,5
Чернівецька	371,9	551,4	808,2	1147,5	1219,8
Чернігівська	1611,6	2313,0	2608,1	3787,5	5977,6

Примітка. За даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Додаток И

Капітальні інвестиції в аграрний сектор за регіонами України, млн. грн.

Регіон	2011	2012	2013
АР Крим	469,3	504,3	452,0
Вінницька	1953,0	1447,9	1281,4
Волинська	224,5	250,9	274,5
Дніпропетровська	1428,4	1227,3	1029,9
Донецька	951,1	597,5	814,2
Житомирська	305,8	496,8	541,0
Закарпатська	60,7	56,1	79,6
Запорізька	724,9	585,5	496,1
Івано-Франківська	271,1	360,0	439,3
Київська	1193,0	1455,9	1559,9
Кіровоградська	1523,7	1290,0	1042,8
Луганська	329,6	483,5	420,6
Львівська	662,8	369,7	432,2
Миколаївська	734,7	486,4	580,8
Одеська	946,5	570,3	560,4
Полтавська	1043,8	1580,5	1852,7
Рівненська	224,4	213,3	288,2
Сумська	460,0	577,8	680,0
Тернопільська	550,9	718,3	852,9
Харківська	735,0	971,1	945,2
Херсонська	753,8	667,7	549,9
Хмельницька	816,1	1161,7	836,5
Черкаська	883,4	1042,3	1042,6
Чернівецька	174,9	194,4	254,9
Чернігівська	665,9	937,9	1092,7
м. Київ	75,3	1097,4	639,3
м. Севастополь	20,1	18,6	19,6

Примітка. За даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Додаток К

**Частка основних категорій господарств у виробництві
валової продукції сільського господарства України, %**

Роки	Валова продукція			Продукція рослинництва			Продукція тваринництва		
	усі кате-горії госпо-дарств	у тому числі		усі кате-горії госпо-дарств	у тому числі		усі кате-горії госпо-дарств	у тому числі	
		сільгосп підприємства	госпо-дарства насе-лення		сільгосп підприємства	госпо-дарства насе-лення		сільгосп підприємства	госпо-дарства насе-лення
1990	100,0	70,4	29,6	100,0	81,1	18,9	100,0	59,2	40,8
1991	100,0	67,0	33,0	100,0	77,6	22,4	100,0	56,6	43,4
1992	100,0	61,2	38,8	100,0	69,4	30,6	100,0	51,6	48,4
1993	100,0	59,7	40,3	100,0	68,2	31,8	100,0	47,8	52,2
1994	100,0	56,5	43,5	100,0	66,6	33,4	100,0	44,6	55,4
1995	100,0	54,1	45,9	100,0	63,5	36,5	100,0	41,1	58,9
1996	100,0	47,7	52,3	100,0	56,6	43,4	100,0	35,4	64,6
1997	100,0	47,7	52,3	100,0	59,3	40,7	100,0	28,2	71,8
1998	100,0	43,9	56,1	100,0	55,8	44,2	100,0	27,9	72,1
1999	100,0	43,0	57,0	100,0	56,8	43,2	100,0	25,7	74,3
2000	100,0	38,4	61,6	100,0	49,3	50,7	100,0	21,0	79,0
2001	100,0	41,8	58,2	100,0	53,8	46,2	100,0	21,7	78,3
2002	100,0	40,3	59,7	100,0	51,3	48,7	100,0	23,0	77,0
2003	100,0	33,7	66,3	100,0	42,0	58,0	100,0	21,8	78,2
2004	100,0	40,1	59,9	100,0	49,1	50,9	100,0	23,2	76,8
2005	100,0	40,5	59,5	100,0	48,6	51,4	100,0	26,2	73,8
2006	100,0	42,8	57,2	100,0	50,7	49,3	100,0	29,2	70,8
2007	100,0	43,2	56,8	100,0	50,1	49,9	100,0	32,3	67,7
2008	100,0	50,3	49,7	100,0	58,0	42,0	100,0	34,4	65,6
2009	100,0	48,6	51,4	100,0	54,9	45,1	100,0	36,7	63,3
2010	100,0	48,3	51,7	100,0	53,6	46,4	100,0	38,8	61,2
2011	100,0	51,8	48,2	100,0	56,7	43,3	100,0	40,6	59,4
2012	100,0	50,7	49,3	100,0	55,0	45,0	100,0	41,8	58,2
2013	100,0	54,0	46,0	100,0	58,6	41,4	100,0	43,5	56,5

Примітка. Побудовано на основі [Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010р.) за 2013 р. : Статистичний бюлетень. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – с. 8].

Додаток Л

Урожайність зернових і зернобобових культур в Україні, ц/га

Регіон	2008	2009	2010	2011	2012	2013
<i>Україна</i>	34,6	29,8	26,9	37,0	31,2	39,9
АР Крим	28,3	24,4	21,2	31,9	16,9	16,1
Вінницька	41,0	37,0	36,9	49,3	43,1	55,7
Волинська	27,7	25,2	24,1	29,7	32,2	34,1
Дніпропетровська	34,0	26,1	25,3	30,8	15,6	31,9
Донецька	30,8	24,1	24,8	29,5	21,9	28,7
Житомирська	29,6	31,1	29,4	39,3	43,5	51,2
Закарпатська	36,8	36,3	32,8	37,6	36,1	37,1
Запорізька	32,5	24,5	22,7	26,0	15,9	23,7
Івано-Франківська	32,4	32,5	29,2	39,6	40,7	43,0
Київська	40,0	38,5	33,0	45,2	51,2	55,7
Кіровоградська	36,1	29,4	28,9	40,9	29,6	44,2
Луганська	30,9	20,7	19,6	25,5	25,4	24,0
Львівська	32,1	30,5	25,8	36,5	37,1	39,5
Миколаївська	28,7	27,6	25,1	28,4	16,3	29,4
Одеська	30,4	24,0	25,5	29,2	17,1	31,2
Полтавська	43,7	37,9	30,8	51,6	38,9	55,9
Рівненська	29,5	27,8	26,6	32,6	36,3	41,4
Сумська	35,7	30,6	22,1	38,3	40,5	54,0
Тернопільська	34,0	33,6	27,7	41,0	43,9	46,7
Харківська	38,8	26,7	18,7	37,0	29,0	40,3
Херсонська	32,9	23,9	22,1	32,4	18,2	22,2
Хмельницька	33,0	31,6	31,5	40,3	45,2	50,0
Черкаська	44,4	46,0	39,1	57,3	51,3	62,1
Чернівецька	39,8	38,2	37,9	45,8	44,6	46,0
Чернігівська	32,1	31,9	25,1	38,4	43,2	46,7

Примітка. За даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Додаток М
Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря
Чернівецької області

	Кількість підприємств, які здійснювали викиди	Обсяг викидів		Викинуто в середньому одним підприємством
		тонн	відсотків до попереднього року	
<i>2008 р.</i>				
Всього	161	3907,3	89,7	24,3
Сільське господарство	6	272,9	94,3	45,5
Переробна промисловість	79	2305,9	98,9	29,2
<i>2009 р.</i>				
Всього	151	3443,7	88,1	22,8
Сільське господарство	5	221,8	81,3	44,4
Переробна промисловість	75	2056,3	89,2	27,4
<i>2010 р.</i>				
Всього	142	3787,9	110,0	26,7
Сільське господарство	6	726,1	327,3	121,0
Переробна промисловість	68	1934,7	94,1	28,5
<i>2011 р.</i>				
Всього	140	3827,6	101,0	27,3
Сільське господарство	6	644,6	88,8	107,4
Переробна промисловість	67	2063,2	106,6	30,8
<i>2012 р.</i>				
Всього	130	2923,2	76,4	22,5
Сільське господарство	8	576,1	89,4	72,0
Переробна промисловість	59	1677,4	81,3	28,43

Примітка. Розраховано за даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Додаток Н
Викиди окремих забруднюючих речовин в атмосферне повітря
в Чернівецькій області, тонн

	Метан	Оксид вуглецю	Суспендовані тверді частинки	Сполуки азоту	Аміак	Діоксид та ін. сполуки сірки	НМЛОС
<i>2010 р.</i>							
Всього	764,6	637,6	704,1	334,0	23,2	615,8	723,7
Сільське господарство	427,4	36,1	150,2	28,1	20,4	78,2	2,4
<i>2011 р.</i>							
Всього	403,0	1178,8	865,6	316,8	39,8	429,9	628,1
Сільське господарство	320,5	39,0	137,0	44,6	37,2	83,1	12,0
<i>2012 р.</i>							
Всього	326,5	615,1	813,7	249,7	12,0	392,4	511,6
Сільське господарство	234,6	45,4	110,4	40,8	11,9	121,5	11,4

Примітки:

1. Розраховано за даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].
2. НМЛОС – Неметановані леткі органічні сполуки.

Додаток II

Земельні ресурси України станом на 1 січня 2013 р., тис. га

Регіон	Загальна площа земель	Сільськогосподарські угіддя					
		всього	рілля	пере- логи	багато- річні насад- ження	сіно- жаті	пасо- вища
<i>Україна</i>	60354,9	41557,6	32498,5	277,2	895,9	2411,5	5474,5
АР Крим	2694,5	1821,1	1281,2	10,6	86,2	2,5	440,6
Вінницька	2649,2	2015,8	1726,4	1,3	51,2	50,6	186,3
Волинська	2014,4	1048,9	673,2	-	11,6	161,0	203,1
Дніпропетровська	3192,3	2514,2	2126,1	-	53,8	17,2	317,1
Донецька	2651,7	2041,2	1652,4	0,7	57,9	42,5	287,7
Житомирська	2982,7	1514,7	1098,8	77,6	23,3	127,5	187,5
Закарпатська	1275,3	451,7	199,8	-	26,8	94,8	130,3
Запорізька	2718,3	2243,7	1905,1	-	39,0	83,6	216,0
Івано-Франківська	1392,7	631,4	390,7	12,1	16,3	83,2	129,1
Київська	2895,7	1668,7	1356,1	12,4	48,0	117,3	134,9
Кіровоградська	2458,8	2037,2	1763,3	-	25,8	24,0	224,1
Луганська	2668,3	1909,4	1279,7	49,8	29,6	86,3	464,0
Львівська	2183,1	1265,0	796,1	0,7	23,0	187,6	257,6
Миколаївська	2458,5	2008,5	1698,1	3,1	36,2	3,9	267,2
Одеська	3331,4	2592,3	2072,5	27,5	88,3	50,7	353,3
Полтавська	2875	2168,2	1770,5	4,9	29,0	162,1	201,7
Рівненська	2005,1	931,1	657,3	3,7	11,8	127,5	130,8
Сумська	2383,2	1699,6	1226,7	0,2	24,4	281,1	167,2
Тернопільська	1382,4	1048,4	854,3	6,3	15,2	27,9	144,7
Харківська	3141,8	2418,6	1927,0	13,9	49,5	119,5	308,7
Херсонська	2846,1	1969,5	1776,8	-	26,6	10,4	155,7
Хмельницька	2062,9	1568,0	1252,7	1,3	41,6	135,8	136,6
Черкаська	2091,6	1451,0	1271,6	8,8	27,0	65,2	78,4
Чернівецька	809,6	470,4	331,7	-	29,4	41,0	68,3
Чернігівська	3190,3	2069,0	1410,4	42,3	24,4	308,3	283,6

Примітка. За даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Додаток Р
Розораність земель України, %

Регіон	2009	2010	2011	2012
Україна	53,80	53,81	53,84	53,80
АР Крим	47,39	47,46	47,49	47,54
Вінницька	65,26	65,23	65,22	65,17
Волинська	48,36	33,46	33,47	33,42
Дніпропетровська	66,57	66,60	66,60	66,60
Донецька	62,45	62,44	62,43	62,31
Житомирська	36,64	36,39	36,36	36,84
Закарпатська	15,73	15,70	15,67	15,67
Запорізька	70,14	70,12	70,09	70,08
Івано-Франківська	27,4	27,53	27,54	28,05
Київська	47,01	46,95	46,86	46,83
Кіровоградська	71,68	71,67	71,66	71,71
Луганська	47,58	47,70	47,76	47,96
Львівська	36,52	36,49	36,48	36,47
Миколаївська	69,07	69,07	69,07	69,07
Одеська	62,07	62,1	62,19	62,21
Полтавська	61,52	61,52	61,50	61,58
Рівненська	32,82	32,84	32,81	32,78
Сумська	51,73	51,69	51,50	51,47
Тернопільська	61,78	61,78	61,78	61,80
Харківська	61,32	61,35	61,33	61,33
Херсонська	62,46	62,44	62,44	62,43
Хмельницька	60,83	60,81	60,80	60,73
Черкаська	60,80	60,80	60,79	60,79
Чернівецька	41,24	41,21	41,13	40,97
Чернігівська	43,76	44,04	44,18	44,21

Примітка. За даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Додаток С

Кількість зайнятого населення в Україні за видами економічної діяльності, тис. осіб

	2008	2009	2010	2011	2012
Усього зайнято	20972,3	20191,5	20266,0	20324,2	20354,3
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство, рибальство	3322,1	3152,2	3115,6	3410,3	3506,7
Промисловість	3871,4	3546,9	3461,5	3352,7	3303,6
Будівництво	1043,4	966,2	943,0	924,5	902,2
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, діяльність готелів та ресторанів	4744,4	4729,1	4832,0	4865,0	4894,1
Діяльність транспорту та зв'язку	1465,8	1387,9	1389,7	1379,5	1361,3
Фінансова діяльність	394,9	351,4	332,8	350,6	324,3
Операції з нерухомим майном	1150,4	1148,9	1153,2	1187,5	1202,5
Державне управління	1067,5	1078,6	1223,8	1055,5	1079,4
Освіта	1702,4	1698,4	1688,3	1677,6	1672,9
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1369,9	1348,1	1341,4	1320,8	1309,9
Інші види економічної діяльності	840,1	783,8	784,7	800,2	797,4

Примітка. Подано за даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Додаток Т
Кількість зайнятого населення Чернівецької області за видами економічної діяльності, тис. осіб

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Усього	293,6	361,7	381,0	376,3	382,4	385,4	387,2
Сільське господарство	80,3	105,6	102,2	101,5	102,0	105,0	105,2
Промисловість	52,1	42,1	42,0	38,2	37,9	37,0	37,0
Будівництво	10,9	18,5	20,9	20,5	20,6	20,4	20,9
Торгівля	43,9	70,1	82,1	82,9	84,9	86,3	87,2
Діяльність транспорту та зв'язку	15,9	17,5	19,3	18,2	18,8	18,2	18,4
Фінансова діяльність	2,2	2,8	4,5	3,6	3,5	3,3	3,4
Операції з нерухомим	6,3	6,9	8,4	8,9	9,2	9,3	9,7
Державне управління	16,8	17,7	17,6	18,1	19,9	18,6	16,8
Освіта	32,4	32,0	33,9	34,1	34,9	36,0	35,9
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	22,4	23,2	24,3	24,3	24,2	24,3	25,1
Інші види економічної діяльності	10,4	25,3	25,8	26,0	26,5	27,0	27,6

Примітка. Подано за даними Державної служби статистики України [153; 175; 199].

Додаток У

Зведена соціальна характеристика сільських населених пунктів України

	не було дітей 0-5 років	не було дітей 6-17 років	не було народ- жених	немає підп-в і орга- нізацій	немає благо- устрою	немає вулиць з твер- дим покрит- тям і освіт- ленням	немає дошкі- льних навч. закладів	немає шкіл
<i>Україна</i>	3023	2136	4097	9232	755	3780	17813	15008
Вінницька	112	85	147	391	11	164	864	739
Волинська	29	16	42	312	3	119	689	390
Дніпропетровська	172	125	262	582	32	77	1071	1001
Донецька	147	102	220	631	230	97	799	828
Житомирська	170	118	2235	770	30	334	1079	951
Закарпатська	1	1	2	274	3	68	201	121
Запорізька	96	54	142	278	6	31	660	585
Івано-Франківська	23	12	30	125	30	155	500	198
Київська	101	76	128	308	1	29	645	596
Кіровоградська	140	107	180	102	16	147	575	569
Луганська	152	108	192	446	134	132	590	531
Львівська	88	43	142	768	51	633	1438	818
Миколаївська	89	72	120	244	16	77	484	482
Одеська	97	55	124	424	17	130	653	565
Полтавська	327	236	436	385	20	163	1321	1213
Рівненська	27	20	44	377	10	58	629	424
Сумська	376	281	489	628	36	321	1042	1012
Тернопільська	25	10	35	256	4	74	555	303
Харківська	316	230	406	924	46	243	1341	1221
Херсонська	29	21	49	201	2	45	315	303
Хмельницька	82	48	120	2	4	280	760	788
Черкаська	56	41	87	119	2	33	318	338
Чернівецька	1	2	2	131	2	102	122	98
Чернігівська	367	273	463	554	49	268	1162	934

Примітка. Узагальнено авторами за статистичними даними [182; 199].

Додаток Ф

Стратегічні складові забезпечення сталого розвитку системи аграрного господарювання Чернівецької області

Стратегічні складові	Сутність стратегічних складових
Мета, стратегічні цілі	<p>Метою є забезпечення сталого розвитку аграрного господарювання Чернівецької області на засадах взаємодії та взаємодоповнення економічних, соціальних та екологічних складових розвитку.</p> <p>Стратегічні цілі:</p> <ul style="list-style-type: none"> – забезпечення населення області якісними та доступними продуктами харчування, а промисловості – відповідною сировиною в необхідній кількості; – задоволення підприємницьких інтересів суб'єктів аграрного господарювання; – збалансоване природокористування з екологічними пріоритетами; – безперервне відновлення екологічних параметрів у процесі аграрного розвитку області; – забезпечення зайнятості та підвищення рівня доходів населення, зайнятого в аграрному господарюванні; – соціальна інтеграція аграрного господарювання області до загальнодержавних та європейських ринкових процесів
Цільові орієнтири реалізації стратегічних складових	<ul style="list-style-type: none"> – реалізація аграрного потенціалу області через збільшення обсягів виробництва аграрної продукції за рахунок підвищення рівня рентабельності (продукції рослинництва – зернових культур, насіння соняшнику, овочів відкритого ґрунту, картоплі, плодів; продукції тваринництва – молока, великої рогатої худоби на м'ясо, овець та кіз на м'ясо, вовни); – розширення виробництва екологічно чистої продукції в області, насамперед в Путильському, Вижницькому районах як таких, що мають найвищі екологічні показники (відсутність скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі водні об'єкти; незначні викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря; висока частка лісів та лісовкритих площ, наявність природних національних парків та інших об'єктів природоохоронної діяльності); – суттєве покращення рівня та методів природокористування, впровадження ресурсозберігаючих та ресурсовідновлюючих технологій на основі підвищення обсягів використання органічних добрив, збільшення площ однорічних та багаторічних трав на сіно, рекультивації порушених та відпрацьованих земель, зменшення кількості відходів та забруднюючих речовин, утилізація відходів на основі використання їх як вторинних або енергетичних ресурсів; оборотне та повторне використання вод тощо; – мотивація сільських жителів, зокрема гірських та передгірських районів області щодо використання нетрадиційних, екологічно чистих видів енергії (енергії вітру, сонця, органічних відходів); – покращання демографічних показників, зокрема зменшення міграції населення області, повернення кваліфікованих кадрів до сільської місцевості, підвищення працевлаштування сільського населення області за рахунок надання екологічних послуг у формі зеленого (сільського) туризму, сільського ресторанного бізнесу, індивідуальної трудової діяльності (виготовлення буковинських сувенірів, виробів із природних матеріалів, вишиванок тощо)

Продовження додатку Ф

Пріоритетні напрями досягнення стратегічних цілей	<ul style="list-style-type: none"> – збалансування структурно-функціональної організації сільськогосподарських підприємств області, зокрема – збільшення кількості середніх за розмірами господарств, розвитку міжкооперативних об'єднань товаровиробників; – збалансування процесів екологічного відтворення аграрної діяльності за рахунок оптимального поєднання принципів і механізмів державного регулювання та ринкового саморегулювання; – вихід екологічно чистої продукції області на внутрішні та зовнішні ринки на основі розширення доступу сільськогосподарських товаровиробників області до організованих каналів збуту; – відшкодування певної частини затрат для господарств, які виготовляють екологічно чисту продукцію; – збалансований розвиток систем рослинництва, тваринництва, лісового господарства, рибництва, бджільництва тощо як єдиного комплексу агроекологічних взаємодій територіальних районів області; – забезпечення відтворення екологічних констант у процесі аграрного господарювання, зокрема за рахунок пріоритетності охорони навколишнього середовища; – підвищення рівня аграрної культури як основи до удосконалення соціально-економічних відносин на селі, утвердження необхідності виховання екологічно грамотного фахівця-аграрія; – удосконалення інфраструктури сільської місцевості на основі розширення мережі закладів культури, освіти тощо
Механізми реалізації стратегічних складових	<p>Стратегічні складові забезпечення сталого розвитку системи аграрного господарювання Чернівецької області доцільно реалізовувати шляхом розроблення, ухвалення та виконання Стратегії розвитку сільських територій Чернівецької області на 2016-2020 роки як продовження відповідної існуючої Стратегії на 2011-2015 роки, а також її доповнення такими розділами як: обсяги та джерела фінансування, очікувані результати (індикатори), терміни та відповідальні виконавці. Необхідним є розробка інших документів, у тому числі цільових програм розвитку області в цілому та територіальних районів зокрема, які також будуть спрямовані на практичну реалізацію стратегічних цілей та складових забезпечення сталого розвитку системи аграрного господарювання через елементи взаємодоповнюючих дій соціально-економіко-екологічного спрямування</p>
Моніторинг та оцінка ефективності реалізації стратегічних складових	<p>Моніторинг та оцінювання ефективності реалізації стратегічних складових слід проводити обласній та районним державним адміністраціям із залученням наукових установ, неурядових організацій, незалежних експертів, громадськості для забезпечення об'єктивності та неупередженості моніторингу. Оцінка ефективності реалізації стратегічних складових повинна ґрунтуватися на результатах виконання Стратегії розвитку сільських територій Чернівецької області на 2016-2020 роки, а також відповідних програм розвитку області та районів</p>

Примітка. Побудовано авторами.

Наукове видання

Лопатинський Юрій Михайлович,
доктор економічних наук, професор

Тодорюк Сергій Іванович,
кандидат економічних наук

**Детермінанти сталого розвитку
аграрних підприємств**